

AKADEEMIA

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 4

Kodanikuühiskonna võimalus Eestis	Aivi Ross
Jansenistlik marksism	Leszek Kolakowski
Totaalne Mobiliseering	Ernst Jünger
Valgevenelased	Indrek Jääts
Naine Vanas Idas	Manfried Dietrich
Terve mõistuse kaitseks	George Edward Moore
Teoreetiline epidemioloogia	Hans-Olov Adami
Tõe otsing	Willard van Orman Quine
Rilke ja Tsvetajeva kirjavahetus	

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Kõige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 20. III 1995. OU «Greif» trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3300. Tell. nr. 6825.

© AKADEEMIA 1995

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 4 (73)

- Kodanikuühiskonna võimalus Eestis
Aivi Ross 675
- Georges Sorel: Jansenistlik marksism. I
Leszek Kolakowski 684
Tõlkinud Eva Luts
- Totaalne Mobiliseering
Ernst Jünger 701
Tõlkinud Ülo Matjus
- Valgevenelased XIX sajandi lõpus ja XX sajandil
Indrek Jääts 730
- Semiramis — ehk kas naine Vanas Idas oli ainult ilus? I
Manfried Dietrich 758
Tõlkinud Siret Rutiku
- Rilke ja Tsvetajeva kirjavahetus. III
..... 784
Tõlkinud Mari Tarvas
- Terve mõistuse kaitseks. II
George Edward Moore ... 816
Tõlkinud Margo Laasberg

Teoreetiline epidemioloogia ja kliiniline uurimistöö	
<i>Hans-Olov Adami</i>	832
<i>Tõlkinud Tiiu Aareleid</i>	
<i>Arvustus: Kaua oodatud teos on ilmunud. Kai Laitinen. Soome kirjanduse ajalugu. Tallinn: Vagabund, 1994.</i>	
<i>Karl Muru</i>	842
Märkmeid seoses eestikeelse üldise usundiloo õppesõnastikuga. Tarmo Kulmar. <i>Üldine usundilugu I: Õppesõnastik</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.	
<i>Ringo Ringvee</i>	851
Editorial note. Summaries	854
Tõe otsing. I	
<i>Willard van Orman Quine</i> .	861
<i>Tõlkinud Lauri Pilter</i>	

KODANIKUÜHISKONNA VÕIMALUS EESTIS

Aivi Ross

Kõik ühiskonnad, niihästi väga kihistunud kui ka suhteliselt ühtsed, on kokkupõrkavate ideede tallermaaks selles mõttes, et iga kord, kui üks osa ühiskonnast saab midagi rohkem kui teine, jääb teisele vähem. Neid konflikte ja konkureerimisi ei esine üldse või pole nad tõsised niikaua, kui kogunõudmised ei ületa palju neid rahuldavate väärtuste kogutagavara.

Edward Shils, "Kodanikuühiskonna voorus". — *Akadeemia*, nr 9, 1992, lk 1949.

Mis juhtub siis, kui kogu ühiskond saab midagi — vaimset või materiaalselt — liiga vähe?

Tarbimisühiskonnas "[---] võistlus põhjustab kasumiiha ning kaotushirmu [---] sunnib selles osalejaid ja teisi sama ühiskonna liikmeid pidama võistlust paratamatuks ja vajalikuks." (Shils, *op. cit.*: 1949–1950.) Siin vihjab Shils tarbimisvõimaluse kaotamise hirmule. Selles lähenemises peetakse silmas tarbijat, kes ei aima midagi oma tarbimisalternatiivide kaotusest. Ta ei tea, millest ta hullumiseni tarbides ometi ilma jääb. Tarbija hirm, millest Shils pajatab, on eeskätt bioloogilise olendi hirm. Lääne heaoluühiskonnas on suhteliselt lihtne olla söönud, tarbida materiaalselt. Tundub paradoksaalne, kuid sotsialismileeriks nimetatud ühiskonnas ja ka sellele järgnenud postsotsialismis on olnud odavam tarbida vaimset kui materiaalselt.

Adam Ferguson nimetab kodanikuühiskonnaks "vähem barbaarsete maneeridega ühiskonda, milles viljeldakse vaimsust kunstide ja kirjanduse abil" (Shils, *op. cit.*: 1937). Siin käsitatakse kodanikuühiskonnana niisugust ühiskonda, kus mitte ükski

ei viljelda, vaid ka tarbitakse vaimset. Kuid järgnevas pole pea-rõhk mitte vaimse tarbimise võimalusel kui elitaarsel olemisviisil, vaid ühiskonna inimkesksusel.

Milline ühiskond või ajastu võiks pretendeerida kodanikuühiskonna tiitlile — antiikühiskond, kaasaegne tarbimisimperium või hoopis (post)sotsialism? Jättes ajaloo sinnapaika, spekuleeriksin kahe kaasaegsetes käsitlustes levinud mudeliga, milleks on “Lääne tarbimisühiskond” ja “arenev Ida”. Võiks arvata, et nende mudelite kujundamine algas juba kaugel keskajal, kui Euroopas küpses idee, mida on peetud esimeseks majandusliku arengu kontseptsiooniks. Idee seisnes selles, et toota võimalikult keerukaid ja sellest tulenevalt kalleid kaupu, et oleks, mida vahetada teiste maadega nende kaupade vastu, mida Euroopa himustas, kuid ise toota ei osanud, ei tahtnud või ehk ei saanudki. Euroopa poolt vaadatuna on see kontseptsioon olnud edukas. Euroopast itta jäävate maade vaatepunktist on Euroopa majandusliku võidukäigu mõju komplitseeritum.

Ent mis sundis Euroopat neil ammustel aegadel majanduslikku arengut kavandama? Küllap see, et Euroopas tunnetati maksevahendite nappust idast tulevate siidi, portselani ja vürtside eest. Merede tagant röövitud kuld ei tarvitsenud olla kauges perspektiivis küllalt turvaline maksevahend kõige eest, mida Euroopa oli õppinud nautima. Muidugi, koos keerukamate kaupadega (*more sophisticated goods*) tuli eksportida itta ka huvi neid kaupu tarbida. See läks korda. Idas armuti justkui vahelduse mõttes Euroopa impordi uudsusesse, mis ajapikku kujundas Ida tarbimistavasid ning mõjutas paratamatult ka väärtushinnanguid ja kultuuritraditsiooni. Euroopa toonane investering kannab vilja ka täna — keerulised kaubad ja nende tootmise oskus on tõstnud Lääne Ida ees elitaarsesse positsiooni ja sundinud viimast intensiivselt tegelema maksevahendite probleemiga. Siinkohal ring sulgub: maksevahendite probleem, mis omal ajal tiivustas majanduslikku mõtet Euroopas, on hiljem pakkunud mõtteainet paljudele riikidele võistleva võimaluse otsimisel ja sageli on see ka leitud.

Kuidas määratleda tarbimise elitaarsust? Võiks öelda nii, et elitaarse tarbimise korral on tarbija kehtestatud standardid ka vahenditega kaetud; ühiskonna tasandil tähendaks see, et ühiskon-

na kehtestatud standardid on kaetud selle ühiskonna käsutuses olevate vahenditega. Kuid igas ühiskonnas on mitu kihistust. Olla tarbijaskonna soovitud kihistuse tipus nii tarbimise mahu kui kvaliteedi poolest tähendab olla elitaarne tarbija. Mõistagi hõlmab tarbimissoov nii materiaalseid kui ka vaimseid vajadusi vahekordades, mille määrab selle soovi kandja oma eelistustest ja võimalustest lähtuvalt. Tulles tagasi heaoluühiskonna elitaarse positsiooni juurde: arenev Ida tahaks Läänelt õppida, kuidas keerulisi kaupu toota, lootes jõuda õpetajaga konkureeriva tasemeni tootmises ning seejärel ja selle tulemusena muidugi ka tarbimises. Ja tarbimisühiskond on valmis õpetama: teadmised, *know-how* on see uus, eriti keeruline kaup, mille hind heaoluühiskonnas on kõrge ja millega võrreldes endisaegne luksus — siid ja vürtsid — ei maksa enam midagi. Mis krubib *know-how* hinna kõrgele? Õpetamise kulukusele liitub oskustesse kätketud potentsiaal omandada teadmiste järel ja nende kaudu ka elitaarsem tarbimise tase ehk tõusta tarbimisvõimaluse poolest senisest (teistest) kõrgemale. Seda muidugi tingimusel, et ei edastata pseudoteadmisi.

Teadmisi ja oskusi kui keerukat kaupa müües on arenenud Lääs teinud kaks investeeringut. Esiteks on areneva Ida inimene varustatud oskustega toota keerulisi kaupu varakale Lääne tarbijale. Teiseks on Ida tootja valmistatud ette eelistama neidsamu tooteid tarbijana ja on loodud eeldused selleks, et tema kasvavad sissetulekud seda võimaldaksid. Selline tulemus on heaoluühiskonnale hetkel väga oluline, sest pikaajaline majanduslik edu on võimaldanud kruvida oma tootja (tööjõu) hinna nii kõrgele, et kohapeal tootmine käib paljudele riikidele juba pikka aega üle jõu. Pealegi on heaoluühiskonna tarbijat tänapäeval eriti raske võluda oma tarbimist veelgi suurendama. Niisuguses olukorras tuleb eksportida tootmine Itta ja seda ongi tehtud. On proovitud ka tootja (tööjõu) importi idast läände, kuid see võimalus enam ei toimi hästi. Idast tulnu ikkab demokraatlikku ühiskonda sattununa tõusta oma Lääne kolleegiga samale tarbimistasemele. Odava tööjõu kasutamise aeg jääb selle tõttu liiga lühikeseks.

Kas heaoluühiskond näeb neid riskitegureid, mis ohustavad vana head keeruliste kaupade kontseptsiooni täna? Tõenäoliselt. Sest võimalus, et Ida tootja tõuseb tarbijana kulutuste taseme poolest samale elitaarsele tasandile, on paljudes suurtes arenguriikides

tõeks saamas. Traditsioonilisele heaoluühiskonnale tähendaks see odavama tööjõu kasutamisest laekuvate kasumite olulist vähenemist. Muidugi peitub selle protsessi lõpulangene siiski kasumivõimalus — odav tootja muutub elitaarseks tarbijaks, mis võimaldab tarbimisest väsinud Euroopal taas midagi Itta müüa. Mis juhtub seejärel? Ida tootja, muutudes pretensioonikaks, küllastub seejärel ka tarbijana. Kust võtta uusi ressursse ja uut tarbijat? Milline oleks uus kontseptsioon ja kas saaks see enam olla pelgalt majanduslik? Esialgu näib, et tõeliselt demokraatlikku, igale vaimsele ja bioloogilisele olendile võimalikku inimesekeskust ei oska vana tööstuslik Euroopa ega uus tööstuslik Ida veel tahta. Ning vähemalt esialgu näib, et praegu domineeriva majanduskontseptsiooni raames ei saa materiaalse tarbimise kirge ühendada eelistusega olla kauneid kunste viljelev ning neist toituv enese- ja ühtlasi ligimesekeskne isiksus kodanikuühiskonnas. Need pole praeguse puhtalt majanduskeskse kontseptsiooni raames alternatiivid. Kuid sellest hiljem.

Milline on postsotsialistliku Eesti võimalus kirjeldatud võistlevas makroökonomilises peataolekus? Et sellele vastata, peaksime julgema lõpuni analüüsida veel hiljuti valitsenud sovetliku kontseptsiooni tegelikku mõju ühiskonnale, mida väärtustavad omariikluse ja vaimse Euroopa ideed. Sovetlik kontseptsioon ei meelitanud keeruliste kaupade ega lohutava inimesekeskusega. Kuid selle serveeritud vale puudutas vajalikul määral kõiki ühiskonna liikmeid: vaimse tarbimise iseenesestmõistetavuse müüt vaimuinimeste jaoks, mis oli kombineeritud tulevikus saabuva materiaalse külluse lubadusega materialistlikumatele inimestele. Ometi ei tähenda see, et vaimsus või inimkeskus oluks sovetlikus keskkonnas materiaalse elitaarsusega võrdselt võimatu olemise viis. Oleks teemaväline käsitleda siinkohal materiaalset elitaarsust sotsialistlikus ühiskonnas kui kriminaalset või poliitilist nähtust. Olulisem on mõtestada kommunistliku süsteemi veana toimunud elitaarsusevõimalust vaimumaaailmas kui Nõukogude Eesti intelligentsi realiseerunud šanssi. (Seda defineerivaks märksõnaks võiks täna olla õppimisvõime.) Eriti oluline on kindlaks määrata meie ühiskonna vaimupotentsiaali tulevikuvõimalus selles nii hästi kõlvas vabaduse ja demokraatia keskkonnas, silmas pidades, et arengut määrav majanduslik kontseptsioon pole

paraku isegi mitte adapteeritud, vaid lihtsalt üle võetud Eesti ühiskonda — kopeerituna materiaalselt elitaarsust väärtustavatelt ja tarbivatelt riikidelt, mille hulka me ise ju ei kuulu. Mis saab nüüd rahvast, kellel on puudunud oma aristokraatia ja kes on selle tõttu loonud oma talupojakultuuri? Rahvas, kel puudus ja puudub võimalus oma aristokraatiat matkida, vaatab nüüd mujale — niihästi külluslikult tarbiva, kuid igavleva Euroopa kui ka intensiivselt jäljendava Ida suunas. Kas terve talupojamõistus rakendub seekord analüüsiks / sünteesiks või on meie saatuseks nüüd matkiv ühtesulamine? Aeg näitab, öeldakse. Kõik pole kuld, mis hiilgab, öeldi vanasti.

Tänapäeval on kasulik seda tõlgendust täiendada ja küsida, mis tähtsust kulla endagi hiilgusel on. See on ju kõigest kokkulepe, mäng, ajas püsiv, ent tarbetu dekoratsioon niihästi bioloogilise olendi kui ka vaimsuse kandja vaatepunktist, ratsionaalses tähenduses pelk vahendusvahend. Taipamaks seda, mis on lihtsam kui ükskordüks, vajame tervet talupojamõistust: raha toimib perfektselt vaid raha jaoks perfektses keskkonnas (ühiskonnas). Meie pole seal. Ka heaoluühiskonna sajanditevanused pingutused on rahamaailma perfektsuseni viinud eeskätt teoorias. Praktikas analüüsitakse riskivõimalusi ja kriiside põhjusi ning luuakse üha uusi tulevikumudeleid riikidele, kelle ajalooline šanss võistleva võimaluse ärakasutamiseks on kätte jõudnud: odav tööjõud on juba olnud. Uued turud on peagi küllastatud. Mis juhtub seejärel: kas luuakse uus paradigma või sünnib midagi unustatud vanast?

Raha dominandile rajatud ühiskond lõhkus bioloogilise ja vaimse olendi ohulist humanistlikku keskkonda. Euroopas algas see ammu ja kestis sajandeid. (Pole enam eriti palju kuningriike ega mitte ka kuningaid, ja need, kes on jäänud, pole enam privilegeeritult rikkad. Rahamaailma vägevaks võib saada igauks niisama lihtsalt kui seda hiilgust kaotadagi.) Eesti läbis analoogilise arengu (kuigi võimu dominandil rajaneva, raha vooge varjatult kanaliseeriva) kõigest poole sajandiga. Raha dominandil rajanev materiaalne elitaarsus *versus* võimu dominandil ehk bioloogilisel hirmul baseeruv salastatud pillamine — kui vähe erinev meetodites.

Läänelik tulemus on vaimsus kui elitaarseks olemise üks viise, mille viljelemise iseenesestmõistetavaks eelduseks on raha. Tar-

bida vaimset ning selle kaudu rikastuda on kõrge hinnatasemega ühiskondades üks kallimaid lõbusid. Alternatiivne boheemlus on muidugi lubatav, kuid ei saa raha dominandile rajatud ühiskonnas olla ilmaski massiline. See saab olla kõige rohkem vaid kosmopoliitide, seejuures mitte ainult väga andekate, vaid ka töökate alternatiiv, keda ühiskond aktsepteerib etiketinõudeid esitamata. On veel üks võimalus: eraklus — nii et ühiskonda ei märgatagi.

Raha dominandi tunnustamine äris, omandi loomisel, kasvatamisel ja mõtlemise koondamisel selle ümber on Läänes olnud pikaajaline ja pidev, meil Eestis lõhutud traditsioon. Meie hilisajaloos on rahal tõsiselt võetava ekvivalendi puudumise tõttu olnud vaimumaaailma arengule kaduvväike mõju ja tähendus. Palju enam on toiminud vaimsutraditsioon. Pealegi polnud magusamat vilja kui keelatud teadmiste omandamine sovetlikus keskkonnas. Muidugi lõi militaarsüsteemist pärinev raha eesti intelligentsi tegemiste finantseerijana ka vesivõsusid, kuid selle ressursi põikpäine (ja seadusevastane) ümberjaotamine andis sageli riski vääriva tulemuse. Ja koloriitsem osa Eesti panusest maailmateadusesse tol perioodil teostati praktiliselt kulutusteta.

Niisiis võiks kritiseerida suure osa eesti intelligentsi suundumusi kontrollivat mentaalset okupatsiooni lähiminevikus, kuid vääramatut tulemus on ometi mõtlemisvõime säilimine. Ka meiega võrreldes ohtralt finantseeritud Lääne intelligents on sageli ühiskonnale mitteolulise või koguni ohtliku orientatsiooniga, sest selle kujundab omanik, veelgi halvemal juhul vahendaja. Rahaühiskonna ratsionaalsusest on mõtet rääkida vaid neis raamides, milles see end ise analüüsida tahab. Näiteks majandusanalüüsis tegeldakse tänapäeval sageli vaid finessidega. Sest raha dominant ühiskonnas määrab tegelikult omaniku vabaduse illusoorse ka tarbijana.

Miks bioloogiline olend heaoluühiskonnas on nii valdavalt õnnetu?

Heaoluühiskonna domineerivad jõud eksponeerivad seda tihti omamisest tulenevale õnnele rajatud ühiskonnana. Omamine ja tarbimine on kaksikvennad ja nende taskud on täis raha. (Need, kes aimavad, mäletavad või teavad, et raha pole muud kui mäng, kokkulepe, on autsaidid ja mängust väljas.) Raha võimaldab

tarbida. Ja tarbimisarmastus on heaoluühiskonna ainuke lubatud kirg.

Armastus ise juhtub vahel olema tülikas bioloogiline rudiment. Selle võimalikkuse teadvustamine võib väga ebasoovitavalt häirida tarbija hingerahu. Pühendunud tarbijale on tundedki kulukad. Ja eriti ohtlik on tarbijale teadmine, et kõike raha eest ei saa. Kuid sellegi tähtsa teadmiseni võib kogemuslikult jõuda raha ja omamise kaudu. Vahel jõutakse selleni ainult hetk enne lahkumist, mobiiltelefon peos, manipuleerides miljonitega, mõtetetu anonüümse ressursiga börsidel. Ja tundmatud lähikondlased jätkaksid alustatu lõpuleviimist. Alustatud kaugenemist kodanikuühiskonnast.

Niisiis on Eesti šanss kodanikuühiskonnale hetkel veel hiiglasuur. Sest vahendeid raha dominandile rajatud impeeriumi lammutamiseks pole veel vaja. Ja nii heldeid annetajaid Eesti ei leiakski. Neid pole ükski ühiskond veel leidnud.

Niisiis lähiperspektiivis me justkui vajaksime raha selleks, et kopeerida heaoluühiskonda. See kinnisidee on juba meil paljudel. Tulemuse saavutanult hakkaksime kindlasti seda ühiskonda põlgama. Seega vajaksime kaugemas perspektiivis palju rohkem vaimset ja muud kapitali, et impeeriumi hävitada. Kartulikoortest me enam ei räägiks. Meiegi ressurss poleks enam vaba lõhkumiskire rahuldamiseks. Omamine pärsiks lõhkumissoovi. Kaugemas perspektiivis vajaksime siis kodanikuühiskonda jõudmiseks vabu vahendeid, mida heaoluühiskond praegu veel ei leia.

Kas ei järeldu siit, et kodaniku teenimise asemel raha teenivat ühiskonda ei saa me veel endale lubada? Sellest loobumine on praegu veel matsirahvale jõukohaselt odav.

Kuidas peaksime siis oma vaimset kapitali majandama, mentaliteeti kujundama? Kas meil üldse on raha vaja?

Muidugi. Et säästa ja arendada vaimu. Luua inimkesksust. Võimaldada elitaarse tarbimist.

Heaoluühiskonna arengušanss on majanduskeskse kontseptsiooni raames praeguseks ära tarbitud. Meie võimalus realiseeruks, kui praegu targalt majandada: avatud, kuid madalama kulutuste tasemega ühiskond, mida Eesti täna on, saaks orienteeruda kodanikuühiskonna mudelile, pakkudes vaimse ja materiaalse tar-

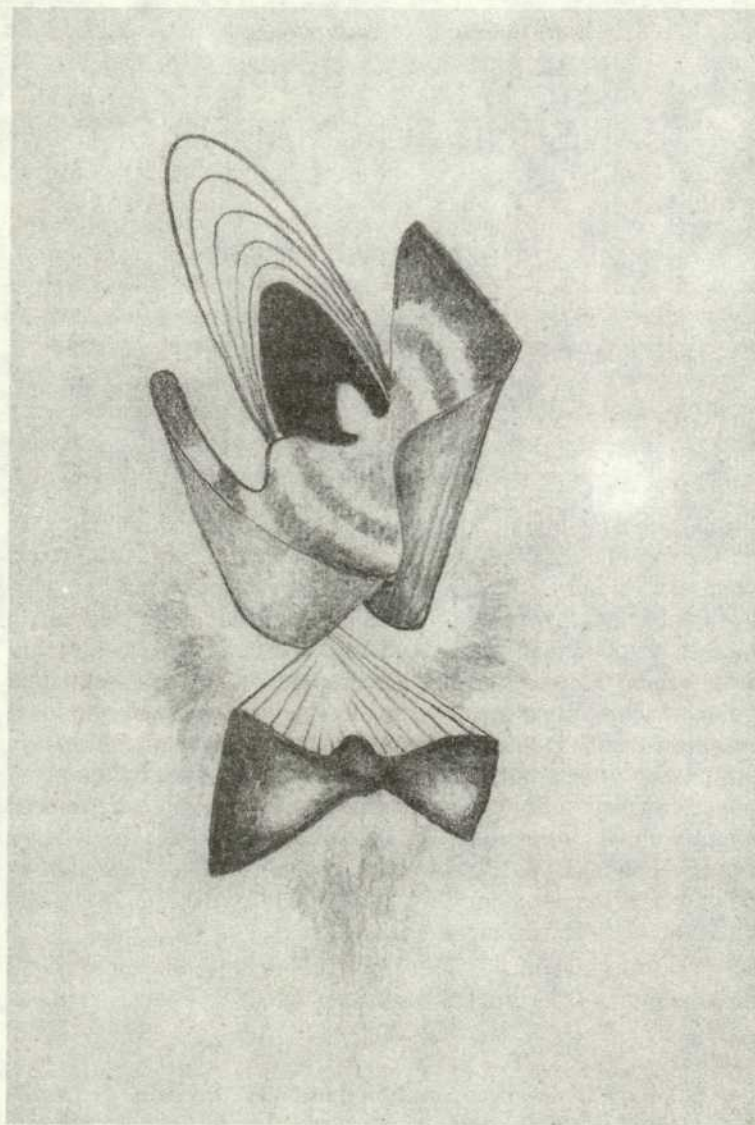
bimise võimalusi neile, kes teadvustavad oma eelistusi ja tahavad eitada või peavad eitama liiga kõrgele kruvitud hindu ja sel või muudelgi põhjustel meie pakkumist eelistaksid.

Lihtne oleks leiutada oma jalgratas. Kuid potentsiaalsel tarbijal on juba täna raske olemasolevate vahel valida. Veel üks jalgratas poleks mingi keeruline kaup. Lihtne, kuid ohtlik on turule pakkuda seda, millest ise puudust tunneme, kui maksujõuline ostja on sellest küllastunud. Raskem on uskuda imet, et just see, mis nii maksujõulisele kui puudust kannatavale tarbijale oleks uus ja elitaarsem tase, ongi meie portselan, siid ja vürts. Vaimsuse võimaldamine võiks olla meie teadvustatud esprii.

Muidugi on palju ka seda, mida peaksime heaoluühiskonnalt õppima. Kuid peab teadma, mida tahta, enne kui raisata aega õppimise või end õpetada laskmise peale. Tasuta jagatud sotsialismiteooriat ei pea tingimata asendama kinnimakstud lahkusega jagatav õpetus tarbimise tähtsusest. Meie läänelikuks lihvitud mõte ei leiaks nišši juba küllastunud turul. Meie šanss on jõuda selle heaoluühiskonna tarbijani, kelle tärkav usk koostöösse on enesekaitseline, tarbimisühiskonna igavust teadvustav.

Kui kruviks jätkuvalt pakutava väärtust ja mitte hinda... Ja kui niimoodi merkantiilses mängus tõsiväärtustega opereerides rahale pisut ülevalt alla vaadata ja mitte vastupidi, siis ta koguni tuleb, pisut lipitsevalt saba liputades nagu ikka paha peal käinu. Kuid me raiskame ta üleolevalt ära. Loodetavasti taas mitte egoistlikult, tõelise elitaarsuse peale. Sest rahamaailma *ego* eesmärk on mõrv.

AIVI ROSS (sünd. 1956), lõpetas TRÜ 1979. a majandusküberneetika ja Stockholmi ülikooli magistriprogrammi panganduse ja rahanduse alal 1992. a. Majandusteaduste kandidaat 1988. a. Töötab Majandusministeeriumi rahvusvahelise koostöö talituse juhatajana.

Ilmar Malin. ***
(Pliats)

GEORGES SOREL: JANSENISTLIK MARKSISM

Leszek Kolakowski

Tõlkinud Eva Luts

1. SORELI KOHT AJALOOS

Millisel määral kuuluvad Soreli tööd marksismi ajalukku? Ta ei liitunud ühegi poliitilise liikumisega, mis pretendeeris Marxi vaimsele pärandile, ja kuigi ta võttis osa kõigist oma aja suurtest väitlustest, tegi ta seda n-ö väljastpoolt, nõnda et ortodoksse marksismi pooldajad ei tundnud vajadust tema vaateid kummutada. Sorel vältis poliitilisi ja parteilisi tülisid ega kirjutanud traktaate ajaloolisest materialismist. Ta ei pidanud end ortodoksseks marksistiks ja kritiseeris niihästi meistrit kui ka tema õpilasi, kui ta seda õigeks pidas. Ta jääb ähmaselt seotuks Itaalia fašismiga, sest Mussolini ja teised selle aja ideoloogid pidasid teda oma liikumise prohvetiks. Marksismi vaatepunktist võib teda pidada juhuslikuks veidrikuks: oma kirjandusliku karjääri alguses polnud tal sellega midagi ühist ja teooria hilisema arengu jooksul vilksatab ta nimi haruharva.

Siiski ei pidanud Sorel end oma põhiliste tööde ilmunumisajal niisama marksistiks, vaid uskus ka, et suudab ekstraheerida mark-

Chapter VII. Georges Sorel: a Jansenist Marxism. — Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism: Its Origins, Growth and Dissolution*. 2. The Golden Age. Oxford/New York: Oxford University Press, 1982. Pp. 149–174.

©Oxford University Press 1978.

sistliku filosoofia põhituuma — klassivõitluse ja proletariaadi iseiseisvuse — ning vastandada Marxi ennast kogu kaasaegse ortodoksiaga, olgu see siis reformistlik või revolutsiooniline. Tema teostumatuks ambitsiooniks oli saada Lutheriks marksistlikus liikumises, mis oma võitlusega võimu ja privileegide eest näis talle sama korrumppeerununa nagu Rooma linn, mis saksa reformaatoreile oli kangastunud Paabeli hoorana. Ta unistas marksismist, mis oleks kõlbeliselt ja õpetuslikult selge; tema enda marksismiversioon oligi väga erinevatest allikatest hoolimata äärmiselt sidus. Kahtlemata mõjutas ta Itaalia esimesi kommunistlikke ideolooge nagu Antonio Gramsci, aga ka Angelo Tosca ja Palmiro Togliatti.

Sorel erines siiski oma marksistlikest põlvkonnakaaslastest, mitte ainult Marxi omapärase interpreteerimisviisi või isegi kohatise kritiseerimise poolest — seda tuli ette isegi selliste ortodokssete fanaatikute puhul nagu Rosa Luxemburg. Põhierinevuseks oli see, et kogu ortodoksia pidas marksismi samavõrra teaduslikult tõseks nagu näiteks evolutsiooni või kvantteooriat, ent Sorelile oli see tõene pragmaatilises mõttes — inimsoo vabastamise ja noorendusliikumise ideoloogilise väljendusena. Et ta oli tõene, siis tähendas see, et marksism oli selleks asendamatuks tööriistaks, mille ajalugu oli andnud proletariaadile, ent puudus garantii, et proletariaat teda ka edukalt kasutab. Marksism oli oma aja tõde, nagu seda oli olnud varakristlus — ta oli inimkonna uue koidiku lootus, mitte “teaduslik” ajalooseletus, täpne prognoosimisvahend või usaldusväärne teabeallikas universumi kohta. Käesoleval ajalooperioodil oli marksism vahendiks, et viia täide inimsuse kõrgemaid väärtusi, kuid need väärtused oma olemasolult ja päritolult ei võlgnenud marksismile midagi. Seejärel tundis Sorel end vabana muutma oma vaateid marksismi või väärtuste kohta. Ta võis olla marksist või natsionalist ja jääda siiski truuks ideaalile, mille jaoks marksism oli ainult ajaloo poolt teatud hetkel etteantud instrument. Kui ta sellest seisukohast lähtudes oli isegi kõige innukamalt pühendunud Marxi filosoofiale, polnud ta siiski marksist selles mõttes mis Kautsky või Labriola — mitte sellepärast, et ta tõlgendas õpetust erinevalt, vaid et ta vaated marksismi ajaloolise tähenduse kohta olid erinevad ja et ta ei kohkunud Marxi tõlgendamast hoopis teiste autoriteetide

najal: Proudhon, Tocqueville, Bergson, Nietzsche. Ta oli üks neist vähestest, kes püüdsid marksismi kohandada neoromantilise perioodi filosoofilise stiiliga, s.t tõlgendada seda pragmaatilises ja aktivistlikus mõttes, rõhuasetusega psühholoogilistele faktoritele ning respektierides traditsiooni sõltumatut osa selle radikaalse vastandamise vaimus positivismile ja ratsionalismile.

Soreli sotsiaalsetes arutlustes domineerib idee suurusest, väärkusest, heroismist ja autentsusest ning ta käsitab revolutsiooni, proletariaati ja klassisõda ajalooliste näidetena neist kõrgemaist väärtustest. Radikalism ja leppimatus on tema silmis väärtuslikud nende endi pärast, objektist sõltumatult. Ta näib ajaloos kiitvat heaks kõike, mis tuleneb tugevatest autentsetest impulsidest, erapooletust innukusest, kõrgelennulistest püüdlustest ja suuremeelsetest lootustest. Ta respektierib tulihingelisi usuveendumusi, kuid põlgab religiooni, kui see ilmneb skolastilises või poliitilises vormis või on rikutud ratsionalismi ja rahuobituse arvestustest või vaimust. Ta on tööliste mässuliikumiste entusiast suure taaselustava müüdi nimel, ent põlgab parlamentaarset manööverdamist ja ükskõikse reformismi jõuetust. Ta ei tunnusta antiklerikaalset traditsiooni sillana sotsialistide ja väikekodanliku radikalismi vahel ning samuti XVIII sajandi ratsionalismi igandina oma optimistlikus usus pidevasse ja paratamatusse progressi. Ta on rahvusluse kui septsuse vastu riisuda proletariaadilt selle absoluutne eraldatus; kuid sündikalistidest võõrdununa pöördub ta natsionalistliku radikalismi poole sama lootusega, mis tegi temast marksisti, nimelt maailma karastamiseks selle ürgse kujutelmaga. Kõigi võitluste puhul on ta huvitatud pigem võitlejate kangelaslikkusest kui sellest, kes võidab või kellel on õigus. Proletariaadi vallutatav vaimulaad erutab teda rohkem kui sotsialismiunistus. Töölisliikumisega ei liitu ta mitte rõhutute hulga täiendamiseks, vaid sellepärast, et ajaloosündmuste lainetus ennustab ülevuse uuestisündi. Ta pooldab proletariaadi täielikku vaimset lahkulöömist kodanlusest ja kogu tolle tegevusest.

Nii erinevad nagu Soreli vaimsed allikad ongi, tema töödes moodustavad nad järjekindla mudeli. Jansenistlik kasvatus tekitas temas kahtlemata vastumeelsuse igasuguse optimistliku usu suhtes inimsoo loomupärasesse headusse, hea kergesse võitu kurja üle, ning sellesse, et suured eesmärgid on saavutatavad tühise

hinnaga. Samast allikast pärines tema põlgus jesuiitliku leppimistaktika vastu, tema üldine järeleandmatus, vastuseis kõik-võimite-midagi-põhimõttel igasugusele kompromissile ja usk ära-valitute ning ülejäänud maailma teravasse vastasseisu. Et ta oli automaatse progressi doktriini vastane, siis võib teda seostada radikaalse kristluse traditsiooniga, s.t märtrite kristlusega.

Tehniline haridus ja töö insenerina sisendasid Sorelile asjatundlikkuse ja teovõime kultust, sallimatust dilentantluse ja tühja reetoorika vastu, veendumust, et oluline on tootmine ja mitte vahetamine, ning kapitalismi imetlemist selle varajasel, halastamatul ja ekspansionistlikul kujul, enne kui kapitalism nakatus filantroopiast ja kompromissivaimust.

Marxilt õppis ta uskuma, et revolutsiooni, mis võiks ühiskonda taaselustada, peab teostama proletariaat, selgepiiriline otseste tootjate klass, kes on sunnitud müüma oma tööjõudu ning kehastab inimkonda vabastada võivat totaalset revolutsiooni. Soreli marksisismi põhilised tõekspidamised on klassisõda, utopismivastatus, kindel usk riigi kadumisse ja totaalse revolutsiooni ootus, mille teostab ainuüksi muust ühiskonnast lahkulõõnud proletariaat.

Giambattista Vico panuseks on kujutus *ricorso*'st, inimkonna tsüklilisest tagasipöördumisest oma unustatud allikate juurde. Proletaarne revolutsioon pidi olema säärane "reversioon", ürgsest moraalist võrsunud esmaväärtuste uuestiavastamine.

Veel üheks mõjutajaks oli Proudhon, kellelt Sorel õppis pidama sotsialismi eelkõige moraaliküsimuseks, uue inimtüübi kasvatamiseks (tootja eetika), ja proletariaati omaette tõuks, mille kutse on maailma jagamine iseendaks ja ülejäänuteks. Tähtsus, mida Sorel omistab perekonnale ja seksuaalmoraalile ühiskondlikus elus, pärineb Proudhonilt, nagu ka komme iseloomustada sotsialismi pigem õigluse ja väärkuse kui heaolu mõistetes.

Bergson oli Soreli töödes domineeriva mõttestiili, "kõikehaarava" intuiitiivse taju ning analüütilise mõtlemise vastandamise põhiliseks esindajaks filosoofias; Sorelil omandab see erilise kuju "müüdi" ja "utoopia" vastanduses. Samuti andis Bergson Sorelile kontseptuaalsed vahendid vastandiks teaduslikule determinismile — mille järgi ühiskondlikud protsessid on prognoositavad —, asendades selle ettenähtamatu spontaansuse ideega. Lisaks pä-

ris Sorel Bergsonilt veendumuse, et konkreetne on väljendamatult, mis võimaldas tal kaitsta oma "müüdi" ideed ratsionaalse argumentatsiooni eest.

Nietzsche mõju on selgelt tunda Soreli suurusekultuses, ta vihas keskpärasuse ja poliitilise elu erakondlike kauplemiste vastu.

Liberaalse konservatismi suured esindajad — Tocqueville, Taine, Renan — avaldasid Sorelile tema varasel ja mingil määral ka marksistlikul perioodil tugevat mõju. Neilt õppis ta poliitika-ga tasakaalukalt tegelema, tajuma demokraatlike institutsioonide laostumist ja humanistliku retoorika aluseks olevaid huve. Neilt autoreilt imbus temasse ka varakristluse, Prantsuse revolutsiooni ja *ancien régime*'i mõistmist.

Neist erinevaist inspiratsiooniallikaist lõi Sorel ideoloogilise terviku, mis purustas traditsiooniliste väärtuste kogumeid ja ühendas ideid kõigest oma eelkäijaist erinevalt. Marksistina astus ta välja traditsiooniliselt parempoolsusega seostatavate väärtuste kaitseks: abielu ja perekonna väärikus, hõimusolidaarsus, au ja traditsioon, tavaõigus ning usulise kogemuse pühadus. Kirjanikuna pööras ta vähe tähelepanu järjekindlusele ja struktuurile ning oli rohkem apostel kui poleemik. Tema mõtted paistsid arenevad plaanitult ja kobamisi, kuid alati vastavuses kindlate põhitendent-side ja -väärtustega. Soreli töid on raske lugeda; nad ei ole küll segased, ent neis puudub kirjanduslik ühtsus. Mõnikord alustab ta probleemi tõstatamisega ja sööstab siis kõrvalepõigetesse, pikkadesse tsitaatidesse, agressiivsesse poleemikasse ja ägedatesse vastuväidetesse, mille käigus paistab põhiküsimuse unustavat. Kui kirjanik seisis ta ortodokssetest marksistidest palju kõrgemal, kuid ta ei kontrollinud oma talenti piisavalt. Poleemiline vaimustus ja loogilise distsipliini puudumine tegi ta mõtete kokkuvõtmise eriti raskeks, kuid mõned korduvad teemad võib selgelt ära tunda. Brzozowski, kes oli ise sama tüüpi kirjanik, pidas seda spontaansust ja ettemoodustatud süsteemi puudumist Soreli suureks väärtuseks. Soreli stiil meenutab Bergsoni "loomeevolutsiooni", arenedes põhisuunale vastavalt, kuid ilma eelnevalt määratletud eesmärgita.

Kõige lihtsam viis Soreli mõtteid süstemaatiliselt esitada või kirjeldada on lugeda paralleelsetes veergudes üles need ideed ja

väärtused, mille vastu ta oli või mida ta kritiseeris, ja need, mida ta kaitses. Selle tulemuseks on järgmised dihhotoomiad:

- utopism — marksistlik ajalooline realism
- epistemoloogiline ratsionalism — bergsonlik intuitsioon ja mõtlemine “tervikute” mõisteis
- sotsioloogiline ratsionalism — traditsiooni austamine
- determinism — spontaansus
- õnnelikkus — väarikus ja suurus
- poliitiline sotsialism — sündikalism
- diletantlus — professionalism
- Prantsuse revolutsiooni kultus — algkristluse kultus
- reform — revolutsioon
- progressiusk — voluntarism, individuaalne vastutus
- klassidevahelised liidud — proletariaadi eraldatus
- poliitika ja jõud — tootmine ja tootmise organiseerimine
- optimism — pessimism
- intellektuaalid ja politikaanid — proletariaat
- poliitilised parteid — tööliklassi sündikaadid
- poliitiline revolutsioon — üldstreik
- utoopia — müüt
- demokraatia — vabadus
- tarbijamoraal — tootjamoraal
- skolastiline religioon — müstikute ja märtrite religioon
- dekadents — *ricorso*, allikate juurde naasmine
- ühiskonnateadused — aktivistlik müüt
- riik — tootjate liit

See antiteeside kogum võib tunduda imelik sellele, kes on tuttav klassikalise marksismi stereotüüpide ja kontseptuaalsete seostega, kuid Soreli positiivsed väärtused määravad kokkuvõetuna väga selgelt tema poleemilise hoiaku. Ta vastandas end kaas-aegsetele sotsialistlikele poliitikutele ja Internatsionaali juhtidele, kes olid tema silmis üks omakasupüüdlejate kamp, valmis nautima riigiametite heaolu, mille nad kunagi kodanluse käest ära kisuvad. Eriti naelutas ta peaaegu kõigis oma töödes häbiposti Jaurési kui

väikekodanliku sotsialismi sümbolit, kes taotleb võita kodanlust, selleks et rahustada proletariaati, hävitada klassivõitluse ideed ning luua võltsi ühtsuse alusel uut privileegade süsteemi.

2. BIOGRAAFILINE VISAND

Georges Sorel sündis kodanlikus perekonnas Cherbourg'is 1847. aastal. Ta õppis *École polytechnique*'is ja sai inseneriks *Département des ponts et chaussées*'s (Sildade ja Maanteede Valitsuses), kus töötas kuni 1892. aastani. Oma esimesed kirjutised avaldas ta veidi aega enne ametist lahkumist: *Le Procès de Socrate* ("Sokratese protsess", 1889), *Contribution à l'étude profane de la Bible* ("Lisandus ilmlikule piibliuurimisele", 1889), *La Ruine du monde antique* ("Antiikmaailma hukkumine", 1888). Umbes 1893. aastal hakkas ta huvi tundma Marxi vastu ja pärastpoole poliitikavastase sündikalistliku liikumise vastu, mis toetus osaliselt proudhonistlikele ja anarhistlikele traditsioonidele ning mille peamiseks organiseerijaks oli Fernand Pelloutier. 1898. a avaldas Sorel teose *L'Avenir socialiste des syndicats* ("Ametiühingute sotsialistlik tulevik"), mis hiljem avaldati uuesti osana raamatust *Matériaux d'une théorie du prolétariat* ("Proletariaaditeooria materjalid", kolmas trükk, 1919); see oli esimene katse teoreetiliselt analüüsida sotsialistlikest parteidest sõltumata areneva ja neile isegi vastu oleva sündikalistliku liikumise kogemust. 1890. aastatel kirjutas Sorel väljaandeile *L'Ère nouvelle* ja *Devenir social*, kus ta aastail 1895–1896 avaldas uurimusi Durkheimist ja Vicost. Aktiivse Dreyfusi kaitsjana leidis ta pettunult, et sotsialistidest dreyfuslased kasutasid *Afaire*'i ainult parteilistel eesmärkidel. Bernsteini tööd panid teda mingil määral ortodoksset marksismi kritiseerima, kuid varsti muutusid ta enda vastuväited üsna omapäraseks. (Ehkki põhiliselt reformismi vastasena jätkas ta Bernsteini imetlemist ja austamist ning nõustus südamest tema väitega, et Saksa sotsialistide poliitika ei lähe kokku nende revolutsioonilise programmiga.) Aja möödudes muutus ta üha kriitilisemaks sotsialistliku partei, parlamentaarse demokraatia või nagu tema seda nimetas — "poliitilise sotsialismi" — suhtes, mis vastandus sündikalismile. Tema peamised marksistlikud tööd on: *Réflexions sur la violence* ("Mõtisklusi vägival-

last", 1908 ja hilisemad täiendatud väljaanded), *Les Illusions du progrès* ("Progressi illusioonid", 1908), *Matériaux d'une théorie du prolétariat* (1908; need on esseed alates 1898. aastast) ja *La Décomposition du marxisme* ("Marxismi lammutamine", 1908). Esimesed kaks neist ilmusid algselt Hubert Lagardelle'i toimetatud sarjas *Le Mouvement socialiste*. Teose *Réflexions sur la violence* neljas väljaanne (1919) sisaldab Leninit ja bolševistlikku revolutsiooni entusiastlikult kaitsva lisa (Leninit ennast Sorel, keda ta nimetab vaid üks kord ja halvustavas toonis, ei huvitanud).

Aja jooksul kaotas Sorel usu prantsuse sündikalismi, kuid mõnda aega lootis ta, et Itaalias samalaadne liikumine võidab. Tal olid selle riigiga tihedad sidemed, sest ta oli Itaalia sotsialistlikule perioodikale 1898. aastast peale kaastööd teinud, kirjutanud artikleid Vicost ja Lombrosost; tema enda itaalia keelde tõlgitud raamatuid kiitsid Croce ja Pareto ja ründas Labriola. Otsustades siiski 1910. aastal, et sündikalism on reformistlike kallakute poolt parandamatult rikutud, asus Sorel toetama radikaalseid rahvuslikke liikumisi Prantsusmaal ja Itaalias ning tegi mõnda aega koostööd *Action Française*'iga; samuti mõjutas ta Itaalia rahvussündikalistlikke grupe, mis aitasid alust panna fašismile. Ta tervitas esimesi märke sellest liikumisest 1912. aastal ja kinnitas oma sümpaatiat 1919. aastal, nähes fašismis rahvuslikust mütoloogiast inspireeritud sotsiaalse uuestisünni võimalust. Samal põhjusel tervitas ta bolševistlikku revolutsiooni kui läänlusest loobumist tõelise Moskoovia vaimu kasuks. Pärast fašistide võimuletulekut tasusid nad Sorelile kui oma vaimsele isale silmakirjaliku austusega, kuid nende liikumise tõeline suundumus oli diktatuurivalitsuse brutaalse võimu kehtestamine, mida Sorel jälestas. Teiselt poolt pidas esimene Itaalia kommunistlik väljaanne *Ordine Nuovo*, mida andis välja Gramsci Torinos alates 1919. aastast, Soreli proletariaadi ideoloogiks.

Sorel suri 1922. aastal Boulogne-sur-Seine'is, kus ta oli mõned aastad elanud. Alates 1920. aastate lõpust pole ta ideed ühelegi sotsialistliku liikumise harule või Kommunistlikule Internatsionaalile märkimisväärset mõju avaldanud.

3. RATSIONALISM AJALOO VASTU. UTOOPIA JA MÜÜT. VALGUSTUSAJA KRIITIKA

“Ratsionalism”, mille vastu Sorel oli, polnud üksik filosoofiline avaldus, vaid intellektuaalne hoiak, mis ammutas oma jõu kartesiaanlusest, õitses XVIII sajandi “salongides” ja avaldas Soreli arvates marksismi kaasaegsele tõlgendusele hukutavat mõju. Sel viisil mõistatud ratsionalism seisneb lihtsustatud ning abstraksete mõttemallide loomises ja nende asetamises tõelise, kompleksse maailma asemele. Näideteks nendest mallidest on teooriad, mis peavad inimest püsivate üldomaduste ja käitumistüüpide kogumiks vaatamata inimeste tegevust tegelikult mõjutavatele ajaloolistele tingimustele. Redutseerides ühiskonna “inimese” spekulatiivse universaalsuseni, peavad ratsionalistid võimalikuks konstrueerida utoopilisi tulevikumudeleid, mis on kooskõlas täiusliku ühiskonna olemusega ja vabad konfliktidest, ootamatustest ja võistlevatest taotlustest. Engels polnud vabenenud sellest mõtteviisist, sest ka tema “taandab maailma üksikisikule”. Ratsionalistid usuvad samuti, et kõiki tegusid juhivad ratsionaalsed motiivid, ja sulgevad niiviisi silmad psühholoogiliste erinevuste keerukuse, traditsiooni ja tava tähtsuse ning rollide ees, mida etendavad sotsiaalses arengus bioloogilised (eriti seksuaalsed) ja paljud teised faktorid. Näiteks Prantsuse revolutsiooni pidasid nad idee võiduks ajaloolise reaalsuse üle, panemata tähele mitmeid tegelikke jõude, eriti ühiskonna alamkihtides juurdunud, mis ühinesid vana režiimi kukutamiseks. Ratsionalism on lihtsustatud ning arutluse legalistlikule vormile toetuv skemaatiline mõttemudel, mis taandab inimolendi juriidilise ühiku staatusse. Kommunistlike utoopiate ajalugu kubiseb ratsionalistlikest eelarvamustest ja sellepärast nad polegi kunagi tõsiselt konkureerinud olemasolevate valitsusvormidega. Nagu Pascal märkis, pole ratsionalism teadusliku mõtlemise sünonüüm, mida kartesiaanlased tahaksid meid uskuma panna. Kartesiaanlus oli edukas ja populaarne, sest muutis teaduse salongide vestlusaineks. Skolastikute eeskujul püstitas Descartes inimese ja reaalsuse vahele leidlikult väljamõeldud intellektuaalsed masinad, mis takistasid inimesel oma mõistust ükskõik milleks kasutamast. Ta varustas

harimata võhikud lihtsa vormeliga teaduslikel teemadel vestlemiseks usus, et "loomupärane valgus" võimaldab igäühel, olgugi ta amatöör, otsustada kõige üle. Valgustusaegsed kirjanikud võt- sid selle stiili üle: Condorcet' ja ka Fontenelle'i jaoks polnud eesmärgiks õpetada mehi, kuidas olla põllumehed või töösturid, vaid ainult salongifilosoofid. XVIII sajandil valitses monarhiat teenivate meeste ideoloogia, kes õuenarri rollis mängisid filosoofe: "causeur'id", satiirikud, panegüristid, klounid degenereerunud aristokraatide palgal", kui Soreli kokkuvõtet tsiteerida. Et õigustada salongide moraalset rikutust, õpetas Diderot, et ainsad loomupärased instinktid on enesealalhoid ja sigitamine, ning Soreli päevil tõlgendati darvinismi samal viisil. *Encyclopédie* ei toetanud teaduse arengut millegagi, vaid oli ainult diletantlik segapuder peene vestluse sihiga. Valgustusaja autorite kommunistlikud fantaasiad polnud kellelegi ohtlikud. Ohtlik oli kritiseerida ebainimlikke tingimusi kaevandustes, kuid monarhia ja selle poolehoidjad polnud vastu kommunismi, vabariiklike väärtuste ja loodusseaduste abstraktsele kiitmisele või neile, kes halvustasid traditsiooni mõne paradiisliku utopia nimel.

Sorel väitis, et utopiline kirjandus oli alates Platonist ratsionalistliku pettekujutluse tüüpiline ja steriilne produkt. "Alates renessansist on utopiad muutunud kirjanduslikuks žanriks, mis äärmuseni lihtsustades majanduslikke, poliitilisi ja psühholoogilisi küsimusi, on avaldanud revolutsionääride intellektuaalsele kujunemisele kahetsusväärset mõju." (*Matériaux...*, 3. väljaanne, lk 26.) Utopiad on steriilsed, sest nad postuleerivad ajaloost, usust, päritud kommetest või kõigist rahvuslikest, bioloogilistest või psühholoogilistest tunnustest mõjutamata abstraktset inimindiviidi ja loovad niisugustest olevustest koosnevaid kujuteldavaid linnu; nad on ka ohtlikud, sest nende autorid apelleerivad privilegeeritud klasside arukusele, valgustatusele, filantroopsusele ja nõrgestavad proletariaadi arusaama klassivõitlusest. Marksism on lähedasem Manchesteri kodanlikule majandusteaduslikule koolkonnale kui utopiakirjanikele, sest Manchesteri koolkond on realistlik vaade klassivõitlusest lõhestatud ühiskonnale, mida ei saa vältida ega mahendada. Marxi juhuslikud komistused utoo-

*Vilunud vestlejad. *Tlk.*

pilisse naiivsusse, nagu *Gotha programmi kriitikas*, on vastuolus marksismi tõelise vaimuga, mis ei apelleeri universaalsele õiglustundele ega püüa ühiskonda loogilisse skeemi kokku suruda, vaid arvestab jõudusid, mis tegelikult on kogu oma keerukuses ajalugu mõjutanud. Tänu marksismile ei lähe sotsialism utoopiliste ideedega kaasa. Ta ei püüa enam olla tulevikühiskonna "teaduslik" projekt ega võistelda kodanlusega tootmise organiseerimisest teoretiseerides; tema eesmärgiks on ette valmistada radikaalse klassisõja ideoloogiat.

Täiuslikust ühiskonnast abstraktsete plaanide konstrueerimise asemel on meie eesmärgiks avastada, kuidas on ajaloo jooksul spontaanselt tekkinud sotsiaalsed institutsioonid, ja tõlgendada neid kõigi psühholoogiliste ja majanduslike asjaolude valguses. Savigny tegi seda, kui ta ratsionalistlikule sotsiaalse lepingu doktriinile vastupidiselt seletas kujutlust õigusest, mis tekib kohaliku tavana, järk-järgult akumulereerub ja kohaneb ajaloo kulgedes uute tingimustega. Utopistidel olid valmis konstitutsiooniprojektid tervele inimkonnale, sest nad ei hoolinud vähimatki tegelikust ajaloost. Marksism esitas ajaloo analüüsi, nagu see tegelikult oli, mitte nii, nagu see ratsionalistliku skeemi põhjal paistis.

Mõtisklustes vägivallast pöörab Sorel erilist tähelepanu neile ühiskondliku elu aspektidele, mis kõige enam osutavad vastupanu ratsionaliseerimisele ja vormile; nendes on n-õ müstiline põhituum, mis siiski mõjutab sotsiaalset arengut rohkem kui kõik muu. Moraalipõllul alluvad selgele ratsionaalsusele kaubandustehingutega analoogilised vastastikused suhted, kuna seksuaalelu jääb kontrastina läbipaistmatuks ja raskesti taandatavaks lihtsatele valemitele. Seaduste alal on kõige kergemini ratsionaliseeritavad võlgadesse ja lepingutesse puutuvad; kõige raskemad on need, mis käivad kogu ühiskondlikku elu mõjutava perekonna kohta. Majanduses on kaubandusest kerge aru saada, ent tootmine lõpliku determinandina on segaselt süngitatud kohalikesse ja ajaloolistesse traditsioonidesse. Ratsionalistid jäävad hätta iga kord, kui püüavad lihtsatele seaduspärastele vormelitele taandada elu külgi, mis kuuluvad kogemuse "tumedatele aladele" ja mille kvalitatiivsed erinevused on ajaloolise juhuslikkuse tagajärg. Tõeline ajalugu sarnaneb pigem kunstiteose kui selge loogilise konstruktsiooniga.

Kontrast ratsionalistliku ja ajaloolise vaimulaadi vahel on väga sarnane kontrastiga optimismi ja pessimismi vahel, nii nagu Sorel neid termineid kasutab. Optimistideks peab ta Sokratest, je-suiite, *philosophe*'e, Prantsuse revolutsiooni ideolooge, utopiste, progressi uskujaid, sotsialistlikke poliitikuid ja Jaurési; pessimistide hulka arvab Sorel varakristlased, protestandid, jansenistid ja marksistid. Optimistid usuvad, et maailma kurjus tuleneb puudulikest seadustest, vaimuvalguse ja inimtunnete puudumisest. Nad on veendunud, et seaduste reformimine viib peatselt maisesse paradiisi, ent praktikas viivad nende pettekujutlused ja teadmatus sotsiaalsest reaalsusest nad terroripoliitikasse, nagu see toimus revolutsiooni ajal. Teisalt ei usu pessimistid mingit kõikehõlmavat teooriat või eksimatut meetodit, mis tutvustab universumi korraldust: nad teavad, et inimprojektid opereerivad kitsastes piirides, mis on seatud traditsioonide raskuse, inimeste nõrkuse ja nende teadmiste ebatäiuslikkuse poolt. Teadlikena elu kõigi tahkude omavahelistest suhetest arvavad nad, et sotsiaalsed tingimused moodustavad jagamatu terviku, mida ei saa tükkaaval reformida, et need tuleb kas rahule jätta või hävitada mingi katastroofilise plahvatusena. Antiikses Kreekas oli pessimism vaeste, uhkete, kompromissitute ja traditsioonile andunud sõjakate mägilas-suguharude filosoofiaks, samas kui optimism oli jõukate linlaste osaks. Varakristlased olid pessimistid oma usus, et mingi inimlik pingutus ei suuda maailma parandada. Nad tõmbusid endasse ja ootasid passiivselt Teist Tulekut. Protestantism sai alguse katsest elustada kristluse pessimismi, kuid hiljem langes renessansiaegse humanismi kütkeisse ja võttis omaks viimase väärtused. Tõelise marksismi pessimism seisneb selles, et ta ei usu mingi progressi automaatset seaduspärasust, järkjärgulise reformi võimalikkust või üldise õnne saavutamist mõningate meelevaldsete mõttekonstruktsioonide ühiskonnale pealesundimise lihtsa protsessi kaudu. Marksism on apokalüptiline väljakutse proletariaadi teadvusele, aga mitte mõne utoopilise programmi, vaid apokalüptilise "müüdi" nimel.

Soreli mõttes pole müüt mingit liiki utopia, vaid otse vastupidi; see pole täiusliku tulevikühiskonna kirjeldus, vaid kutse otsustavaks võitluseks. Müüdi väärtus pole tavalises mõttes tunnetatav; ta pole teaduslik prognoos, vaid iseendas küllaldase

rühma võitlevat teadlikkust innustav ja organiseeriv jõud. Proletariaadi müüdiks on üldstreik. Ainult müüdi abil saab võitlev grupp säilitada oma solidaarsust, sangarlikkust ja ennastohverdavat vaimu. See on vaimne ootuse ja valmistumise seisund, et vägivaldselt ja ühe hoobiga hävitada eksisteerivat korda, kuid tal pole valmis paradiisi, mida sellele vastu seada. Erinevalt utopiast on müüt kõigepealt negatiivne, pidades praegust maailma koherentseks tervikuks, mida saab hävitada ainult juurest ladvani: ta esindab totaalse opositsiooni võimu ja teda ei saa kritiseerida nagu mõnd reformiplaani või tulevikuprojekti. Müüt tuleb kas terve-nisti omaks võtta või täielikult tagasi lükata ja temale pühendunud on vastuvõtmatud igale kahtlusele, mida tema toime suhtes võidakse ilmutada. Utopistid ja sotsiaalteadlased kujutlevad, et nad suudavad planeerida tulevikku, kuid müüt on loominguline, mitte ennustuslik akt. Müüt üldstreigist kehastab tervet sotsialismi-ideed ja proletariaadi eneseteadvust, mis radikaalselt irrutab selle sidemed olemasoleva ühiskonnaga ega leia mingisugust toetust ega mingeid liitlasi.

Neid tulemusi pole võimalik saavutada mingil rangelt kindlaksmääratud meetodil ja tavalist keelt kasutades; tuleb kasutada kujundite kogumit, mis on suuteline ainuüksi intuitsiooni abil ja enne igasugust kaalutletud analüüsi kutsuma jagamatu tervikuna esile tunde-avalduste hulga, mis vastab mitmesugustele sõjakuulutustele, mida sotsialism on avaldanud kaasaegsele ühiskonnale. Sündikalistid lahendavad selle probleemi täiuslikult, kontsentreerides sotsialismi tervikuna üldstreigi draamasse; järelikult pole seal enam kohta vastandite lepitamisele professorliku jama abil (*la conciliation des contraires dans le galimatias par les savants officiels*). (*Mõtisklused vägivallast*, IV peatükk.)

Müüt ei sobi tulevikust mõtlemise või selle planeerimisega: ta elab olevikus, mida ta ka kujundada aitab. "Müüti peab hindama kui vahendit olevikus tegutsemiseks; ükskõik milline katse vaielda selle üle, kui tugevalt võib teda materiaalselt rakendada ajaloo käigule, on mõttelage. Ta on müüt oma terviklikkuses, mis on ainsana tähtis; tema osad on tähtsad vaid seni, kuni nad väljendavad põhiideed" (*Mõtisklused vägivallast*, IV peatükk).

Nagu on näha Soreli kriitikast Descartes'i või valgustusaja ratsionalismi kohta, ei vastanda ta neile kindlasõnaliselt irrat-

sionalistlikku seisukohta; ta peab ratsionalistlikke pettekujutlusi lihtsalt märgiks ajaloolise diletantismi mentaliteedist, mis eelistab elegantseid spekulatsioone komplitseeritud reaalsusele. Ent kui ta vastandab sotsiaalset planeerimist müüdi loomele, siis ei vastanda ta enam ajaloolist põhjust *a priori* abstraktsioonidele, vaid pooldab tunnete nõudeid analüütilise põhjenduse vastu üldiselt. Müüt on jagamatu, väljendamatu tervik, mis saab olla mõistetav ainult intuiitiivse taju üksikakti kaudu, nagu kirjeldab Bergson. Müüdi vastuvõtmine pole vaimne toiming, vaid destruktiivseks teoks valmisoleku väljendus. Müüt on argumendi-, vaidluse- või kompromissikindel. Ta on antiintellektuaalne veel radikaalsemas mõttes, kui me Bergsoni teostest leiame, kes ei mõistnud hukka analüütilist põhjendust dekadentsi allikana, vaid üksnes määratles, kuivõrd on see tehnilise manipulatsiooni vahendina kasulik füüsilise või sotsiaalse reaalsuse kirjeldamisel. Bergsoni seisukohast polnud ratsionaalne ja analüütiline mõtlemine sotsiaalsete probleemide puhul sugugi kasutu, kuigi ta ei arvesta ajaloolise järjepidevuse rikkumisi spontaanse loovuse tõttu. Soreli meelest pidi müüdiusust siiski saama täielik sotsioloogiliste teadmiste asendaja ja kõik praktilised toimingud pidid olema defineerimatu ning kirjeldamatu ilmutuse ootuse suhtes teisejärgulised. Rajades sel viisil ratsionaalse krititsismi suhtes immuunse mütoloogia, kiitis Sorel juba ette heaks poliitilised liikumised, mis olid rajatud "instinktile"; sellest seisukohast vaadatuna oli fašistidel õigus teda omaks pidada, kuna tema seoseid marksismiga tuleb pidada juhuslikuks.

4. RICORSO. KLASSIDE ERALDAMINE JA KULTUURI KATKEVUS

Kuigi Soreli müüt on oleviku eitamine tulevikus toimuva katastroofi nimel, on tal ka mõned juured minevikus, ehkki mitte nii nagu religioossetel müütidel. Ta eesmärgiks on selle taaselustamine, mis varem oli, maailma uuendamine tsivilisatsiooni kuhjatud kihtidest paljaskoorimise teel. Vico poolt *ricorso*'ks nimetatav on see, kui inimene pöördub tagasi oma esialgsesse olekusse ja kogu tema tegevus on loominguine, instinktiivne ja poeetiline nagu varakristluses või keskaja loojakul. Revolutsiooniline sün-

dikalism on kaasa toomas sellist universaalset ümbersündi, mis põhineb proletariaadil kui iseseisval enklaavil keset võõrast ühiskonda.

Erilist rõhku pani Sorel proletariaadi eraldatusele, ent teises mõttes kui ortodoksne marksism. Kui Teise Internatsionaali juhid rääkisid proletariaadi sõltumatusest, mõtlesid nad poliitilist eristatavust, töölisparteide sõltumatust, liikumist, mis areneb vastavalt omaenda huvidele ja taotleb oma eesmärgi. Ei Kautsky, Rosa Luxemburg ega isegi Lenin ja Trotski ei välistanud taktikalisi liite mitteproletaarsete parteidega erilistel asjaoludel ning ei pooldanud olemasolevast tsivilisatsioonist lahkulöömist; vastupidi, peeti endastmõistetavaks, et sotsialism hõlmas inimlikke väärtusi, mida ta oli suuteline assimileerima, ja mille tõepoolest ainsaks täieõiguslikuks pärijaks ta oli. Teisest küljest polnud tööliste partei poliitiline eraldatus Soreli jaoks oluline sellest ajast peale, kui ta oli parteide kui selliste vastu, pidades neid kodanliku ühiskonna tunnusteks. Partei väljendas loomulikult ja paratamatult proletariaadi allumist kutselistele poliitikutele. See mitte ainult ei aidanud kaasa proletariaadi vabastamisele, vaid nurjas selle vältimatult, parimal juhul asendades endise türannia parteibürokraatia, parlamendioraatorite ja ajakirjanike klubide omaga. Proletariaadi lootuseks pole parteid ega ametiühingud, mis püüavad antud hetke tingimusi parandada, vaid revolutsioonilised sündikaadid — just nimelt mittepoliitilised, parlamentaarse taktika suhtes ükskõiksed, mis keelduvad kodanluse mängu mängimast, pühendades kõik oma jõupingutused tööliklassi teadlikkuse ja solidaarsuse kujundamisele selleks päevaks, mil ühiskond täielikult ümber kujundatakse.

Sündikalistlik (või anarhosündikalistlik, nagu seda tavaliselt kutsutakse) liikumine tekkis Prantsusmaal 1890. aastatel, Itaalias ja Hispaanias pisut hiljem; Saksamaal ei saavutanud ta mingit mõjujõudu. Proudhonistlikele traditsioonidele vastavalt seis ta vastu igasugusele poliitilisele tegevusele või osalusele kodanlikes institutsioonides ja pidas proletariaadi majanduslikku võitlust teisejärguliseks eesseisva revolutsiooni kõrval, mis ei asendaks eksisteerivaid poliitilisi institutsioone uute samasugustega, vaid vabalt liituvate tootjate ühendustega, mida juhivad ainuüksi töölikud. Marx häbimärgistas seda väikekodanliku utoopiana, väites,

et tööliste omavalitsus ei suudaks iseendast teha lõppu konkurent-
sile ja tootmise anarhiale ning kui Proudhoni ideaal teoks saaks,
siis tuleksid tagasi kõik kapitalistliku akumulatsiooni õudused.
Ometi tähendas sündikalism Soreli jaoks ainsat lootust proletariaadi
tõeliseks võiduks. Ta ei ühinenud liikumise endaga, ar-
vates, et keskklassi intellektuaalid teeksid töölisorganisatsioonide
liikmetena ainult halba, kuid ta andis sellele väljastpoolt ideoloogia.

Seega oli sündikalistliku liikumise ülesandeks panna töölisel
tundma võõrastust kodanliku ühiskonna vastu, eemalduma kodanlikust
moraalst ja mõtteviisist, mitte tegemist tegema parteide ja parlamendiintriigidega ning kaitsma proletariaadi rikkumatust
ideoloogide ja kõnemeeste eest. Proletariaat ei suudaks end iialgi
vabastada, kui ta püüaks kodanlust järele aimata; “tema esma-
seks reegliks peab olema oma ainulaadse tööliklassi loomuse
säilitamine ja intellektuaalide eemalehoidmine, kelle juhtimine
võiks kaasa tuua hierarhiate uuestikehtestamise ja tööliste lahu-
tamise” (*Matériaux...*: 132). See pole ainult organisatsioonilise,
vaid pigem vaimse puhtuse küsimus. “Minu sõbrad ja mina ei
väsi kunagi töölistelt nõudmast kodanliku teaduse ja filosoofia
radadele kandumise vältimist. Maailm muutuks suurel määral,
kui proletariaat avastaks samuti nagu kodanlus pärast [Prantsuse]
revolutsiooni, et ta on suuteline mõtlema viisil, mis vastab tema
enda elulaadile.” (*Illusions...*: 135.) Uus proletaarne kultuur raja-
takse tööle ja “see ei annaks mingit põhjust kahetseda kodanliku
kultuuri kadumist. Sõda, mida proletariaat on alustanud oma isan-
date vastu võitlemiseks, on, nagu me teame, mõeldud selle kaudu
ülevuse mõtte äratamiseks, mis tänapäeva kodanlusel täielikult
puudub [---] Me peame tegema kõiki võimalikke jõupingutusi
selle kindlustamiseks, et tõusev klass poleks mürgitatud kodanli-
kest ideedest, ja sellepärast ei suuda me küllalt teha, et vabastada
inimest kaheksateistkümnenda sajandi ahelaist.” (*Ibid.*: 285–286.)
Uus filosoofia on “relvade, mitte ajude jaoks” (*Décomposition du
marxisme*: 60), tema eesmärgiks on veenda tööliklassi selles,
et kogu tema tulevik seisneb klassivõitluses. See on spontaan-
selt sündiv filosoofia: revolutsioonilise sündikalistide liikumise
algatajateks olid mehed, kes teadsid marksismist vähe, kuid see
liikumine väljendab tootjate klassi kõige tõelisemaid vajadusi. Il-

ma selleta saaks proletariaadile osaks sama saatus mis muistsetele germaanlastele, kes pärast Rooma vallutamist häbenesid oma barbaarsust ja jäid alla Rooma retoorikute dekadentlikule kultuurile, või reformatsiooniaegsetele meestele, kes lasksid end humanistlikest väärtustest rikkuda. Klassivõitlusest hõivatud proletariaat peab kindlalt mõistma, et kõik teised klassid on eranditult tema vabastamise vastu. Tulevikuühiskond pärib kapitalistliku tehnoloogia, kuid seal pole kohta kapitalismi vaimsele kultuurile. Ükskõik milline ideoloogiline või poliitiline võitlus, ehkki teisiti õigustatud, teeb tööliste enam halba kui head, kui ta kaasab neid koostööle kodanlike radikaalidega — näiteks võitluses kiriku ja klerikaalsuse vastu, rääkimata patriotismi kaitsmisest —, sest see ähmastab klassieraldatuse mõtet ja turgutab ohtlikku illusiooni, et proletariaat võib edukalt ühendada oma jõu liberaalidega, et kutsuda esile sotsiaalseid muutusi. Revolutsioonist saab “kahe ajaloolise ajastu absoluutne eraldaja” (*Reflections...*, IV peatükk) ja proletariaadil, mis peab seda täide viima, ei tohi olla mingeid moraalseid kõhklusi seistes *vis-à-vis* teiste klassidega. “Inimesed, kes on pühendanud oma elu maailma uuestisünnile, ei tohi kõhelda kasutamast ükskõik millist relva, mis võiks sobida klassivõitluse vaimu kõrgemale tõstmiseks.” (*Ibid.*, VI peatükk.)

(Järgneb)

TOTAALNE MOBILISEERING

Ernst Jünger

Tõlkinud Ülo Matjus

1 [I.]¹

Heroilisele vaimule on vastumeelt otsida sõja pilti kihist, mis võib olla määratud inimtegevuse poolt. Küll aga pakuvad talle kütkestavat vaatemängu need mitmesugused metamorfoosid ja mooned, mis saavad ehedale sõjakujundile osaks inimaegade ja -ruumide vahetumisel.

See vaatemäng tuletab meelde vulkaane, millest alati purskab seesama.[sisim] maapõuetuli ning mis ometi on tegevad väga erinevatel maastikel. Nõnda tähendab sõjast osa võtnud olla midagi

Die totale Mobilmachung. Berlin: Junker & Dünnhaupt, 1934. 36 S.

Die Totale Mobilmachung. — Ernst Jünger, *Sämtliche Werke. Zweiter Abteilung: Essays. Bd. 7: Essays I: Betrachtungen zur Zeit.* Stuttgart: Verlagsgemeinschaft Ernst Klett — J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH, 1980, S. 119–142.

Tõlke alustekst pärineb viimasest allikast, mis esitab kõigist redaktsioonist lühima. Kõik nurksulgudes [] esitatu on E. Jünger poolt 1980. aastaks aegamööda väljaäetu esirõhena viidatud 1934. aasta redaktsioonist, mis oli oma algupärase eheduses kõige täielikum, kuigi selles ei saanud muidugi veel olla 1980. aastal lisat "Tagasivaadet". Muid selgitusi, mis kõik ainult tõlkijalt pärit, vt kunati joone alt. *Tlk.*

¹Rooma numbrid nurksulgudes märgivad essee roomanumbrilist liigendust 1934. aasta redaktsioonis.

sarnast nagu olla nendest tuld sülgavatest mägedest mõne mõju ringis olnud — ent Islandi Hekla ning Vesuuvi vahel Napoli lahe ääres on [suur] vahe. Võib muidugi ütelda, et maastike erinevus kaob samal määral, mil lähenetakse kraatri hõõgivatele lõugadele, ning et seal, kus murrab läbi päristine [sõjakas] keevalisus, niisiis kõigepealt alasti, vahetus võitluses elu ja surma peale, seal mängib kõrvalist rolli see, missugusel sajandil, missuguste ideede eest ja missuguste relvadega võideldakse; ometi ei tule järgnev jutt sellest.

Me näeme pigem sellega vaeva, et koguda kokku mõned näitajad, mis eristavad seda viimast sõda, meie sõda, selle aja suurimat ja kõige mõjukamat sündmust² teistest sõdadest, mille ajalugu on meieni ulatunud.

2 [II.]

Võib-olla vihjab selle suure katastroofi omapärale kõige paremini ütlus,³ et selles täitus sõja geenius progressi vaimuga. See ei käi mitte ainult maade võitluse kohta omavahel; see käib ka kodusõja kohta, mis paljudes neist maist pidas teist, rikkalikkü lõikust. Need mõlemad nähtused, maailmasõda ja maailmarevolutsioon, on omavahel kaugelt tihedamini põimunud, kui see paistab esimesel pilgul; nad on sama kosmilist laadi sündmuse kaks külge, mitmes suhtes teineteisest sõltuvad nii selles, mis puutub nende tekkesse, kui ka selles, mis puutub nende vallapääsmisse.

On tõenäoline, et meie mõtlemist ootavad ees veel iseäralikud avastused olemuse suhtes, mis varjab ennast selle määratlemata ning rohketes värvides virvendava mõiste "progress" taha. Ilma kahtluseta kuulub see viis, kuidas me tänapäeval oleme harjunud selle üle⁴ nalja heitma, õige madalale tasemele. Mis sellesse kalduvusse puutub, siis võib muidugi viidata igale tõesti tähelepanuväärsele 19. sajandi vaimule — aga kogu vastikuse juures nende piltide lameduse ja üksluisuse pärast, mille eest end leitakse, tekib

²1934: *elamust*

³1934: *teatis*

⁴1934: *progressi üle*

ometi kahtlus, et kas see põhi⁵, millest need pildid pärinevad, mitte kaugelt tähelepanuväärsem pole. Lõppeks sõltub isegi seedetegevus imepärase ja [täiesti] seletamatu elu jõududest. Muidugi võib tänapäeval häid põhjendusi tuues tõendada, et progress ei ole mingi *progress*,⁶ ent sellest tähelepanekust tähtsam on võib-olla küsimus, kas ta päristine tähendus mitte üks salajasem ja⁷ [täiesti] teiselaadne pole, mis kasutab mõistuse näivalt nõnda avalat maski suurepärase pelgupaigana.

Nimelt see kindlus, millega tüüpiliselt progressiivsed liikumised viivad tulemustele, mis nende oma tendentsidele vastupidi seisavad, tekitab kahtluse, et — nagu kõikjal elus — toimivad⁸ siingi vähem need tendentsid kui teised, varjatamad ajed. Õigusega on vaim korduvalt põlgust nautinud progressi puunukkude suhtes — aga peened traadid, mis neid liikuma panevad, jäävad nägemata.

Kui soovitakse aimu saada puunukkude ehitusest, siis ei saa endale valida lõbusamat juhtnööri kui Flaubert'i romaan "Bouvard ja Pécuchet". Soovitakse aga tegelda salajasema liikumise võimalustega, mis on alati rohkem aimatav kui tõendatav, siis võib hulga õpetlikke paiku leida juba Pascalilt ja Hamannilt.

"Muide, ka meie fantaasiad, illusioonid, *fallaciae opticae* ja pettejäreldused seisavad jumala meelevalla all."⁹ Säärast laadi lauseid võib Hamannilt sagedasti leida; nad väljendavad meelsust, mis püüab keemia taotlusi liidendada alkeemia alasse. Jätame sinnapaika selle, missuguse vaimu vald on see, mille alla kuulub progressi optiline pete, sest meie töötame 20. sajandi lugejatele rehkendatud uurimuse, mitte aga demonoloogia kallal. Ometi on nõndapalju kindel, et ainult mõni kultuslikku laadi jõud, ainult

⁵1934: *ruum*

⁶Kõik siin *kaldkirjas* — edaspidi vaikivalt — esitatu seis issee 1934. aasta redaktsioonis *s õ r e n d a t u l t*.

⁷Puudus 1934. aasta redaktsioonis.

⁸1934: *on otsustavad*

⁹Johann Georg Hamann an Herder. (Königsberg, den 1. Jan. 1780.) — *Hamann's Schriften*. Herausgegeben von Friedrich Roth. Sechster Theil. Berlin: bey G. Reimer, 1824, S. 114.

mõni usk võiks langeda kiusatusse tõmmata eesmärgipärasuse perspektiiv lõpmatusse.

Ja kellele meeldikski siis kahelda selles, et progress on see 19. sajandi suur rahvakirik¹⁰ — see ainuke, kes tunneb rõõmu tegeliku autoriteedi ja kriitikavaba usu üle?

3 [III.]

Sõja puhul, mis puhkes säärases atmosfääris, pidi otsustavat rolli mängima see vahekord, mis oli üksikutel partneritel progressiga. Ning tegelikult tuleb siit otsida selle aja päristist moraalset faktorit, mille peened, kaaluta kiirgused jäid kättesaamatuks isegi kõige tugevamatele, masina-ajastu viimaste hävitusrelvadega varustatud armeedele — ja mis suutis oma truppe värvata isegi vastase väeleerides.

Et seda protsessi kaemuslikuks teha, võetagu siin tarvitusele *Totaalse Mobiliseeringu*¹¹ mõiste: ammu on möödud need ajad, mil piisas saja tuhande värvatud subjekti saatmisest lahinguväljadele usaldusväärse juhatause all, nii nagu seda on näiteks kirjelda-

¹⁰Taotluse kohaselt evangeelne kirik, millesse endastmõistetavalt kuulutakse kirikuliikmeist vanemate lastena sünni poolest ja ristimise kaudu, mitte sellesse täiskasvanuna veendumust pidi ja oma valikust endale selgesti aruandvalt astudes. Nimetat nõnda teoloog Johann Hinrich Wicherni (1808–1881) aegadest, kes püüdis nn sisemisjoni teel kogu rahvast suureks kirikukoguduseks ehk rahvakirikuks muuta. Ses mõttes rahva kui terviku kirik, mis kuulub vältimatult rahva vaimesse ellu.

¹¹Essee 1934. aasta redaktsioonis tähistab E. Jünger seda mõistet veel väikese algustähega (*die totale Mobilmachung*), ent hakkab samal aastal — kogumikus “Lehed ja kivid” — kasutama suure algustähega väljendit *die Totale Mobilmachung*, jäädes selle juurde tänapäevani. Vt: Ernst Jünger, “Die Totale Mobilmachung”. — E. Jünger, *Blätter und Steine*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1942, S. 125–156. Vt ka: S. 11–12. Tõlkija kasutada olnud ümbertrükk 1942. aastast langeb ühte kogumiku 1934. aasta esitrükiga, mille kohta K. O. Paetel ütleb 1953. aastal, et selles leidub “Totaalse Mobiliseeringu” “lõplik redaktsioon”. Vt: *Ernst Jünger: Eine Bibliographie*. Zusammengestellt und eingeleitet von Karl O. Paetel. Stuttgart: Im Verlag der Galerie Lutz & Meyer, 1953, S. 29.

tud Voltaire'i "Candide'is", ja mil — kui Tema Majesteet oli mõne *bataille'* kaotanud — rahu oli esimene kodanikukohus. Aga veel 19. sajandi teisel poolel võidi sõdu ette valmistada, pidada ja võita konservatiivsete kabinettide poolt, kellesse rahvaesindus suhtus¹² ükskõikselt või isegi tõrjuvalt. Muidugi eeldas see tihedat¹³ sidet armee ja krooni vahel¹⁴, sidet, mis Üldise Väekohustuse¹⁵ uues süsteemis leidis vaid pealispinnalist teisenemist ja mis oma tuuma poolest kuulus veel patriarhaalsesse maailma. Edasi eeldas see relvastuste ja kulude teatavat rehkendatavust, mis lubas küll sõjal paista käepärast olevate jõudude ja vahendite erakorralise, ent ei mingil juhul piiritu kulutusena. Ses mõttes oli isegi¹⁶ Üldisel¹⁷ Mobilisatsioonil veel *partsiaalse* abinõu karakter.

See piirang ei vasta mitte üksnes vahendite piiratud¹⁸ ulatusele, vaid ühtlasi omalaadsele riiklikule mõtlemisele. [Tõelisel] Monarhil on loomulik instinkt, mis hoiatab teda kojavõimu ülepingsutamise eest. Oma varanduse kaalulepanek näib talle kaheldamatum kui rahvaesinduse poolt lubatud krediit — ning lahingu otsustavaks silmapilguks varub ta pigem oma kaardiväeosad kui mõne vabatahtlike-kontingendi. See instinkt püsib preislasterl [täiesti] tervena veel sügavasti 19. sajandisse välja. Muuseas tuleb ta esile vihases võitluses kolmeaastase teenistusaja ümber — ammust aega teeninud väeosad on kojavõimu mõttes usaldusväärsemad, sellal kui lühike teenistusaeg on vabatahtlikeväe tunnusmärk. Sageli satume koguni meie tänaste jaoks peaaegu arusaamatule hoidumisele progressist ja sõjalise varustuse täiustamisest, kuid ka sellel kõhklemisel on oma tagapõhi. Nõnda kätkeb tulirelvade mis tahes täiustuses, eriti laskekauguse tõstmises kaudne rünne absoluutse monarhia vormidele. Iga täiustus neist edendab individuaalselt sihitud lasku, sellal kui kogupauguga sümbolisee-

¹²1934 mitmus: *rahvaesindused suhtusid*

¹³1934: *täiesti erilist*

¹⁴1934: *krooni ja armee vahel*

¹⁵1934 väikese algustähega.

¹⁶Puudus 1934. aasta redaktsioonis.

¹⁷Puudus 1934. aasta redaktsioonis.

¹⁸1934: *piiratumale*

ritakse ühtset käsuvõimu. Veel Wilhelm I-le¹⁹ oli²⁰ see vaimustus vastuvõtmatu. Ta lähtub allikast, mis Aiolose vilepillina ei varja mitte ainult aplausitorme. Ülevõimu päristiseks proovikiviks ei ole mitte talle osaks saava juubelduse määr, vaid kaotatud sõda.

Nõnda siis vastab partsiaalne mobiliseering monarhia olemusele, mis ületab oma mõõtu samas suhtes, milles ta on sunnitud vaimu, raha, "rahva" abstraktseid vorme, lühidalt: kasvava natsionaaldemokraatia²¹ jõude laskma osaleda relvastumises. Tagasi vaadates tohime tänapäeval ütelda, et täielik hoidumine sellest osavõtust oli küll võimatu. Nende kaasamise laad kujutab endast 19. sajandi riigikunsti päristist tuuma. Sellest erilisest seisundist selgineb ka Bismarcki lause poliitika kui "võimalikkuse kunsti" kohta.

Nüüd võib jälgida, kuidas see elu kasvav muundumine energiaks, see liikuvuse huvides kõigi sidemete üha nõrgemaks ja nõrgemaks muutuv pide annab mobiliseeringu aktile²², mida valata oli veel sõja puhkemisel mõnedes maades krooni ainuline ja ühestki kaas-allkirjast sõltumata õigus, üha otsustavama karakteri. Seda tingivad nähtused on rohked²³. Nõnda kaob koos seisuste segunemise ning aadli privileegide kärpimisega ühtlasi sõjameeste-kasti mõiste; maa relvastatud esindamine ei ole enam üksnes elukutseliste soldatite kohus ja eesõigus, vaid muutub relvavõimeliste ülesandeks ülepea. Nõnda teeb see kulutuste hiiglaslik kasv võimatuks finantseerida sõjapidamist ühest kindlast sõja-varakambri, pigem tuleb [sõja] masinavärgi käigushoidmiseks möödapääsmatult rakendada kõik krediidid, arvesse võtta ka viimane kokkuhoitud penn. Nõnda suubub ka sõja kui relvastatud tegevuse pilt üha enam gigantse tööprotsessi avardet pilti. Lahinguväljadel kokkusaavate vägede kõrvale tekivad uuelaadsed liikluse, toitlustuse, relvatööstuse väed — töövägi ülepea. Selle sõja viimases, juba lõpu eel täheldatavas faasis ei toimu

¹⁹Wilhelm I (1797–1888), Preisimaa kuningas 1861. ja Saksamaa keiser 1871. aastast.

²⁰1934: *on*

²¹1934: *demokraatia*

²²1934: *mõistele*

²³1934: *mitmesugust laadi*

enam ühtki liigutust — olgu see kodus-töötajagi oma õmblusmasina taga —, millel vähemalt kaudselt puuduks sõjaline toime. Selles potentsiaalse energia absoluutses hõlvangus, mis muundab sõda pidavad industriaalriigid vulkaanilisteks sepikodadeks, piirjoonestub võib-olla kõige meeldehakkavamalt töö-ajastu algus — ta teeb maailmasõja ajalooliseks nähtuseks, mis on tähenduse poolest [kaugelt] üle Prantsuse revolutsioonist. Et säärase ulatusega²⁴ energiad vallandada, selleks ei piisa enam käe relvastamisest mõõgaga — nõutav on relvastuda sisima üdini, peenima elunärvini. Seda teostada on Totaalse Mobiliseeringu ülesanne, akti ülesanne, mille läbi moodsa elu kaugele hargnenud ning rohkesti soonestunud vooluvõrk ühendatakse üheainsa liigutuse abil lülitustahvilil sõjalise energia suurde voolusse.

Selle ulatusega mobilisatsiooni ei olnud inimhõistus maailmasõja alguses veel ette näinud. Ometi piirjoonestus ta juba üksikutes abinõudes, näiteks sõjavabatahtlike ja [asendus] tagavara-väelaste tugevase kaasatõmbamise kohe sõja algul, ekspordikeel-dudes, tsensuurieeskirjades, rahaväärtuse muutustes. Sõja kestes see protsess süvenes; olgu näidetena nimetatud toor- ja toiduainete plaanipärane ratsioneerimine, töösuhte muutmine sõjaliseks, tsi-viilteenistuskohustus, kaubalaevade relvastamine, kindralstaapi-de volituste ootamatu laiendamine, "Hindenburgi-programm"²⁵, Ludendorffi võitlus militaarse ja poliitilise juhtimise identsuse pärast²⁶.

²⁴1934 mitmus: *sääraste ulatustega*

²⁵Pärast seda kui kindralfeldmarssal Paul von Hindenburg (1847–1934), Saksamaa hilisem president, oli üle võtnud sõjalise ülemjuhatus, kavandas E. Ludendorff augustis 1916 programmi Saksamaa relvatööstuse täielikuks mobiliseerimiseks, nn Hindenburgi-programmi. Seda täiendas mainitud tsiviil- või abiteenistuskohustus. Vt ka järgmist märkust.

²⁶Kindral Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff (1865–1937) oli maailmasõjas P. von Hindenburgi kõrval sõjapidamise tegelik üldjuht Saksamaa poolel, taotledes maa kõigi majanduslike ressursside täielikku mobiliseerimist sõjaks, mida käsitas "absoluutse", hiljem tagantjärele "totaalse sõjana". Pälvis — nagu Ernst Jüngerigi — *Pour le mérite*. Vt ka eelmist märkust.

Sellegipärast, vaatamata hiliste materjalilahingute niisama grandioosetele kui kohutavatele vaatamängudele, milles inimese organiseerimisanne oma verist triumfi pühitses, — sellegipärast ei saavutatud veel viimseid võimalusi. Neid võibki ainult siis saavutada — isegi kui piirduda ainult selle protsessi [puhtanisti] tehnilise külje vaatlusega —, kui sõjalise protsessi pilt on juba sisse²⁷ joonistet rahulise seisundi korraldusse. Nõnda näeme, kuidas sõjajärgsel ajal on relvastumise uued meetodid juba rohketes riikides kohandatud Totaalse Mobiliseeringuga.

Siin võib viidata säärasele nähtustele nagu individuaalse vabaduse, ühe muidugi ammust aega küsitava õiguse kasvav püramine.²⁸ Me kohtame seda rünnet, mis oma tendentsilt sihib sennapoole, et ei pea olema midagi, mida *ei* saa mõista riigi funktsioonina, esialgu [riikides nagu] Venemaal ja Itaalias, siis aga ka meil, — ning on ette näha, et kõik maad, milles elavad ambitsioonid maailmale, peavad selle ründe [kuidagiviisi] teostama: et saada hakkama uut laadi jõudude vallandamisega. Edasi kuulub siia Prantsusmaal tekkinud hinnang võimusuhetele *énergie potentielle*'i vaatenurgast, samuti juba rahu ajal alustatud koostöö kindralstaapide ja tööstuse vahel, milleks andis eeskuju Ameerika. [Kaugelt veidramad ja anonüümsemad on need] relvastumise sisimat tuuma puudutavad küsimused, millega saksa sõjaliteeratuur sundis üldist teadvust näilikult järelduvateks, tegelikult aga ometi tulevikku suunatud otsustusiks²⁹ sõja-asjade suhtes. Vene "viisaastakuplaan" seadis maailma esimest korda katse ette ühe suure riigi kogupingutust *ühte*³⁰ [ainsasse] voolusängi ühendada. Siin on õpetlik näha, kuidas majanduslik mõtlemine kummuli paiksub. Demokraatia ühe viimase tagajärjena kasvab "plaanimajandus" üle iseenda välja võimu [puhtaks] lahtirullumiseks ülepea. See [veider] pööre on meie ajal täheldatav rohkete nähtuste najal; masside võimas surve muundub kristallisatsiooneks.

²⁷1934: *ette*

²⁸1934: *nagu "individuaalse vabaduse", selle muidugi ammust aega küsitava mõiste radikaalne hävitamine.*

²⁹1934: *otsusteks*

³⁰1934 esile tõstmata.

Aga mitte ainult rünne, vaid ka kaitse kutsub välja erakorralisiks pingutusiks — ning siin muutub maailma sund võib-olla veel selgemaks. Nii nagu iga elu sünnitab ühtlasi juba oma surma eo, nõnda sisaldab ka suurte masside ülesastumine endas [ülimat] surmademokraatiat. Täpse lasu ajastu on meil juba jälle seljataga. Eskadrillijuht, kes öises kõrguses annab käsu pommirünnakuks, ei tunne enam mingit vahet võitlejate ja mittevõitlejate vahel ning surmav gaasipilv liigub stiihiana edasi üle kõige elava. Sääraste ohtude võimalus ei eelda aga mitte partsiaalset ega üldist mobiliseeringut, ta eeldab *Totaalset*³¹ Mobiliseeringut, mis ulatub isegi lapseni hällis. Ta on sama ohustet kui kõik teised — ning veel enamgi.³²

Nõndasugust oleks veel rohkesti mainida, ent piisab sellestki, et seda meie elu ennast ta täies vallanduses ning ta halastamatus distsiplineerituses ta suitsevate ja hõõguvate kasarmutega, ta liikluse füüsika ja metafüüsikaga, ta mootorite, lennukite ja miljonilinnadega vaadeldes aimata lõbuga segatud kokkumistundega, et siin ei ole aatomitki, mis *mitte*³³ tegevuses poleks — ning et meie ise oleme kõige sügavamalt sellesse pöörasesse protsessi sisse lastud. Totaalset Mobiliseeringut teostatakse kaugelt vähem, kui ta ennast ise teostab, sõjas ja rahu on ta selle salapärase ja tungiva kõnetuse väljenduseks, mille alla elu heidab meid masside ja masinate ajastul. Nõnda tuleb see, et iga üksik elu muutub üha ühemõttelisemalt töölise eluks, [ning nõnda tuleb see,] et rüütlite, kuningate ja kodanike sõdadele järgnevad *tööliste* sõjad — sõjad, mille ratsionaalsest struktuurist ja mille halastamatuses³⁴ on meile juba aimu andnud 20. sajandi esimene suur kokkupõrge.³⁵

³¹1934 esile tõstmata.

³²See lause puudub 1934. aasta redaktsioonis.

³³1934 esile tõstmata.

³⁴1934: *halastamatus kõrgest määrast*

³⁵Selle arutluse filosoofilise tausta kohta vt ka E. Jüngerit teost "Tööline" (1932), millele 1964 tuli täiendusi. Vt: E. Jünger, *Der Arbeiter: Herrschaft und Gestalt*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1982 ("Cotta's Bibliothek der Moderne" 1); E. Jünger, *Maxima — Minima: Adnoten zum "Arbeiter"*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1983 ("Cotta's Bibliothek der Moderne" 15).

Me puudutasime Totaalse Mobiliseeringu tehnilist külge, mille täiustumist tuleb jälgida konvendivalitsuse esimestest nekrutivõtmistest, Scharnhorsti armee-[re]organiseerimisest³⁶ alates kuni viimaste maailmasõja-aastate [suurte] dünaamiliste relvastusprogrammideni, kui maad muundusid hiiglaslikeks vabrikuteks, mis jooksva linnal tootserisid armeesid, et neid päeval ja öösel saata lahinguväljadele, kus samuti üks väga mehaaniliseks muutunud verine sööm võttis üle tarbija rolli. Kui piinlikult ka ei riiva selle vaatepildi monotoonsus — meelde tuletades verrega toidetud turbiini pretsiisset töist käiku — just nimelt heroilist meelt, ei saa ometi pildis peituvat sümbolise sisu [kõrge määra] suhtes mingit kahtlust olla. Siin ilmneb range järjekindlus, aja jäik jälendus sõjalises meediumis.

See Totaalse Mobiliseeringu tehniline külg ei ole muide mitte otsustav. Pigem asub ta eeldus, nagu mis tahes tehnika eeldus, sügavamal: me tahame teda siin kõnetada³⁷ *valmidusena* Mobiliseeringuks. See valmidus oli olemas kõigis maades; maailmasõda oli üks kõige populaarsematest sõdadest, mida ajalugu tunneb. Ta oli seda juba sellepärast, et langes aega, mis laskis teisi sõdu peale populaarsete ette ukse taha jäetuna paista. Ka olid rahvad saanud rõõmu tunda võrdlemisi pikast rahuperioidist — kui väikesed rööv- ja koloniaalsõjad välja arvata. Ometi lubasime selle uurimuse algul eeskätt hoiduda elementaarkihi kirjeldusest, tollest metsikute ja ennasttäis kirgede segust, mis on inimesele omane ning mis teeb ta kõigil aegadel altiks sõjalisele üleskutsele. Tahame pigem püüda lahti harutada nende mitmekesiste signaalide kontserti, mis selle erakordse kokkupõrke sisse juhatasid ning ta kulgu saatsid.

Seal, kus meid kohtavad säärase ulatusega pingutused — leidku nad oma väljendus võimsates ehitistes nagu püramiidid või toomkirikud, sõdades, mis panevad võnkuma viimse elunärvi, —

³⁶Kindralmajor Gerhard Johann David von Scharnhorst (1755–1813) juhtis 1807 Preisimaa kuninga ülesandel moodsat sõjaväereformi, propageerides “rahvaväe” aadet üldise sõjaväekohustuse alusel.

³⁷1934: *tähistada*

pingutused, millele on omane eesmärgituse eriline tunnusmärk —, seal ei tule me majanduslike seletustega välja, olgugi et nad on veel nõnda arusaadavad. See on ka alus, mille pärast ajaloolise materialismi koolkond suudab riivata üksnes selle [sõjalise] protsessi pealispinda. Seda laadi jõupingutuste puhul peab esmane kahtlus langema kultuse tasemega nähtusele [mis siin päevavalgele tuleb].

Selle märkusega, et me peame progressi 19. sajandi suureks rahvakirikuks, vihjasime juba, missugusesse kihti me arvasime selle mõjusa [kultusliku] üleskutse, üksi mille abil tuli Totaalse Mobiliseeringu otsustav, nimelt uskumisele rajatud etapp täide viia nendes hiiglaslikes massides, kes pidid võidetama osavõtuks viimasest sõjast. Kõrvalehoidmine oli neil massidel seda vähem võimalik, mida enam ekspluateeriti nende [tegelikku] veendumust, mida puhtamalt niisiis nende suurte paroolide tendents, mille abil nad liikuma pandi, progressiivset sisu väljendas. Kui need paroolid ka sagedasti toorest ja krelli värvingut näitavad, ei saa nende mõjukuses mingit kahtlust olla; nad tuletavad meelde kirjused riideribased, mille abil metslooma ajukahil püsside poole aetakse.

Isegi [esimese] pealiskaudse pilgu ees, mis püüab ette võtta osalenud jõudude puhtgeograafilist jaotamist võitnuteks ja võidetuteks, ei saa varjule jääda “progresseerunud” maade eelistus, eelistus, mille puhul näib valitsevat teatavat laadi automatism Darwini teooria mõttes “kõige tublimate”³⁸ valikust. See automatism muutub eriti³⁹ silmahakkavaks selle nähte kaudu, et isegi võitnute hulka kuuluvad maad nagu Venemaa ja Itaalia ei ole pääsenud⁴⁰ oma riikliku ülesehituse ulatuslikust hävitusest. Selles valguses paistab sõda äraostmatu proovikivina, mis peab oma arvestust rangete ning eriomaste seaduste alusel — justkui maa-varisemine, mis proovib kõik hooned nende alusmüürideni järele.

Edasi selgub, et üleüldistesse inimõigustesse uskumise hilisajal on monarhia vormid sõjaliste purustuste suhtes eriti jõuetud. Arvutute väikeste kroonide kõrval varisesid põrmu saksa, preisi,

³⁸ 1934 puudusid jutumärgid.

³⁹ 1934: *tehakse erilisel määral*

⁴⁰ 1934: *ei suutnud pääseda*

vene, austria ja türgi oma. See riik, milles keskaegne vormi-maailm nagu saarel, mis maakera möödaläinud perioodi kuulub, skemaatilist eksistentsi pidas, see Austria-Ungari laguneb koost plahvatuse poolt kõrgusse paisatud majana. Vanas mõttes viimane absoluutne ülevõim Euroopas, tsaristlik, langeb kodusõja ohvriks, mis õgib teda kohutavate sümptomite saatel pikaldase allasurutud taudina.

Teiselt poolt torkab silma⁴¹ progressiivse struktuuri aimamatu vastupanuvõime [mida see] isegi suure füüsilise nõrkuse seisundis [ilmutada suutis]. Nõnda ilmneb tolle ülimalt ohtliku mässu mahasurumises 1917. aastal Prantsusmaa armee sees teine, moraalne Marne'i-ime, mis on selle sõja tarvis [palju] sümptomaatilisem kui 1914. aasta puhtmilitaarne ime.⁴² Nõnda võis Ühendriikides, [väga] demokraatliku konstitutsiooniga maal, mobiliseering alata säärast teravust abinõudega, nagu see polnud⁴³ võimalik olnud Preisi militaariigis, klassilise valimisõigusega maal. Ning kes tahaks kahelda, et Ameerika, see maa ilma "varisevate losside, basaltkaljude, rüütli-, röövli- ja vaimulugudeta" tuli sellest sõjast välja silmanähtava⁴⁴ võitjana? Juba selles sõjas ei olnud asi enam selles, mil määral üks riik oli või ei olnud militaariik, vaid selles, mil määral ta oli võimeline Totaalseks Mobiliseeringuks.

Saksamaa aga pidi sõja kaotama, ka siis, kui ta oleks võitnud Marne'i lahingu ja allveesõja, sellepärast, et kogu selle vastutuse juures, millega ta oli ette valmistanud partsiaalset mobiliseeringut, jättis ta oma vägevuse suured alad Totaalse Mobiliseeringu alt välja, ning et ta [nimelt] samal põhjusel, puhtanisti vastavalt oma

⁴¹1934: *nähtub*

⁴²Kindral Henri Philippe Pétain (1856–1951) ja Prantsusmaa valitsus said dragoonilisi abinõusid — ka mahalaskmisi — rakendades 1917. aastal jagu mässudest väeosades, mis tekkisid pärast kevadise pealetungi nurjumist. Ka veebruarisündmused Venemaal ja ülepea sõjavastane kihutustöö kaevikus olid asja niikaugele viinud, et mõnel pool mässati punalipe all. Marne'i lahingu olid esialgu võidukad sakslased septembris 1914 Pariisi lähistel õieti kaotanud ekslikult ennatlikust ettevaatusest, nii et prantslased käsitasid pääsemist imena, alles tagantjärele oma võiduna. Maailmasõda vaibus rindesõjaks.

⁴³1934: *poleks*

⁴⁴1934: *päristise*

relvastuse seesmisele karakterile, oli küll võimeline saavutama, välja kannatama ja eelkõige rakendama⁴⁵ partiaalset, ent mitte totaalset edu. Et *sedä*⁴⁶ meie relvadega kokku traageldada, selle jaoks oleks tarvis läinud ettevalmistumist teiseks, mitte vähem tähtsaks Cannae'ks kui see, millele oli pühendatud Schlieffeni elutöö.⁴⁷

Enne kui me sellest [viimasest] väitest kaugemaid järeldusi teeme, püüame progressi ja Totaalse Mobiliseeringu vahekorda kinnistada veel mõnede üksikasjade najal.

5 [V.]

[Me tunneme kaht keelelise täpsuse astet: esiteks teadusliku definitsiooni rakendamist, teiseks sõnade tarvitamist nende ainukordses, sugugi mitte abstraktses omapärasuses, mis on definitsioonist niisama erinev kui maal joonistusest või loodusasi selle teaduslikust kirjeldusest.]

Sellele, kes püüab sõna *progress*⁴⁸ ta küütlevas tämbris käsitada, saab ilma pikemata selgeks, et mõne vürstliku isiksuse poliitiline mõrv pidi neil aegadel, mil mõni Ravailiac või isegi mõni Damiens⁴⁹ avalikult hukati põrgusigitisena kohutavate piinade saatel, riivama vägevamat, sügaval usus asuvat kihti kui sajandil, mis järgneb Louis XVI hukkamisele. Ta leiab, et pro-

⁴⁵ 1934 sõrendatult.

⁴⁶ 1934 esile tõstmata.

⁴⁷ Krahw Alfred von Schlieffen (1833–1913), aastast 1911 kindralfeldmarssal, taotles Preisimaa kindralstaabi ülemana (1891–1905) sõjaväe tehnilist kaasajastamist. Pidas ülima sõjakunsti näiteks roomlaste hävitamist Cannae ümberhaardelahingus Hannibali poolt 216 eKr.

⁴⁸ 1934 esile tõstmata.

⁴⁹ François Ravailiac (1578–1610) pistis usulise fanatismi ajel 1610 surnuks Prantsusmaa kuninga Henri IV, Bourbonide dünastia rajaja. Mõisteti surma ja tõmmati hobuste vahel lõhki. Robert François Damiens (1715–1757) pistis 1757 Versailles's korraks noaga kuningas Louis XV, mille peale hukati seejärel Pariisis, kuigi see Louis jäi elama. Tänapäeval seisavad mõlemad — koos nimetet kuningatega — igas korralikus entsüklopeedias.

gressi aastmestikus kuulub vürst inimsorti, kes ei saa hoopiski mitte rõõmu tunda oma erilise armastatuse üle.

Asetugem silmapilguks grotesksesse kujutlusse, et suurima haardega reklaamišefil tuleks valmis olla moodsa sõja propagandaks ning et tal oleks ärevuse esimese laine vallapäästmiseks käsutada kaks vahendit, nimelt Sarajevo⁵⁰ mõrv või Belgia neutraliteedi rikkumine, siis ei saa kahtlust olla, kummast ta suuremat efekti loodab. Maailmasõja välises põhjuses, kui juhuslikuna see ka ei tundu, peitub sel määral sümboolne tähendus, mil määral Sarajevo kurjategijate ja nende ohvri, Habsburgide krooni pärija vahendusel põrkas rahvusprintsii kokku dünastiliselega — [väga] moodne “rahvaste endamääramisõigus” Viini kongressil vanastiilse riigikunsti poolt vaevaliselt restaureeritud legitiimsuse printsiibiga.

Muidugi on hea⁵¹ asi olla õiges⁵² mõttes ajakohatu ning arendada jõulist tegevust vaimus, mis tahab säilitada pärandatut.⁵³ Aga eeldus selleks on usk. Kesk-Euroopa võimude ideoloogia kohta võib aga siiski ütelda, et see ei olnud ei ajakohane ega ajakohatu ega üle aja. Siin oldi ühtaegu ajakohane ja ajakohatu ning tulemus ei saanud olla midagi muud kui segu võltsromantikast⁵⁴ ja puudulikust liberalismist. Nõnda ei jää vaatelejal tähele panemata [teatud] poolehoid aegunud rekvisiitide tarvitamisele, hilisromantilisele, eriti Wagneri ooperite stiilile. Siia kuuluvad säärased sõnad, nagu sõna Nibelungide-truudusest, islami püha sõja väljakuulutamise saavutamisele rajatud ootused. Muidugi on siin jutt tehnilistest küsimustest, režiiküsimustest — substantsi mobilisatsioonist, mitte aga substantsist endast. Aga just seda laadi möödalaskmistes piirjoonestus juhtiva kihi puudulik side nii masside kui ka sügavamate jõududega.

Nõnda kannatab ka kuulus ja kavatsematu geeniuse-ütlus “paberitükist” selle all, et ta üteldi välja 150-aastase hilinemisega ja nimelt hoiakuga, mis võib-olla oli mõistnud preisluse romantikat,

⁵⁰1934 kõikjal Serajevo.

⁵¹1934: *tore*

⁵²1934: *heas*

⁵³1934: *arendada jõulist tegevust ruumist, mis kuulub minevikule.*

⁵⁴1934: *halvast romantikast*

kuid mis olemuselt [mingil juhul] polnud preisilik. Nõnda oleks võinud kõnelda Friedrich Suur⁵⁵ ning absolutistliku valgustuse mõttes nalja heita koltunud pärgamentkoidete üle, aga Bethmann-Hollweg⁵⁶ pidi teadma, et tänapäeval tähendab tükk paberit, näiteks see, millel kirjas konstitutsioon, [liberalismi jaoks] midagi sellesarnast kui pühitsetud oblaat katoliiklikus maailmas ning et absolutismile sobib nimelt küll lepinguid lõhki rebida, kuid et liberalismi tugevus seisab selles, et neid tõlgitseda⁵⁷. Uuritagu nootide vahetust, mis eelnes Ameerika sõtta-astumisele, ning seejuures satutakse “merede vabaduse” printsiibile, mis pakub head näidet selle kohta, mil viisil tuleb säärasel ajal oma huvile anda humanitaarse postulaadi aupaiste, üleüldise, inimkonda puudutava küsimuse aupaiste. [Jah, kui me oleksime võinud Belgias kedagi v a b a s t a d a ! Loomulikult oleksime võinud seal kedagi vabastada, nimelt flaame, aga et seda usutavalt kuulutada, selleks pidanuks meie käsutuses juba olema s a k s a ideoloogia, mis nimelt puudus. Kuna aga meie käsutada ei olnud ka teutooni algkeelt, milles me oleksime võinud, kui kõnelda Napoleoni moodi, üles tõsta küsimuse, kas maailm peaks muutuma “vabariiklikuks” või “kasaklikuks”, s.t mitte-euroopalikuks, siis pidanuks vähemalt progressi võõrkeelt kõnelema teatava elegantsiga.] Saksa sotsiaaldemokraatia, üks progressi peamisi tugesid Saksamaal, oli seda oma ülesande dialektilist osa taibanud, võrdsustades sõja mõtte tsaristliku, progressivastase režiimi hävitamisega.

Mida tähendab see aga nende võimaluste suhtes, mis olid maside mobiliseeringuks käsutada Läänel? Kes sõandaks vaidlustada, et “civilisation” on progressiga sügavamalt seotud kui “kultuur”, et esimene võis suurtes linnades kõnelda oma loomulikku keelt ning oskas rakendada vahendeid ja mõisteid, mille vastas

⁵⁵Preisimaa kuningas Friedrich II (1712–1786), silmapaistvate vaimuannetega, residentsi järgi hüütud koguni “Sanssouci filosoofiks”.

⁵⁶Theobald von Bethmann-Hollweg (1856–1921) ei suutnud Preisimaa peaministri ja Saksamaa riigikantslerina küllalt paindlikult arvestada maailmasõja ja ülepea uue ajastuga muutunud olusid ning “kukutati” 1917 P. von Hindenburgi ja E. Ludendorffi poolt. Oli langetanud saatusliku otsuse astuda sõtta ja tarvitanud 1914 ühe rahvusvahelise lepingu suhtes väljendit: *ein Fetzen Papier*, s.t tükk paberit.

⁵⁷1934 sõrendatult.

kultuur⁵⁸ seisab seosetult või isegi vaenulikult? Kultuur⁵⁹ ei ole propagandistlikult ekspluateeritav⁶⁰ ning isegi hoiak, mida ta ses mõttes püüab välja käia, jääb talle [väga] võõraks — nii nagu see siis ka meid häälestab ükskõikseks või isegi nukraks, kui me näeme suurte saksa vaimude päid miljonilistes tiraažides kirjamarkide või pangatähtede paberile kantuna.

Aga me oleme ometi kaugel sellest, et tahta kaevelda vältimatu üle. Me nendime ainult seda, et Saksamaa ei suutnud selles võitluses enda seisukohalt veenvalt tabada aja vaimu, kuidas iganes ta oma loomult poleks olnud. Samuti ei suutnud ta oma teadvusele või maailma teadvusele maksvana esitada sellest vaimust üle olevat printsiipi. Pigem näeme teda osalt romantilistes ja idealistlikes, osalt ratsionalistlikes ja materialistlikes kaugustes otsivat noid märke ja pilte, mida võitlev inimene püüab kõigest väest oma lippudele kinnitada. Aga sellest maksvusest, mis nendes kaugustes elab, mis osalt kuuluvad minevikku, osalt saksa geeniusel võõrasse eluringi, ei piisa selleks, et kindlustada inimeste ja masinate sekkumisele seda viimast järku usutavust⁶¹, mida nõuab see kohutav relvaretk maailma vastu.⁶²

Ainult seda enam peame vaeva nägema sellepärast, et aru saada, kuidas algaines, rahva [sisim] ürgjõud sellest puutumata jääb. Näeme täis imetlust, kuidas selle mõistuse ristiretke algul, milleks maailma rahvaid ühe nõnda selge, nõnda veenva dogmaatika lummas üles kutsutakse, saksa noorus esitab kutse relvadele — nõnda hõõguvalt, nõnda vaimustatult, nõnda ahnelt surma järele, et vaevalt on meie ajaloos olnud teist säärast [noorust].

Kui mõnelt neist oleks küsitud, milleks ta sõjaväljale läheb, oleks muidugi võidud rehkendada mõne väheselge vastusega. Vaevalt oleks kuulnud, et on tarvis võidelda barbaarsuse ja reaktsiooni vastu või tsivilisatsiooni, Belgia vabastamise või merede vabaduse eest — aga võib-olla oleks kuulnud vastust "Saksamaa

⁵⁸ 1934 jutumärkides.

⁵⁹ 1934 jutumärkides.

⁶⁰ 1934: väljamünditav

⁶¹ 1934: otsustavust

⁶² 1934: mille teeb vältimatuks see kohutav relvaretk kogu maailma vastu.

eest", toda ütlust, millega liikusid rünnakule vabatahtlike rügemendid.

Aga ometi piisas sellest tumedast hõõgusest, mis põles ühe seletamatu ja nähtamatu Saksamaa nimel, jõupingutuseks, mis pani rahvad üdini värisema. Kuidas veel siis, kui tal oleks olnud suund, teadvus, *kuju*?

6 [VI.]

Organisatoorse mõtlemise abinõuna on Totaalne Mobiliseering ainult vihje tolele kõrgemale mobiliseeringule, mida aeg meie kallal täide viib. *Selles*⁶³ mobiliseeringus kätkeb üks oma seaduspärasus, millega inimseadus, kui ta peaks mõjukas olema, peab kulgema paralleelselt.

Mitte miski ei saa seda lauset paremini kinnitada kui tõsiasi, et sõja kestes suudavad nähtavale tulla jõud, mis on suunatud sõja enda vastu. Sellegipärast on need jõud sõja võimustega tihedamas suguluses, kui see paista võib. Kui Totaalne Mobiliseering hakkab sõjaliste vägede asemel liikuma panema kodusõja masse, siis vahetab ta oma ala, mitte aga oma mõtet. Nüüdsest peale murrab tegevus sisse aladele, mida militaarse mobilisatsiooni käsk ei suutnud saavutada. Näeb nõnda välja, nagu nõuaksid nüüd verisest aktsioonist oma osa ka⁶⁴ need jõud, mida ei suudetud sõja tarvis hõlvata. Mida ühtsemalt ja sügavamalt niisiis sõda oskab algusest saadik hõlvata kõigi jõudude summa, seda kindlam ja eksimatum on ta oma kulgemises.

Me nägime, et Saksamaal sai progressi vaim⁶⁵ ainult ebatäielikult mobiliseeritud. Kuidas see näiteks Prantsusmaal kaugelt soodsamalt läks, saame tuhande teise näite kõrval aru Barbusse'i⁶⁶ näitel. Iseendast selgesti väljendunud sõjavastane, ei näinud see ometi teist võimalust oma ideedele truuks jääda, kui *se*

⁶³1934 esile tõstmata.

⁶⁴1934 sõrendatult.

⁶⁵1934: *ruum*

⁶⁶Tuberkuloosihaike Henri Barbusse (1873–1935) ruttas vabatahtlikuna maailmasõja rindele, et seejärel kiiresti areneda patsifismi, sotsialismi ja kommunismi suunas ning surra Moskvas.

sõda esialgu jaatada, kuna see peegeldus ta teadvuses progressi, tsivilisatsiooni, humaansuse ja rahu endagi võitlusena kõige selle vastalise elemendiga. "Sõda peab surmatama Saksamaa üsas." [Me kohtame siin üht liberalismi osavaimat teesi, teesi, mis oskab anda sellele sõjale aupaiste, kujutades teda omakasupüüdmatu ristiretkena, mis pühendet saksa rahva enda päästmisele ta rõhumise seisundist. Ka Lloyd George'i⁶⁷ suurtes programmilistes sõjakõnedes ning hiljem Wilsoni⁶⁸ dialektikas põrkutakse sageli sellele käsitusele.]

Kui komplitseeritult see dialektika ei võiks ka käituda, ta tulemus on veenva⁶⁹ loomuga. Inimene, kel paistab olevat mõeldavasti vähimal määral kalduvust sõjaliseks arveteõidenduseks, näeb end siiski olevat võimetu tagasi lükkama püssi, mida riik talle pakub, kuna ta teadvusele ei ole antud teise väljapääsu võimalust. Me võime teda jälgida sellal, kui ta oma aju vaevates seisab postil kaitsekraavide lõpmatus tühjuses ja kuidas ta samahästi kui iga teine jätab need kaitsekraavid maha, et tormata läbi materjalilahingu kohutava tõkkesuuna rünnakule, kui see silmapilk on tulnud. Aga mis on selles lõpuks imekspandavat? Barbusse on [muidugi] sõjamees nagu iga teine, selle humaansuse sõjamees, mis võib tõkkesuuna ja gaasirünnakuid või ka giljotiini sama vähe vältida, kui kristlik kirik võis vältida ilmalikku mõõka. Muidugi pidi üks Barbusse Prantsusmaal elama, et võida sel määral mobiliseeritaks saada.

Saksa Barbusse'id leidsid [ometi] eest raskema olukorra. Oli vaid üksikuid intelligente, kes esimesest päevast peale siirdusid neutraalsele alale ning otsustasid sõjapidamise avaliku saboteerimise kasuks. Kaugelt suurem osa püüdis [mõnesugusel viisil] kohaneda kogunemise käigus. Saksa sotsiaaldemokraatia näidet juba nimetati. Seejuures peame silmas tõsiasja, et oma internatsionaalsest dogmaatikast hoolimata koosnes ta siiski saksa töölistest

⁶⁷Liberaalist David Lloyd George (1863–1945) juhtis Esimese maailmasõja ajal Inglismaa sõjakabinetti.

⁶⁸Thomas Woodrow Wilson (1856–1924) viis USA 28. presidendina (1913–1921) oma riigi 1917. aastal Saksamaa vastu maailmasõtta, õigustades seda ristsõjana demokraatia eest. Teenis 1919. aasta Nobeli rahupreemia.

⁶⁹1934: väga lihtsa

[niisiis ainest, millel oli tõmme elementaarse poole] ning võis seepärast ka heroiliselt liigutatud olla. Ei, ka oma ideoloogias endas liikus ta teatava, hiljem talle "marxismi reetmisena" süüks pandud revisjoni poole. Mil viisil see oma üksikasjus toimus, see on ehk näha sotsiaaldemokraatliku juhi ja riigipäevasaadiku Ludwig Franki poolt kriitilise aja kestel peetud kõnedest, ise langes ta septembris 1914 tapluses Noissoncourt'i all neljakümneaastase sõjavabatahtlikuna tabamuse läbi pähe. "Meie, isamaata sellid, teame aga, et kuigi oleme võõraslapsed, oleme ometi Saksamaa lapsed ja et me peame oma isamaa endile reaktsioonilt kätte võitlema. Kui puhkeb sõda, siis täidavad järelikult ka sotsiaaldemokraatlikud soldatid kohusetruult oma kohust." (29. august 1914.) Selles õpetlikus ütlemisses on juba nagu seemneviljas varjul need sõja-revolutsioonikujundid, mida saatus varuks pidas.

Sellele, kes seda dialektikat ta üksikasjus uurida tahab, pakuvad progressiivsete⁷⁰ ajalehtede ja ajakirjade sõja-aastakäigud küllaga vähemat materjali. Nõnda hakkas *Zukunft*'i väljaandja Maximilian Harden, võib-olla kõige tuntum Wilhelmi aja [ratsionalistlikest] žurnalistidest⁷¹, oma avalikku tegevust kooskõlastama Suure Kindralstaabi eesmärkidega.⁷² Ainult sümptomaatilise huvi pärast olgu siin tähendatud, et ta oskas sõjaradikalismi niisama hästi näidelda nagu hiljem revolutsiooni oma. Nõnda võttis *Simplizissimus*, häälekandja, mis⁷³ oli nihilistliku vaimukuse relvaga häälestanud nii kõigi kohustuste kui ka armee vastu, nüüd šovinistliku hoiaku. Võib muide tähendada, et selle lehe kvaliteet langeb samal määral, mil tas kasvab patriootlik element — mil määral ta järelikult hülgab oma tugevuse ala.

Võib-olla tuleb seesmine lõhestatus, mis siin valitseb, kõige selgemini ilmsiks Rathenau isiksuses; ta annab sellele figuurile selle silmis, kes püüab teda õiglaselt hinnata, traagilise aupaiste. Kuidas on see võimalik, et Rathenau, kes tähelepanudaval mää-

⁷⁰1934: *liberalistlike*

⁷¹1934: *literaatidest*

⁷²Juudi soost Maximilian Harden, õieti Felix Ernst Witkowski (1861–1927) arenes poliitiliseks žurnalistiks nimelt näitlejast ja hilisemast teatrikriitikust, ent seda siis oma näitleja-annet hoolega säilitades.

⁷³1934: *milles progress*

ral mobiliseeriti, kes suure relvastumise organiseerimisel teatavat rolli mängis ja [kes] veel vähe enne kokkuvarisemist oli tegelnud "masside tõusmise" mõttega, võis varsti pärast seda sõnastada kuulsa ütluse maailma ajaloost, mis oleks kaotanud oma mõtte, kui riigi esindajad oleksid võitjatena Brandenburgi värava kaudu pealinna marssinud?⁷⁴ Siit saab väga selgeks, kuidas mobiliseering allutab endale inimese tehnilised võimed, aga ei suuda⁷⁵ ometi ta [usu] olemusse tungida. [See protsess on kõige paremini jälgitav juudi intelligentide puhul, kuid mingil juhul ei piirdunud ta nendega.

Me väidame pigem, et juhtiva generatsiooni näol, keda oli kasvatatud kas progressiivses vaimus või veidral viisil progressiivsete elementidega viirutet wilhelminismi stiilis, oli maa käsutuses sõjapidamiseks ebapiisav vundament. Kui väga oli siin puudu jõududest usu tasemel, see andis endast märku juba defensiivsete ja viivituslike loosungite kaudu, tolles selle idee positsioonisõjas, mille tähe all oli võitlus alanud ja lõpuni võideldud. Kokkuvarisemise ajal sai see silmanähtavaks.]

7 [VII.]

See juubeldus, millega salajane armee ja salajane kindralstaap, mis olid progressil Saksamaal, kokkuvarisemist tervitasid, sellal kui viimased sõjamehed veel vaenlase jalge ees lamasid, sarnanes juubeldusega võidetud lahingu üle. Ta oli parim liitlane Lääne armeede tarvis, kes pidid varsti ületama Reini, nende Trooja hobune.⁷⁶ Protesti vähesuses, millega kehtivad autoriteedid rutakalt oma positsioone maha jätsid, väljendus tunnustus [nõndanimetet]

⁷⁴Walther Rathenau (1867–1922), juudi soost majandus- ja poliitilisi tegelasi, AEG president, relvastas sõja-aastail Saksamaad, heietades veel novembri eel 1918 "rahvasõja" mõtet: hoidmaks ära hävitavat lüüasaamist, — ning jõuab siis mainitud kuulsa ütluseni. Oli pärast sõda koguni Saksamaa ülesehitus- ja välisminister: allkiri Rapallo lepingul. Mõrvati terroristide poolt.

⁷⁵1934: suutmata

⁷⁶See võrdlus — juubeldus kui nende Trooja hobune — puudub 1934. aasta redaktsioonis.

ueele vaimule. Mängijate ja vastasmängijate vahel puudus oluline erinevus.

See on ka põhjus, mille pärast Saksamaal toimus ümbervariemine suhteliselt kahjututes vormides. Nõnda võisid keisririigi sotsiaaldemokraatlikud ministrid veel otsustavate päevade ajal mängida mõttega jätta kroon püsima. Mida muud peale fassaadi⁷⁷ manuse olekski see võinud tähendada? Hoone oli progressiivsete⁷⁸ hüpoteekidega ammust aega nõnda koormatud, et tegeliku omandisuhte üle ei võinud enam mingit kahtlust olla.

Aga on veel üks teine põhjus, mille pärast murrang Saksamaal ei toimunud nii palavalt kui ehk Venemaal — peale selle, et autoriteet ise oli teda ette valmistanud. Me nägime, et suur osa progressiivsetest jõududest oli sõjapidamise kaudu juba hõivatud. Seal tarvitatud liikumise hulk ei saanud vahekordade seesmise selgitamise puhul enam kõne alla tulla. Väljendamaks seda persooniti: on erinevus selle vahel, kas aerud haaravad endised ministrid või revolutsiooniline aristokraatia, kes on ennast harinud Siberi maapaos.

Saksamaa kaotas sõja, võites suurema osakaalu lääneruumis, võites tsivilisatsiooni, vabaduse ja rahu Barbusse'i mõttes. Aga kuidas võidigi oodata muud tulemust, kui ometi ise oli kinnitatud, et nendest väärtustest tuleb osa saada, ning kui mitte mingi hinna eest polnud julgetud pidada võitlust väljaspool toda "müüri, mis ümbritseb Euroopat". See oleks eeldanud omaenda väärtuste sügavamast hõlvamist, teisi ideid ja teisi liitlasi. Substantsi otsing oleks võinud toimuda progressi-optimismi saatel ja kaudu — nii nagu see endast Venemaal märku annab.⁷⁹ [Tsilisatsiooni salajast algmeetrit säilitatakse Pariisis ning kes teda tunnustab, seda mõõdetakse, selle asemel et ise mõõtu anda. Oli harjutud kõnelema võõrast keelt — tohiti siis imestada, et võimule tuli võõras? Selles mõttes ja sellest kihist nähtult on Rathenau ütlus seaduspärane.

Aga iialgi ei tohi unustada, et võõras võib ainult pealispinnal sehkendada ning et võõra võit võib absoluutne olla ainult siis,

⁷⁷1934 sõrendatult.

⁷⁸1934: *liberalistlike*

⁷⁹Need kaks viimast lauset puuduvad 1934. aasta redaktsioonist.

kui rahvas on tervenisti pealispinnaks muutunud, kui on surnud ta viimased deemonid. Siiski kuulub — ja see on meie usk — saksa keel algekeelte hulka ning algekeelena sisendab ta tsivilisatoorsele sfäärile, kombelisuse maailmale ületamatut umbusku. See on põhi, millelt meie tsivilisatoorseid kinnitusi ainult õeluse pealispinnaliseks maskiks, barbaarsuse maskiks peeti ning millelt see maa, mis pärast lüüasaamist saavutas endale märkimisväärse kuulsuse “maailma kõige vabama konstitutsiooni” omajana, jäeti ilma tollest võrdõiguslikkuse määrast, mis oli endastmõistetav igale Kongo-neegridle.

Aga, vennad, kui me seda maailma ja seda, mis teda liigutab, põhjani mõistame, kas ei peaks me siis uhked olema selle üle, et ta on meie kui ühe oma ülisma ohu suhtes äikese vallandanud?

Meie lootus on nendega, kes liialt vara peletati elemenditsooni, tule tsooni, ilma et nad oleksid veel suutnud pimestada nende vaimsete ülemkelnerite ideaale, kes valdavad maailma kõiki keeli ning kellelt ei saa siiski rohkem nõuda, kui restoranvagnis tarvilik. Ainult surma palge ees oli võimalik, et parimate südameis säilib germaani süütus.]

8 [VIII.]

Kui me vaatleme seda maailma säärasena, nagu ta välja tuli [suurest] katastroofist, siis — missugune tulemise ühtsus, missugune range ajaloolise järjekindluse ulatus! Tõepoolest, kui kõik mitte-tsivilisatoorse loomuga vaimsed ja kehalised saavutised, mis üle 19. sajandi lõpu meie aega välja ulatusid, oleks ahtasse ruumi koondatud ning kõigist maailma suurtükkidest neile tuli avatud, siis poleks tulemus ühetähenduslikum olnud.

Kremli vana kellamäng on ümber seatud “Internatsionaali” viisi peale. Konstantinoopolis veerivad koolilapsed Koraani vanade arabeskide asemel ladina kirjas. Napolis ja Palermos korraldavad fašistlikud politseinikud lõunamaise elu kulgemist moodsa liiklusdistsipliini põhimõtete kohaselt. Maailma kõige kaugemates ja veel peaaegu muinasjutulistest maades õnnistatakse sisse parlamendihooneid. Vahetpidamata kasvab kõigi inimlike suhete abstraktsus, järelikult ka julmus. Patriotism vahetatakse välja uue,

teadvuslike algetega tugevasti segatud natsionalismi poolt. Fašismis, bolševismis, amerikanismis, sionismis, värviliste rahvaste liikumisis läheb progress rünnete, mida siia maani oli mõeldamatuks peetud; ta laseb justkui kukerpalli, et pärast kunstliku⁸⁰ dialektika ringi jätkata oma liikumist väga ühtlasel pinnal. Ta hakkab endale rahvaid allutama vormides, mis veel ainult vähe erinevad absoluutse režiimi omadest, kui tahetakse kõrvale jätta vabaduse ja mugavuse kaugelt väiksem määr. Rohketes paikades on humanitaarne mask peaaegu kulunud, selle asemel astub esile poolgroteskne, poolbarbaarne masinafetisism, naiivne tehnikakultus — nimelt neis paigus, kus ei omata vahetut, produktiivset suhet nende dünaamiliste energiatega, mille hävitava võidukäigu üksnes sõjaliseks väljenduseks on kaugelaskesuurtükid ja pommidega relvastatud lahingeskadrid. Ühtaegu kasvab masside hind; heakskiidu määr, avalikkuse määr muutub poliitikat⁸¹ otsustavaks faktoriks. Eriti on sotsialism ja natsionalism need kaks suurt vesikivi, mille vahel progress purustab vana maailma jäänused ning viimaks iseenda. Läbi kogu enam kui saja-aastase ajavahemiku on "parempoolsed" ja "pahempoolsed" servinud valimisõiguse optilisest pettepildist pimestatud masse pallidena teineteisele; ikka paistis ühele vastasele teise nõudmiste eest veel üks pelgupaik leiduvat. Tänapäeval muutub kõigis maades üha ühetähenduslikumalt nähtavaks nende samasuse fakt ning isegi vabaduseunelm haihtub nagu pihtide raudses haardes. See on suurepärase ja kohutava näitemäng nägemaks üha ühetaolisemaks muudetud masside liigutusi, kellele maailmavaim oma püünisvõrke seab. Iga liigutus neist aitab kaasa täpsemale ja halastamatumale haaramisele; ning siin toimivad sunniviisid, mis piinamisest tugevamad: nõnda tugevad, et inimene tervitab neid juubeldades. Iga väljapääsu ees, mis märgitsetud õnne sümbolitega, luuravad valu ja surm. Õnnelik on see, kes neisse ruumidesse astus relvastatult.

⁸⁰1934: *kunstlikema*

⁸¹1934: *ideed*

[IX.]

[Tänapäeval me silmame juba läbi Paabeli torni lõhede ja pragu-de jääliustikumaaailma, mille vaatepildi ees hakkab värisema veel julgeimgi süda. Varsti paistab meile see progressi aeg mõistatuslikuna nagu mõne Aegyptose dünastia saladused. Tookord aga pühitses maailm üht noist triumfidest, mis annavad võidule silmapilguks igaviku sära. Liiga vägevate rusikatega, ähvardavamalt kui Hannibal olid hallid leegionid koputanud ta suurte linnade ja kindlustatud väinade väravatele.

Pariisi südames Triumfikaare all puhkab Tundmatu Sõdur. Lääne teadvus sümboliseerib ta tsivilisatsiooni päristiseks paladiiniks. Ning on väga tähendusrikas see püüdlus, et kõigis sõjas osalemas olnud maailmamais püüti osaleda selle Tundmatu Sõduri kultuses, kellest seal on esitet justkui Platoni idee. Ei ole juhus, et sellesama kaare kantkividesse on uuristet Napoleoni lahingute nimed. Nõnda nagu pidi pärast esimest revolutsiooni, millega algas progressi võidukäik, ka väikseimal alevil oma vabaduspuu olema, nõnda peab tänapäeval, pärast kaugelt tähtsamat ja tagajärgede poolest rikkamat, sõdade ja kodusõdadega tunnusmärgitset katastroofi, mis tõi planeedil võimule mõistuse suured printsii- bid, olema iga pealinna tsentrumisse paigutat kirst mõne nende printsiiptide märtri reliikviatega.

Au sõjameestele, missuguse ürituse eest nad iial ka võidelnud poleks! Aga kui tahaksime osaleda selles Tundmatu Sõduri kultuses, tähendaks see meile selle salajase Saksamaa reetmist, mille tegelikkusse me usume. See on üks teine riik, mille meeldetuletus jõuab meieni sellega, et meis elavneb unustamatu, tõsine pale teraskiivri all, milles oli varjul miljoniliste väehulkade päristine ja imeline jõud ning mille kaudu Saksamaa saavutas pärast pikki aegu jällegi maailma-ajaloolise tähendusega palge. Siin lakkab üldine, siin algab piir, mis lahutab meid Euroopast ning mis leidis lahingurinnete tulevallides selgema väljenduse kui mis tahes dialektikas, mille võib välja nuputada aju. Siin algab eriline — too eriline, millest Schubart andis oma vangipõlve 819. päeval tunnistust nende sõnadega, mida meelsasti mäletame, ehkki seesama vaim nõuab meilt teist keelt:

“O h , i s a m a a ! Jumal teab, et mina olen sind armastanud! Veel ei ole nad kõik surnud, sinu vabad õilsad lihtsad hinged; agavad nad ägavad despotismi ahelais; nad halavad oma laste hukatuse pärast... Jumal aidaku sind, kui sind aidata saab! Kui mina saan oma rahvaks kokku kogutud — sest ka pärast surma ja tulevastes igavikes loodan ma teile kaasseltsiline olla, teie minu saksa vennad, k u n a n a t s i o o n i d j ä ä v a d ü k s t e i s e g a k õ r v u : siis tahan ma veel seal härdasti paluda sinu ja sinu vendade õnnistuse eest, kõigi nende loendamatute rõõmude pärast, mida mulle on pakkunud sinu keel, sinu kombat, sinu suured vaimud, sinu targad ja vagad mehed, sinu sulnid, lihtsakoelised naisehinged, sinu lapsed, sinu road, sinu kosutavad joogid, sinu kaunid paikkonnad — sinu mäed, sinu orud, sinu jõed, sinu õhk, sinu sünnis taevas, sinu linnad, sinu külad, sinu hooned, sinu aiad, — võta vastu minu tuhatkordne pisarais tänu!”^{82]}

[X.]

[“On tuntud too megaralastele jagat oraakel: e n a m a t e g a p e a t e nõu pidama. Seetõttu rajati sõnumi õige tõlgitsuse kohaselt keset nõukoda heroon surnutele. See on häälte-enamus, nagu see tänasele demokraatiale enam küll ei meeldiks.” (Bachofen)⁸³

Langedes sisenesisid langenud ebatäiuslikust tegelikkusest täiuslikku, ajaliku nähtumise Saksamaalt igavesele Saksamaale. Seetõttu on nemad, kes nad suurte vaimude seltskonnas asustavad

⁸²Vt: *Leben und Gesinnungen von Christian Friedrich Daniel Schubart*. Von ihm selbst, im Kerker aufgesetzt. Leipzig: Bibliographisches Institut, o.J. (Meyers Volksbücher), S. 232. Chr. Fr. D. Schubart (1739–1791) oli üks “tormi ja tungi” ajastu sügavaimalt mõtlemaid kirjamehi, Fr. Schilleri eelkäija, saksa rahvusliku meelsuse äratajaid. Württembergi hertsog Karl Eugen oli ta aukartusetu teisitõtlemise pärast ilma kohtuta sulgenud kümneks aastaks (1777–1787) vangitorni, kust pääses alles Preisimaa võimude vahendusel.

⁸³*Das Mutterrecht: Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*. Von J. J. Bachofen, Apellationsrath zu Basel. Stuttgart: Verlag von Kraus & Hoffmann, 1861, S. 148–149. E. Jünger esitab selle fragmendi J. J. Bachofenilt, kes omakorda viitab Pausaniasele, lühendat kujul.

salajast riiki, kust pärineb meie tunnete, tegude ja mõtete allikas, nõnda elavad kui ei ükski muu selle maailma nähtus. Nad elavad meie seas ning — jättes siia maha absoluutset mõõtu inimliku varanduse — pärandasid uue südametunnistuse ja kindla pooluse vastutuse tarvis. Ei tule rohkem tervitada ühtki selle aja teist märki kui seda, et saksa noorsugu on pöördunud rindesõduri sümboolse kuju kui oma eeskuju poole. Siin, meid ümbritsevate pealiskaudsete kujundite seas ja tsivilisatsiooni lakitud fassaadide taga, leiab ta eest säärase suuruse, millel on m ü ü t i l i s e d mõõdud.

Sest saksa inimene on laskunud sügavale sinna nende meie poolt jälgitud võitluste mitmeti sillerdava pealispinna alla, kaose tsooni. Peaks ta võitlus sellelt Barbusse'ide ja Rathenaude pealispinnalt eesmärgituna, "mõttetuna" paistma — mis puutub see m e i s s e ?

Kraatri sügavusis on sel sõjal mõte, mida ei suuda peale sundida ükski rehkenduskunst. Seda aimus vabatahtlike juubeldusest, millest murdis võimsalt läbi saksa deemoni häääl ning milles tüdimus vanadest väärtustest ühines vaistliku igatsusega uue elu järele. Kes oleks arvanud, et need materialistliku sugupõlve pojad võiksid säärase innuga tervitada surma? Nõnda annab endast märku ainult elu, mis on tulvil üliküllusest ning mis teab põlastada kerjuste kokkuhoidlikkust. Ja nõnda nagu siiralt elatud elu päristine tulemus ei ole midagi muud kui pärisomase, sügavama karakteri saavutamine, nõnda ei saa ka selle sõja tulemus tõeliste sõjameeste tarvis olla midagi muud kui sügavama Saksamaa saavutamine. Et see nõnda on, kinnitab rahutus, mis on uue sugupõlve tunnusmärgiks ja mida ei suuda rahuldada ükski selle maailma idee ega ükski minevikupilt. Siin valitseb viljakas anarhia, mis on alguse saanud maa ja tule elementidest ning milles varjub uue ülevõimu idu. Siin piirjoonestub uus relvistu, mis püüab oma relvi sepiatada puhtamatel, kõvematel, mis tahes vastupanu poolt järeleproovitud maakidest.

Sakslane pidas sõda oma tarvis liiga odava auahnusega olla hea eurooplane. Et aga nõndaviisi pidas Euroopa sõda Euroopa vastu, — kes muu siis peale Euroopa võis võitja olla? Sellegipärast on see Euroopa, mille pealispind saavutas nüüdsest peale planetaarse ulatuse, väga õhukeseks muutunud, vaid läige — ta ruumilisele võidule vastab veenmisjõu kaotus. Euroopa väär-

tustest veel osa võtta tähendab meile olla reaktionäär, inimene eilsest, 19. sajandi inimene. Sest sügaval nende alade all, milles on tähendust sõjaliste eesmärkide dialektikal, kohtas saksa inimene tugevamat võimu: ta kohtas iseennast. Nõnda oli see sõda talle ühtaegu ja kõigepealt vahendiks ennast teostada. Ning sellepärast peab uus relvastumine, millega me juba ammu ametis oleme, olema sakslase mobiliseering — ning mitte midagi peale selle.]

TAGASIVAADE

23. august 1980

Peaaegu viiskümmend aastat⁸⁴ pärast selle ilmumist ning olles ammust aega tegev teiste küsimustega, olen ma selle kirjatöö — ja nüüd lõplikult — üle vaadanud. Aastakümnete jooksul on seda juhtunud mitmeid kordi, sest teda on sageli trükitud. See kontroll peaks vabastama substantsiaalse tuuma aktsidentsiaalsetest asjaoludest.

Erapooletule lugejale ei jää tähele panemata, et see tuum on endiselt maksev ja küllap jääb selleks veel kaua. Maailmariikide relvastumine on saavutanud planetaarsed mõõtmed; sellele vastab nende potentsiaal. Ka väikesed riigid, nagu hiljuti näiteks Etioopia, ähvardavad raskes olukorras Totaalse Mobiliseeringuga. See mõiste on läinud poliitikasse, niihästi ta poleemikasse kui ka reaalsusse. Igaüks relvastub ning igaüks heidab seda teisele ette. Ühtaegu tuntakse seda nii kuradiringina kui ka pühitsetakse paraadel.

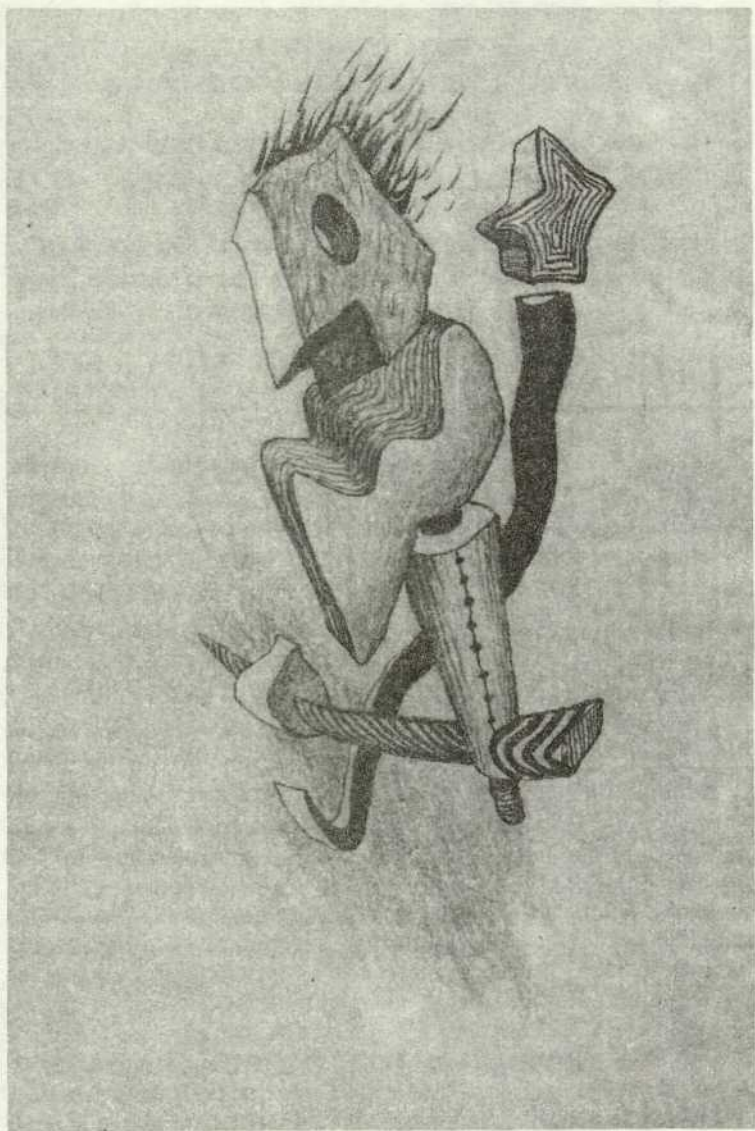
⁸⁴See essee ilmus esmakordselt 1930. aastal, esialgu osalise eeltrükina ajakirjas *Widerstand* ja seejärel kogumikus: *Krieg und Krieger*. Hrsg. von E. Jünger. Berlin: Junker und Dönhaupt, 1930, S. 9–30. Vt eespool ka tõlke alusteksti kohta käivat selgitust.

Ilmselt nähti tookord midagi printsiipiaalset. Tuuma väljakoorimine peab selle nähtavuse vabaks tegema. Seevastu muutub sekundaarseks eriline seisund kahe maailmasõja vahel, eriti ühe noore sakslase seisund pärast nelja aastat surmavat pingutamist ja Versailles' lepingut. See ei muuda midagi nende *histeoorilises* tähenduses; nende jaoks jääb maksma esmasõnastus.⁸⁵

ERNST JÜNGER (sünd. 29. märtsil 1895) on neid saksa "filosoofilisi kirjanikke", kes on oma päevaraamatute, esseede ja romaanidega märgatavalt mõjutanud Saksamaa vaimset elu Esimesest maailmasõjast alates tänapäevani välja. Neis teostes kõneleb rikkalikult elu kogunud — mõlemad maailmasõjad jne — "sekluslik süda", mida ilma pikemata mõne koolkonna "Prokrustese sängi" suruda tähendaks vägivalda tarvitada.

Ü. M.

⁸⁵Selle maksvajääva esmasõnastusena on siin käsitatud eri raamatu-na ilmunud 1934. aasta redaktsiooni. Seejärel algas samal aastal "tuuma väljakoorimine".

Ilmar Malin. PÕLEV KIRVES
(Pliats, 1978)

VALGEVENELASED XIX SAJANDI LÕPUS JA XX SAJANDIL

Indrek Jääts

SISSEJUHATUS

Valgevene teemat on *Akadeemia* lehekülgedel juba puudutatud (Urmas Vessin, "Valgevene kujunemine"; 1994, nr 3, lk 607–621). See on tore. Tõepoolest, Valgevenest ei teata meil suurt midagi. Kaheteistkümnne lehekülje pikkuses artiklis on U. Vesin andnud üldise ülevaate valgevene rahva kujunemise ja ajaloo kohta vanimast ajast tänapäevani. Paratamatult ei saa selline ülevaade olla kuigi põhjalik. Viimase sajandi osas püüan esitatud pilti täiendada ja täpsustada. Oma artiklis olen peamist tähelepanu pööranud valgevene rahvuse kujunemisele, etnilistele ja demograafilistele protsessidele. Etniliste protsesside uurijale on valgevenelased oma rahvusliku identiteedi ebamäärasuse ja nõrkusega, oma ajalooa, mida võib vaadelda sajandeid kestnud katsena pidurdada etnilise identiteedi teket, omapäraseks ja huvitavaks näiteks. Selle etnose ajalugu vaadeldes saame jälgida tegureid, mis tingivad rahvusliku eneseteadvuse tugevust või nõrkust.

VALGEVENELASED XIX SAJANDI LÕPUS

Usaldusväärse ja üksikasjalise pildi valgevenelaste arvust ja paiknemisest XIX ja XX sajandi vahetusel annavad 1897. a rahvaloenduse andmed. Ehhki valgevenelaste asuala oli XIX sajandi jooksul hakanud kahanema, oli see tollal siiski tunduvalt suurem

praegusest. Valgevene territooriumil elas 1897. a 6 380 000 inimest, kellest 72,8% olid valgevenelased, 13,7% juudid, 4,9% venelased ja ukrainlased ning 2,3% poolakad. Linnades elas 9,8% rahvastikust. Kirjaoskajaid oli 9–44-aastaste valgevenelaste seas 32% (BSSR 1978: 107; BSSR 1981: 117).

Valgevenelased olid enamusrühvuseks Minski, Mogiljovi, Grodno kubermangus (vähemuses oldi Bresti, Białystoki, Belski ja Kobrini maakonnas), Vilno (v.a Troki (Trakai) maakonnas) ja Vitebski kubermangus (v.a Dvinski (Daugavpils), Ljutsini (Ludza) ja Retšitsa (Rēzekne) maakonnas; Sebeži maakonnas oli valgevenelasi ja venelasi võrdselt). Erandiks olid linnad. Näiteks Minski kubermangu linnades oli valgevenelaste osakaal 11,85%, maal 83,55%. Juute oli Minski kubermangu linnades 58,81%. Et rahvuslikku kuuluvust määrati keele alusel, võis valgevenelaste protsent linnades tegelikult olla pisut suurem (Kasperovitš 1980: 60). Siiski olid valgevenelased linnades suures vähemuses, enamusrühvuseks olid seal juudid. 1866. aastal oli Smolenski kubermangus 1 150 541 elanikku, neist 46,68% valgevenelased, 42,42% venelased ja 10,55% vene-valgevene segaelanikkond. Kogu Smolenskimaal lääne- ja keskosa oli tollal valgevenelik, vaid ida- ja kirdepoolsetes maakondades (Belõi, Vjazma, Gžatsk, Sõtšovka ja Juhnov) domineeris vene elanikkond. 1897. aastal elas Smolenski kubermangus 1 525 279 inimest, neist 91,65% olid venelased, 6,61% valgevenelased. 91,3% kubermangu valgevenelastest elas Krasnõi maakonnas, kus nad moodustasid 90% rahvastikust. Jelnja maakonnas oli valgevenelasi 2,65%, mujal veelgi vähem. Vene keel oli Smolenskimaal kiiresti levinud (meenutagem, et rahvus määrati emakeele alusel). Kohalike elanike rahvakultuuris võis säilida palju valgevenelikku. Vene keel levis ka Mogiljovi kubermangus. Kaluuga, Orjoli, Tveri ja Pihkva kubermangust, kus varem eksisteeris arvukas valgevene elanikkond, oli valgevene keel kadunud, üheski sealses maakonnas polnud valgevene keele kõnelejaid üle 1%. Samasugune oli lugu ka Kiievi ja Volõõnia kubermangus. Parem oli olukord Tšernigovi kubermangus, kus valgevenelasi oli 6,59% (151 428 inimest), Mglini maakonnas oli valgevenelasi 14,17%, Suraži maakonnas 69,41% (ülejäänud elanikud selles maakonnas olid peamiselt venelased ja juudid). Suwalki kubermangus oli valgevenelasi

4,56%; nad olid koondunud Augustóvi maakonda, kus neid oli 25 712 inimest (32,46%, poolakaid oli 49,13%, juute 11,57%, venelasi 5,37%), teistes maakondades oli neid alla poole protsendi. Kuramaa kubermangu Illükste maakonnas elas 66 461 inimest; neist olid 17,27% valgevenelased, 28,52% lätlased, 17,12% poolakad, 15,22% venelased, 10,52% leedulased, 1,62% sakslased. Kaunase kubermangu Novoaleksandrovski maakonnas oli 208 487 elanikku (neist 49,74% leedulased, 16,8% valgevenelased, 12,67% juudid, 9,87% venelased, 8,91% poolakad ja 1,77% lätlased; *Pervaja...* 1899–1905). Kokku elas oma põlisel asualal umbes 5 750 000 valgevenelast. Briti entsüklopeedia andmeil emigreerus Valgevene alalt 50 aasta jooksul enne 1917. aastat 1,5 miljonit inimest, sh 1896.–1915. a umbes 600 000 Siberisse. Minda ka muudele aladele Vene impeeriumi ning USAsse. Oma põlisterritooriumil oli valgevene keel taandunud teiste slaavi keelte survele, samas oli ta kindlustanud oma positsioone loodes leedu keele arvel. 1864. a oli Minski kubermangu rahvastikust 7,12% leedulasi, kes asusid arvatavasti peamiselt kubermangu loodeosas, ent 1897. a neid enam ei mainita. Veel XIX sajandi keskel kõlas praeguse Grodno oblasti põhjaosas leedu keel, tollases Grodno ja Slonimi maakonnas oli leedu asustus. 1897. a Grodno kubermangus leedulasi peaaegu pole. Oma keele olid sealsed leedulased kaotanud, säilitanud aga katoliku usu. Bresti uniooni sealne katoliiklik valgevenekeelne rahvastik minevikust ei mäletanud, sest nende esiisad olid olnud katoliiklased juba enne seda, küll aga teadsid vanemad inimesed, et nende vanavanemad kõnelesid leedu keelt (andmed Braslavi rajooni lõunaosast 1954. a, vt Grinblat 1968: 148–150).

Idapoolsed valgevenelased olid valdavalt õigeusklikud, läänepoolsed katoliiklased, teised konfessioonid olid esindatud minimaalselt. Õigeusklikud olid Smolenski (99,7%), Tšernigovi (99,87%), Mogiljovi ja Minski kubermangu valgevenelased. Samuti olid õigeusklikud Grodno (v.a kõige läänepoolsemad Belostoki ja Sokolka maakonnad) ja Vitebski (v.a Dvinski, Ljutsini ja Retšitsa maakonnad) kubermangu valgevenelased ning Vilno kubermangu kahe idapoolse maakonna (Vileika ja Disna) valgevenelased. Üldiselt õigeusklike protsent lääne suunas pisut alanes. Katoliiklastest valgevenelased domineerisid Vilno kuber-

mangus (Vilno, Lida, Ošmjanõ, Sventsianõ ja Troki maakonnas) ning Vitebski kubermangu Dvinski, Ljutsini ja Retšitsa maakonnas, samuti Suwalki kubermangus, kus 55% Augustówo maakonna valgevenelastest olid katoliiklased (*Pervaja...* 1899–1905). Grinblat arvab, et katoliiklike valgevenelaste enamik (Leedu—Valgevene piiril) on valgevenestunud leedulased, kes säilitasid oma katoliku usu. Väiksem osa katoliiklikest valgevenelastest on endised uniaadid; uniaatide põhiosast said peale 1839. aastat, mil uniaatlik kirik Vene impeeriumis likvideeriti, taas õigeusklikud. XIX sajandi lõpus oli umbes 75% valgevenelasi õigeusklikud ja 25% katoliiklased. Valgevenelaste materiaalses kultuuris erinevad usutunnistused peaaegu ei kajastu, see on enam-vähem samasugune nii õigeusklikel kui ka katoliiklastel (Grinblat 1968: 160, 251–253). Teistest Valgevene territooriumil elavatest rahvastest olid juudid peaaegu eranditult judaistid, poolakad ja leedulased valdavalt katoliiklased, venelased peamiselt õigeusklikud, idapoolsetel aladel ka vanausulised. Usutunnistusega oli seotud kirjaoskuse levik, näiteks olid Minski kubermangus kirjaoskajatest 55,44% protestandid, 39,84% judaistid, 28,44% katoliiklased ja vaid 11,28% õigeusklikud (*Pervaja...* 1899–1905).

Valgevenelased olid talupojarahvas. Umbes 90% neist kuulus talupojaseisusse ja valgevenelased moodustasid Valgevene alade talupoegade põhimassi, näiteks Minski kubermangus olid 94,94% talupoegadest valgevenelased. Umbes 5–7% valgevenelastest olid linnakodanikud, pärusaadlikke oli vaid 0,5–2,5%. Samas olid siiski 57,8% Minski kubermangu pärusaadlikest valgevenelased; neile järgnevad poolakad — 27,7% ning tatarlased — 4,84% (84,6% tatarlaste koguarvust olid pärusaadlikud). (*Pervaja...* 1899–1905.) Valgevenelastest-linlastest olid umbes 90% töölised ja muud palgalised ja umbes 10% ettevõtjad. Põllumajandusega tegelevatest valgevenelastest olid umbes 30% väiketalupojad, 60% kehviktalupojad ja maaproletariaat ning 10% mõisnikud ja suurtalunikud — kujuneva valgevene kodanluse põhijõud (BSSR 1978: 107). Valgevenelastega umbes samasugune seisuslik struktuur oli leedulastel ja ukrainlastel. Seevastu poolakatest (nende hulgas suur osa poolastunud valgevene šlahtat) olid talupojaseisusest läänepoolsetes kubermangudes (Vilno, Grodno) pool ja alla selle, idapoolsetes kubermangudes aga üksnes kol-

mandik. Idapoolsetes kubermangudes olid poolakad härrasrahvas (1/3 neist oli päruasaadel). Kolmandik poolakatest olid kõikjal linnakodanikud. Venelastest oli suhteliselt suur osa vaimulikust seisusest (näiteks Minski kubermangus oli 55,38% vaimulikest venelased, 43,02% valgevenelased). Talupojaseisusest oli pool ja rohkem venelasi, talupojarahvastega võrreldes on siiski suhteliselt suur vene päruaadli protsent (Venemaal olid ilmselt ka venelased valdavalt talupojarahvas), linnakodanikke oli kolmandik või vähemgi. Juudid olid valdavalt linnakodanikud, sest maa omamine oli juutidel keelatud. Aadli- ja vaimulikuseisus juutidel puudus, kaupmehi ja talupoegi oli vaid paar protsenti. Samas oli näiteks Minski kubermangu kaupmeheseisusest isikuist 86,02% juudid ja vaid 1,22% valgevenelased (*Pervaja...* 1899–1905).

Vaadeldaval perioodil kujunes valgevene etnos. Koos Napoleoni sõdadega jõudsid Valgevene aladele ka prantsuse valgustuse ideed rahvusest (natsioon). Johann Gottlieb von Herderi ja edasi juba romantikute (vennad Grimmid jpt) huvi rahvaluule, rahva muinsuse, ajaloo ja kultuuri vastu, eri rahvaste omapära teadvustamine ja väärtustamine mõjutas ka haritud valgevenelasi, äratas neis huvi oma juurte vastu, patriotismi, uhkuse ja mure oma rahva pärast. Peatus haritud kihtide ümberrahvustumine. Noored haritud valgevenelased hakkasid uurima Valgevene ajalugu ja kultuuri, käisid kogumas rikkalikku ja arhailist etnograafilist ainet oma kodumaa kolgastest, nägid rahvamasside viletsat olukorda ja tahtsid seda parandada, äratada rahvas tardumusest. Taustaks oli rahvuslik vabadusvõitlus Ladina-Ameerikas, Itaalias, Kreekas, Poolas ja mujal. Need olid valgevene etnose kujunemise eeldused ideede vallas, millele lisandusid sotsiaalmajanduslikud tegurid. Valgevenes avas tee kapitalismi võidukäigule 1861. a reform. Maal tekkis talupoegade varanduslik kihistumine, paljud laostusid ja kaotasid oma maatüki. Et maal laostunute töökäsi ei vajatud, siirduti palgatöölisteks arenevasse tööstusse kiiresti kasvavates linnades. Tasapisi hakkas kujunema valgevene proletariaat, teiselt poolt ka rahvuslik kodanlus. Toimus kiire raudteede ehitus, rahvas läks enam liikvele, arenes siseturg ja kaubamajanduslikud suhted. Maalt linna asunud talupoeg kaotab oma harjumusliku elukeskkonna, oma juured, kodumaa igapäevases tähenduses. Linna anonüümses keskkonnas kaotab talupoeg isikliku

tähenduse ümbritsevate jaoks, kaotab tunnustuse ja selle kaudu ka vastutustunde. Linnadesse asunud migrantide vahel sõlmatakse heterolokaalseid abielusid (abielupooled on pärit eri maa-
 nurkadest), mis soodustab kohaliku eripära taandumist ja laiema kultuuriühtsuse (rahvuskultuuri) kujunemist. Ka sel juhul, kui uues kohas tekib omakandimeeste kogukond või migreerutakse perekonniti, jääb see mikrokogukond majanduslikust ühiskonnast väiksemaks ja mitmes olulises suhtes, näiteks palgatööl, tunneb migrant end üksikuna, tunnustamata identiteediga kodumaatu võõrana. Kui traditsioonilises kogukonnas stabiliseeris moraalset korda sotsiaalne prestiiž ja häbi, siis anonüümises linnakeskkonnas tungib kaubamajandus sageli sotsiaalsesse sfääri, kõik väärtused allutatakse rahale, levib äraostetavus, inimene tunneb end ebakindlalt, tal puudub turvalisus. Vaadeldud protsessid ei puuduta üksnes linna asunud talupoegi, vaid kogu elanikkonda, ka maale jäänuid, ehkki vähemal määral. Kaotatu asemele vajatakse midagi uut, mis suudaks tagada stabiilsuse ja turvatunde ühiskondlikus ja isiklikus elus, vajatakse uut kogukonda. Selleks uueks kogukonnaks saab moodne rahvus. Vana kogukonna asemele, kus üksteist isiklikult tunti, asub imaginaarne kogukond (rahvus), sotsiaalset käitumist hakkab kujundama avalik arvamus, näiteks ajakirjanduse kaudu. Tähtsaks näitajaks saab truudus rahvusele, käitumise vastavus selle ideaalidele. Vana, otseselt kontrollitud ja tuttava eluruumi asemele asub kättesaadav (efektiivne), uue kogukonna poolt ühiselt kontrollitav eluruum — isamaa. Tekib uus rahvuslik identiteet, muutub tähtsaks rahvusliku vabaduse mõiste (Elwert 1991: 2378–2382). Tavaliselt tekkib uus kogukond — rahvus — territooriumil, mis moodustab teatud ajalooliselt kujunenud ter-
 viku. Valgevene puhul on tegemist aladega, mille elanikkonna enamikku ühendab ühesugune päritolu, ajalugu, kultuur ja keel, mis kujunesid Leedu suurvürstiriigis. Kvalitatiivseks erinevuseks Leedu suurvürstiriigi perioodist on ühise eneseteadvuse, kokku-
 kuuluvustunde, etnilise identiteedi tekkimine. Just see on määravaks põhjuseks, miks siitpeale võib rääkida valgevene etnosest. See rahvuslik identiteet jäi küll nõrgaks, mille üheks põhjuseks oli valgevenelastest linlaste väike osakaal, sest uue kogukonna tekitanud protsessid toimusid ju eelkõige linnades. Teistest põhjustest tuleb juttu allpool.

XIX sajandi lõpus hakkas seoses valgevene rahvuse kujunemisega varasemate terminite “litviini” ja “venelase” asemel endanimetusena levima “valgevenelane” (беларусь). Etnonüüm “litviin” taandus aeglaselt, praeguseks on see säilinud külati maa loodeosas (BSSR 1981: 316). Sellised küllaltki kardinaalsed muutused etnonüümides lõhkusid kahtlemata valgevenelaste juuri ja tingisid koos võõrvõimude pikaajalise ja ränga etnilise rühumisega omakorda valgevene rahvusliku identiteedi arenematuse, nõrkuse ja ebamäärasuse. Rahvuslik ärkamine ei raputanud läbi kogu rahvamassi, osa perifeerseid piirkondi jäi sellest peaaegu puutumata. Ennast identifitseeriti usu kaudu. Usk samastati sageli rahvusega, katoliiklust nimetasid valgevenelased poola usuks, paljud valgevenelastest katoliiklased pidasid end poolakateks, samuti peeti õigeusku vene usuks (*Narodõ...* 1964: 781, 783; Stepanov 1989: 3).

Kultuuriliselt üldiselt küllaltki ühtsete valgevenelaste seas moodustasid omaette rühma polesjelased. Nende keeles ja kultuuris on palju ukrainalikku, mistõttu etnograafidel ja filoloogidel on olnud probleeme nende (eriti pinskiilaste) määratlemisega valgevenelaste või ukrainlastena. Ka looduslikult eraldatud polesjelased polnud kujuneva valgevene rahvuse orgaaniline osa, neil oli tugev piirkondlik identiteet ja eneseuhkus. “Kes polnud Polesjst, see oli nende meelest pätt või lihtsalt kelm.” (Kolas 1977, I: 241).

VALGEVENELASED XX SAJANDIL

1917. a veebruarirevolutsiooniga kukutati tsaarivõim ja algas Vene impeeriumi lagunemine. Soodsat juhust enesemääramiseks püüdis ära kasutada ka valgevene rahvuslus. 25. märtsil 1918 kuulutati välja iseseisev Valgevene Vabariik. Kahe võimsa ja aktiivse vaenlase vahele surutuna, kindlate looduslike või ajalooliselt kujunenud etniliste piirideta Valgevene ei suutnud oma rahvamassidest mõneti eraldunud ja suhteliselt nõrga rahvuslusega luua püsivat iseseisvat rahvusriiki, olukord oli selleks ebasoodus. 18. märtsil 1921 sõlmiti Vene NFSV ja Poola vahel Riias rahu, mille kohaselt Lääne-Valgevene sai Poolale, ülejäänud jäi aga bolševike võimu alla. Kesk-Valgevenes loodi kommunistlik Valgevene NSV. 1922. a 30. detsembrini, mil Valgevene osales

Nõukogude Liidu moodustamisel, oli Valgevene NSV juriidiliselt iseseisev riik. Ent juba alates 1921. a algusest tihenesid mitmesuguste lepingute kaudu pidevalt sidemed N. Venemaaga ja tegelik iseseisvus vähenes. NEP (1922–1928) polnud ainuüksi majanduslik nähtus, see oli üks helgemaid perioode Valgevene kultuuriloos. Valgevene NSV näol oli tollal tegemist ainsa valgevenelaste oma riigiga. 1924. a märtsis ja 1926. a detsembris loovutas N. Venemaa Valgevene NSVle 17 valgevene asustusega maakonda (Vitebski ja Gomeli alad, praegune Ida-Valgevene). Valgevene keel oli tollases NSVs ametlikult tunnustatud avaliku elu keel (paljud pidid oma emakeelt koolis õppima). Pandi alus valgevenekeelsele alg-, kesk- ja kõrgharidusele. 1921. a avati Valgevene Riiklik Ülikool Minskis, mille rektoriks sai tuntud valgevene ajaloolane Uladzimir Pitšeta. 1922. a loodi Valgevene Kultuuri Instituut. Hakkas kujunema rahvuslik haritlaskond, jõudsalt arenesid valgevene teadus ja kirjandus (Janka Kupala, Jakub Kolas jt, tegutsesid mitmesugused kirjandusrühmitused) ja teised professionaalsed kultuuriharud. Erinevalt sajandi algusest domineeris kohalikus kommunistlikus parteis nüüd rahvuslik kaader. Poola võimu all olevast Lääne-Valgevenest saabus Valgevene NSVsse vasakpoolsete vaadetega haritlasi, kellel rahvusliku meelsuse tõttu polnud Poolas väljavaateid. 1925. a oktoobris andis Valgevene Rahvavabariigi eksiilvalitsus Berliinis oma volitused üle Valgevene NSV valitsusele, paljud patrioodid naasid emigratsioonist, et kaasa aidata kodumaa ülesehitamisele (*Communist...* 1955: 11–13, 18).

1920. aastate lõpuks koondus võim N. Liidus Jossif Stalini ja tema lähikondlaste kätte. 1928. a lõpetati NEP kui kõrvalekalle õigelt teelt ja alustati karmikäelist tsentraliseerimispoliitikat. Pääri järgneva aasta jooksul toimus põllumajanduse kollektiviseerimine, millega kaasnes "kulakute" küüditamine. NEPi perioodil talupoegadele tasuta jagatud mõisa-, kiriku- ja riigimaadele rajatud majanduslikult edukad talud likvideeriti, loodi kolhoosid ja sovhoosid. Kõigest sellest ei jäänud puudutamata ka Valgevene. Hävitati valgevene rahvuse kandev jõud — talupojad, kellest kujunes kolhoosiproletariaat. Maa viidi nälja piirile. Algas valgevene haritlaste väljatõrjumine teadusasutustest, valitsusest ja kommunistlikust parteist. Rahvuslikult mõtlevad valgevene kommunistlikud parteist.

tid asendati keskvõimudele kuuleka kaadriga, sageli venelastega. 1930. aastail tabasid valgevene intelligentsi repressioonide lained fabritseeritud süüdistuste põhjal ja ka ilma nendeta, arreteeriti ja saadeti laagritesse revolutsiooniaegsete parteide tegelasi, rahvuskommuniste, loovharitlasi, emigratsioonist naasnud patrioote.

Juba NEPi päevil oli 14-st Valgevene NSVs ilmuvast ajalehest valgevenekeelseid vaid kolm, kaks ilmus rööbiti valgevene ja vene keeles ning üheksa olid venekeelsed. Nüüd hakkas venestamine süvenema. 1933. a augustis reformiti valgevene keele ortograafiat ja grammatikat, kaotades keelele omaseid erijooni, ning lähendati valgevene kirjakeelt vene keelele. Hävitati valgevene kultuuri- ja kirjavara, valgevene kombed ja tavad sattusid põlu alla, kommunistlikud kroonuajaloolased võltsisid maa ajalugu. Püüti hävitada valgevenelaste juuri ja ajaloolist mälu, pakkudes selle asemele vene kultuuri. Kõrgharidus muudeti venekeelseks, kiiresti kasvas venekeelsete keskkoolide osakaal. II maailmasõja eel oli Minskisse jäänud viis valgevenekeelset keskkooli (*Communist...* 1955: 12, 16–17). Positiivseks tuleks pidada kirjaoskamatus ehitamist. Kui 1926. aastal oli kirjaoskajaid Valgevene NSVs 59,7%, siis 1939. a oli see arv 80,8%. 1959. aastaks oli kirjaoskamatus täielikult ehitatud (Isupov 1965: 32). Neid edusamme kasutas ära propaganda.

1923. aastal oli Valgevene õigeusu kirikukogu kuulutanud Valgevene õigeusu kiriku autokefaalseks ja valinud metropoliidiks Melhisedeki. 1925. a septembris kutsuti Melhisedek Moskvasse, arreteeriti ja sunniti ametist loobuma; ta suri vangistuses. Laagritesse saadeti ka teisi kirikujuhte. 1937. aastaks oli valgevene klerus ehitatud ja palju kirikuid (u 2000) suletud. Kirikuhooneid, sh hindamatuid arhitektuuri- ja ajaloomälestisi, lasti õhku ning kasutati ilmalikeks vajadusteks (*Communist...* 1955: 12, 16–17).

Selle perioodi rahvastikuprotsesse iseloomustavad industrialiseerimisega kaasnev linnastumine ja migratsioon. Rahvamasid muutusid üha liikuvamaks. Neid protsesse soodustasid ka kollektiviseerimine ja küüditamine. Kui XIX sajandi lõpus olid valgevenelased valdavalt talupojad ja linnades domineerisid juudid, venelased, poolakad jt, siis 1926. aastaks oli valgevenelaste osakaal Valgevene NSV linnarahvastikus tõusnud 39%-ni, juute

oli 40,2% ja venelasi 15,6% linlastest. VNSV põhjapoolsete ringkondade linnades olid valgevenelased juba ülekaalus, Vitebski ja Mozõri ringkonnas oli neid võrdselt juutidega, Slutski, Bobruiski ja Retšitsa ringkonna linnades, samuti Vitebskis domineerisid endiselt juudid. Juutide osakaal langes, sest neil oli nüüd, kui elukohavaliku piirangud olid revolutsioonidega kaotatud, võimalik elama asuda kõikjale N. Liidus. Venelaste, samuti ukrainlaste osakaal linnarahvastikus kasvas. Venelasi oli palju Gomeli ja Retšitsa ringkonna linnades (1926. aastani olid need Venemaa koosseisus), ukrainlasi lõunapoolsetel aladel. Tööstuslikult maha jäänud Valgevenesse toodi kvalifitseeritud tööjõudu peamiselt Venemaalt, ka Ukrainast. 76% migrante Valgevene kasvavates linnades pärines siiski Valgevenest endast, peamiselt küladest. Valgevenelaste linnastumine (9%) jäi aga endiselt maha N. Liidu teistest rahvastest. Valgevene venelastest oli linlasi 36%, ukrainlastest 22%, poolakatest 21%, juutidest 33%. Valgevenelased jäid veel ülekaalukalt maarahvaks. Valgevene NSV migratsioonisaldo oli kõige selle taustal negatiivne, lahkujate arv ületas saabujate arvu 4,5 korda. 1926.–1939. a lahkus N. Liidu teistesse piirkondadesse, peamiselt Siberisse, Loode- ja Kesk-Venesse ning Ukrainasse 617 000 inimest (Kasperovitš 1980: 62–65).

LÄÄNE-VALGEVENE POOLA KOOSSEISUS

Ametlikult läks umbes pool etnilist Valgevenet (82 000 km²) Riia rahulepingu põhjal Poola koosseisu. Veidi erinev oli Vilno saatus. 1920. a juulis andis N. Venemaa Poolalt vallutatud Vilno, Suwalki ja Grodno (leedu keeles Gardinas) üle Leedule, mille iseseisvust ta oli äsja tunnustanud. Vilno oli Leedu Vabariigi põhiseaduslik pealinn, mis oli etendanud Leedu ajaloos tähtsat osa. Linnaelanike seas domineerisid juudid ja poolakad. Leedulasi oli 1897. a Vilnos vaid 2,1%. Vilnomaa peamiseks rahvuseks olid valgevenelased, kelle ajaloos ja rahvuslikus liikumises kuulus Vilnole samuti silmapaistev koht. 9. oktoobril 1920 vallutasid Vilno Poola kindrali Lucjen Želigowski väed. Rahvasteliidu poolt Vilno kuuluvuse probleemi lahendamiseks soovitatud rahvahääletust polnud Poola vägede kohalolu tõttu võimalik korraldada. Poola okupatsiooni all peeti 1922. a jaanuaris Vilnomaa seimi valimised.

Leedulased ja enamik juute boikoteerisid neid, katoliiklik valgevene elanikkond hääletas aga preestrite mõjutusel Poola poolt. Nii saadi poolameelne seim, mis esines Poola keskvõimude ees palvega Vilmomaa inkorporeerida, mis ka toimus. Muude põhjuste kõrval oli Vilno haaramine tollastes oludes Poolale ka strateegiliselt tähtis, sest nii läks Poola kontrolli alla oluline liiklussoon: Peterburi—Varssavi raudtee Daugavpils—Vilno—Grodno lõik (*Leedu*. 1935: 101–104). Sõdadevahelisel perioodil oli Vilno Lääne-Valgevene olulisimaks majandus- ja kultuurikeskuseks.

Versailles' lepinguga (28. VI 1919) kohustus Poola tagama valgevenelastele kultuuriautonoomia. Hoolimata sellest ja 1921. a konstitutsioonist, mille järgi kõik kodanikud olid võrdõiguslikud, ei olnud valgevenelaste kui vähemusrahvuse olukord Poolas hea. Lääne-Valgevenet ei tunnustatud ametlikult tervikliku territooriumina, ta oli jaotatud vojevoodkondade vahel, mille piirid ei lähtunud etnilisest printsipist. Lääne-Valgevene alasid nimetati idapoolseks ääremaaks või piirialaks, ka Valgepoolaks. Ehkki Poola oli hõivanud Valgevene arenenuma lääneosa, kus Ida-Valgevenega võrreldes oli tihedam raudteevõrk ja rohkem tööstusettevõtteid, moodustas see siiski Poola mahajäänud ja agraarse perifeeria, odava tööjõuga toormebaasi (palju raiuti näiteks metsa). Rängalt tabas Lääne-Valgevene alasid 1929.–1933. a majanduskriis, veel 1936. a registreeriti 25 000 töötut, toimusid streigid ja talupoegade väljaastumised. Poola võimud ajasid šovinistlikku poloniseerimispoliitikat. Soodustingimustel asustati Lääne-Valgevenes Poola sisealadelt pärinevaid erusõjaväelastest asundustalunikke (1934. a oli neid Lääne-Valgevenes ja Volõõnias umbes 9000). Sellel ebausaldusväärsel ja rahutul piirialal vastu kommunistlikku idanaabrit (mille koosseisu kuulus 1920. aastail valgevenelastele veel küllalt ligitõmbav Valgevene NSV) olid poola asundustalunikud tugeva politseiaparaadi, julgeolekuteenistuse ja ametnikkonna kõrval keskvõimudele toeks. Kokku lähetati Lääne-Valgevenesse ligi 300 000 poolakat (BSSR 1978: 139–142; Kasperovitš 1980: 65). Samal ajal emigreerus kümneid tuhandeid inimesi Lääne-Valgevenest raske majandusliku olukorra tõttu.

Poola keskvõimud asusid piirama ka valgevenekeelset kooliharidust. Kui Poola võimu eel oli Lääne-Valgevenes 1918. a Saksa okupatsioonivõimude poliitika pärandina umbes 500 valgevene-

keelset kooli, siis 1928. aastaks oli jäänud 27 valgevenekeelset ja 51 poola-valgevene segakooli, 1936. aastaks 16 valgevene kooli ja 1939. aastaks olid kõik koolid muudetud poolakeelseks. Sellise hariduspoliitika tulemusena oli 35% Lääne-Valgevene elanikest 1939. a kirjaoskamatud. Suleti ka õpetajate seminarid ning piirati valgevenelaste pääsu kõrgkoolidesse ja riigiametitesse. Religioonipoliitika oli suunatud katoliikluse positsioonide tugevdamisele ja õigeusu tõrjumisele, taastati uniaadi (kreeka-katoliku) kirik. Piirati valgevenekeelset kirjastamist, suleti opositsioonilisemad perioodikaväljaanded, osaliselt valgevene raamatukogud. Lääne-Valgevenes kasutati paralleelselt kirillitsat ja latiinitsat (ladina tähestikul baseeruvat poolapärasest valgevene tähestikku). Rahvuslike huvide eest püüdsid seista valgevenelaste parteid.

1921. a rahvaloenduse andmeil elas Poola riigis umbes 2,2 miljonit valgevenelast (4% riigi elanikkonnast). Vilno vojevoodkonnas oli poolakaid 57,4%, Lvovi vojevoodkonnas 56,6%, Novogrodeki (Novogrudoki) omas 54%, Polesje vojevoodkonnas 24,3% (Poola. 1930: 25). Ilmselt pole need andmed tõesed, sest õigustamiseks Lääne-Valgevene hõivamist, oli Poola huvitatud poolakate võimalikult suure osakaalu näitamisest nende alade rahvastikus. Kasutades ära valgevenelaste rahvusliku identiteedi nõrkust ja asjaolu, et rahvust samastati laialdaselt usuga (katoliiklust nimetati poola usuks), loeti katoliiklastest valgevenekeelne elanikkond valdavalt poolakateks. Paljud Vilnomaa, eriti aga Polesje valgevenekeelsed katoliiklased, kellele rahvuslik kuuluvus oli küllaltki abstraktne ja arusaamatu mõiste, vastasid küsimusele rahvuse kohta: oleme siinsed, kohalikud (туземные), küsimusele keele kohta: räägime lihtsat rahvakeelt (говарим по-просту), usu poolest aga oldi "poola usku" (Širjajev 1991: 14–15). 1922. a Vilnomaa seimi valimisblankettidel olid järgmised rahvuste lahterid: poolakad; valgevenelased ja siinsed; leedulased (Stepanov 1989: 3.). Rahvaloenduse andmeid töödeldes loeti katoliiklastest "siinsed" poolakaiks. 1931. a Poola andmeil elas idaaladel 1 miljon valgevenelast ja 707 000 siinset (poola keeles *tutajscy*). Sellele statistikale on ette heidetud "siinsete" ja valgevenelaste kunstliku eristamist, samuti mittepoolakate arvu vähendamist (Sellier, Sellier 1991: 68). Valgevenelaste tegelikku arvu Poolas hinnati

3,5 miljonile (*Communist...* 1955: 19). Hoolimata valgevenelaste olukorra viletsusest Poola riigis kuulus Lääne-Valgevene tollal Poola osana siiski Euroopasse ja pääses bolševike võimkonnas olnud Valgevenet tabanud vintsutustest; õigemini saadi ajapikendust.

1. septembril 1939 algas II maailmasõda. Vastavalt Saksamaaga sõlmitud kokkuleppele hõivasid Nõukogude väed septembri teisel poolel Poola idaalad, sh Lääne-Valgevene. Ametliku versiooni kohaselt võeti see samm ette idaslaavi vendade kaitsmiseks ja taasühendamiseks. Oktoobri lõpus lasti kohalikel elanikel valida Lääne-Valgevene Rahvakogu, mis kuulutas välja Nõukogude võimu ja mille palvel Lääne-Valgevene (koos Białystoki piirkonnaga), võeti 2. novembril vastu NSVLi ja ühendati Valgevene NSVga. Vilnoma anti 10. oktoobril Leeduga sõlmitud vastastikuse abistamise pakti alusel Leedule, ühtlasi rajati Leedusse Nõukogude sõjaväebaasid. Järgnevalt toimusid Lääne-Valgevenes kiired ümberkorraldused, mis lähendasid seda ala N. Liidu näotuks provintsi muudetud Valgevene NSV-le. Represseeriti nn klassivaenlased ja algas kolhooside loomine. 1940. a jooksul küüditati umbes pool miljonit inimest (*Communist...* 1955: 20) Siberisse ja Kasahstani, kõige valusamini tabasid repressioonid poolakaid ning valgevene rahvuslasi.

1941. a juunis puhkes sõda Saksamaa ja N. Liidu vahel. Saksa vägede eest itta taganedes hävitas Nõukogude võim nn ebausaldusväärset elementi. Juba 1941. a suvel okupeerisid Saksa väed kogu Valgevene. N. Liidu sõjaeelne poliitika Valgevenes võimaldas neil algul teatud eduga esineda kommunistiikkest vastastajadena. Saksamaal oli valgevene emigrante, kes löid Rahvusliku Keskuse ja püüdsid mõjutada Saksamaad arvestama Valgevene huvidega. Saksa idapoliitika osaks oli valgevenelaste ja ukrainlaste teatav vastandamine venelastele, ida-slaavlaste diferentseerimine. Läänepoolses Valgevenes rajasid sakslased tsiviiladministratsiooni, idaaladel kehtis sõjaväevõim. Valgevenelasi kasutasid sakslased maa valitsemisel vaid teisejärgulistel kohtadel sakslaste range kontrolli all. Loodi valgevenelastest oma kaitsesalgad võitluseks ulatusliku nõukogudemeelse partisaniliikumisega. Usuelu normaliseerus Saksa okupatsiooni ajal, taastati iseseisev õigeusklik Valgevene metropoliitkond, metropoliidiks

sai Lääne-Valgevenest pärinev Panteleimon. Okupatsiooni algperioodil töötasid vaid valgevenekeelsed algkoolid. Valgevenelastele, kelle funktsioon uues maailmas pidi piirduma põllumehe ja karjase ametiga, polnud rohkem haridust vajagi. Hiljem, Saksa positsioonide nõrgenedes, loodi siiski ka mõned valgevenekeelsed gümnaasiumid ja erialased koolid. Heal järjel oli Valgevene teater, tehti ka teadust, see aga jäi üsna kroonulikuks. Saksalased säilitasid riikliku majandussüsteemi, sest selle kaudu oli hõlpsam sõjapidamiseks vajalikke ressursse välja pumbata. Umbes 380 000 valgevenelast saadeti Saksamaale tööle.

Tähtsaima rahvusliku organisatsioonina loodi Saksa okupatsiooni ajal Valgevene Rahvuslik Abi (seda juhtis I. Jermatšenko). Sellel olid sotsiaalhoolekande, Punase Risti jt funktsioonid ning kogu Valgevenet hõlmav allorganisatsioonide võrk; algul oli see ametlikult apoliitiline. Hiljem, kui Saksamaad hakkas jälitama sõjaline ebaedu, laienes koostöö valgevenelastega. Valgevene Rahvuslik Abi sai 1942. a suvel poliitilisi prerogatiive. Prominentsed patrioodid kutsusid üles tegema Saksamaaga koostööd kommunismi vastu. Edaspidi (1943. a) hakkas VRA aga nõudma valgevene rahvuslike relvajõudude loomist valgevenelaste juhtimisel võitluseks kommunismi vastu ja kritiseerima Saksa võimude poliitikat ning tema tegevust piirati. 1943. a lõpus, kui Punaarmee oli juba tunginud Valgevene idaossa, lubasid Saksa võimud luua Valgevene Keskraada (juht Radaslau Astrouski). 1944. a märtsis suutis Keskraada mobiliseerida ligikaudu 36 000 meest, kes saadeti idarindele Punaarmeed peatama. Minskis kutsuti juunis kokku II Ülevalgevenemaaline Kongress (1039 delegaati), kes kuulutas Keskraada valgevenelaste ainsaks seaduslikuks esinduseks, kuulutas taas välja iseseisvuse ning tunnistas kõik Valgevene jagamist puudutavad seadused ja Moskva poolt ametisse seatud valitsused kehtetuks ja ebaseaduslikuks (*Communist...* 1955: 21–27). Punaarmee hoogu siiski peatada ei suudetud ja 1944. a augusti alguseks oli kogu Valgevene taas N. Liidu võimuses. Keskraada evakueerus Saksamaale. II maailmasõjas sai Valgevene rängalt kannatada. Kaotati umbes 2,5 miljonit inimest (Poznjak 1988: 78). 209 linna ja rajoonikeskust ning 9200 küla olid purustatud. Laastatud oli maa majandus.

Kohe peale territooriumi taasvallutamist asus Nõukogude võim end Valgevenes kindlustama. Formaalselt oli Valgevene suveräänne liiduvabariik, kellel oli näiteks oma välisministereerium ja eraldi esindus ÜROs. Tegelikkus oli teistsugune. Suure osa vabariigi juhtkonnast moodustasid Moskvast paika pandud, kohalikes oludes võhiklikud, peamiselt venelastest aparaaditöötajad. Poliitiliselt kahtlased saadeti kollaboratsioonis süüdistatuna massiliselt laagritesse, kollaboratsioonis võis aga süüdistada igaüht, kes Saksa okupatsiooni ajal oli jätkanud oma igapäevast elu ja tööd. Euroopas mõrvati mõnigi emigreerunud valgevene patrioot (*Communist...* 1955: 28). Jätkus sõjajärgne religioonipoliitika ja autokefaalne Valgevene õigeusu kirik likvideeriti taas. 1946. a tühistas Lvovi kirikukogu Stalini käsul Bresti uniooni ja kaotas uniaadi kiriku N. Liidus.

Seoses sõjas laastatud linnade ja tööstuse kiire taastamisega jätkus valgevenelaste kiire urbaniseerumine. Naasis enamik Valgevene idarajoonidest evakueeritud 1,5 miljonist inimesest, kes olid teinud läbi “internatsionalismikooli” Nõukogude tagalas. Tööjõuressursse tuli ka mujalt, peamiselt Venemaalt. Loodi tihedad majandussidemed NSVLi teiste aladega, tekkis (kujundati) vastastikune majanduslik sõltuvus.

Kohe peale sõjategevuse lõppemist oli Moskva äsjaloodud Poola Rahvavabariigile loovutanud 27 rajooni Białystoki ja 3 Bresti oblastist, uueks piiriks sai pisut muudetud Curzoni liin. Aastail 1945–1946 saabus Poola RVst Valgevenesse 37 000 valgevenelast. Lääne-Valgevenest Poolasse asus 1944.–1948. aastal 274 204 poolakat, väiksemas ulatuses jätkus poolakate ümberasumine 1958. aastani (Kasperovitš 1980: 65–66). Poolasse asuti ka Leedu NSVle jäänud Vilnomaalt, kokku lahkus 1945.–1946. a ligi 200 000 inimest, peamiselt poolakaid, aga ka poloniseerunud katoliiklikke valgevenelasi. Kuivõrd 1945. a võis Vilnomaal olla umbes 150 000 etnilist poolakat, siis neid peale 1946. aastat sinna märkimisväärset hulgal jääda ei võinud. Küll aga jäi Vilnomaale valgevenekeelseid katoliiklasi, kes on äärmiselt nõrga rahvusliku identiteediga, osalt poloniseerunud. Leedu NSV võimud jätkasid Vilnomaal valgevene päritolu elanikkonna poloniseerimist. Valgevene koole ei avatud, küll aga olid olemas poola koolid ning loomulikult võisid mitteleedulased valida ka venekeelse haridus-

tee (Širjajev 1991: 16). Mis põhjustas säärast poliitikat? Ehk näis NSVLi riigipiirina Leedu—Poola piir kindlana, piir Valgevene NSVga võis aga etnilistel põhjustel tulla revideerimisele. 1989. a andmeil elas Leedus 63 169 valgevenelast, Vilniuses neid mainitud pole. Poolakaid elas Leedus, peamiselt endisel Vilnomaal, 257 994, Vilniuses moodustasid nad 18,76% elanikest (*Natsionalnõi...* 1991: 120). Ilmselt on tegemist poloniseerunud valgevene katoliiklastega, nende keel pole päriselt poola ega valgevene keel. Veel 1989. a rahvaloendusel vastasid need inimesed küsimustele rahvuse ja emakeele kohta: “oleme siinsed ja räägime lihtsat rahvakeelt” (Širjajev 1991: 16). Sellised on need Vilniuse “poolakad”, kellest Leedul nii palju tüli on olnud. Valgevenes ei puudu ringkonnad, kes nõuavad Vilniuse tagastamist Valgevenele.

Nõukogude rahvuspoliitika lõppeesmärgiks oli kuulutatud uue, etnosi ületava koosluse — nõukogude rahva — loomine etniliste ühikute egoismi ja eripära taandudes. Formaalselt olid kõik etnosed võrdsed, rõhutati “vennasrahvaste” sõpruse ja internatsionalismi üllaid ideaale. Samas olid domineerivaks rahvuseks riigis venelased, vene keel tõsteti rahvustevahelise suhtlemiskeelena teiste keelte seast esile, selle valdamist peeti loomulikuks ja progressiivseks. Soosivalt suhtuti segaabielludesse kui rahvuste lähendamise ja rahvusliku eripära nivelleerimise vahendisse. Eelkirjeldatud ajaloolisest saatusest tingituna oli Nõukogude rahvuspoliitika valgevenelaste suhtes edukas. Valgevene NSV on neid NSVLi piirkondi, kus jõuti kõige kaugemale kohaliku etnilise eripära ja ajaloolise mälu hävitamisel ning juurte läbilõikamisel, mis oli nõukogude rahva kujunemise eelduseks. Pidevalt kasvas valgevenelaste üldarv (Nõukogude rahvaloenduste ettekirjutustes märgiti rahvus vastavalt loendatava väitele) nii N. Liidus kui Valgevene NSVs, valgevene keelt tunnistas neist emakeeleks aga järjest väiksem osa. Ka vähenes pidevalt valgevenelaste, samuti poolakate ja juutide osakaal Valgevene rahvastikus, kasvas aga venelaste ja ukrainlaste osa. Valgevene NSVs on valgevenelasi kõige enam Mogiljovi, Bresti ja Minski oblastis, kõige vähem Grodno oblastis ja oma kirju rahvusliku koosseisu poolest silmapaistvas pealinnas Minskis. Vähemusrahvustest on venelased üsna ühtlaselt levinud üle maa, pisut enam on neid Venemaa-ga piirnevas Mogiljovi, Gomeli ja Vitebski oblastis ja Minskis.

Juutide osakaal Valgevene rahvastikus on sõjaeelsega võrreldes Saksa okupatsioonivõimude juudidipoliitika tõttu oluliselt vähenenud. Juudid on levinud ühtlaselt üle Valgevene, suurim on nende kontsentratsioon Minskis. Ukrainlasi on rohkem lõunapoolseis Bresti ja Gomeli oblastis, poolakate põhiosa koondub Grodno oblastisse.

Maailmasõdadevahelise perioodi rahvaloenduste andmed Valgevene kohta on raskesti kättesaadavad, pealegi ebausaldatavad. Ka on neid raske võrrelda 1897. aasta andmetega, sest loendused toimusid vaid osal Valgevene territooriumist (tollases Valgevene NSVs). Seetõttu vaatleme järgnevalt põhjalikumalt esimese sõjajärgse rahvaloenduse tulemusi. 1959. a andmeil elas Vene NFSVs 843 985 valgevenelast (valgevene keelt pidas emakeeleks neist 40,22%). Valgevene NSVga piirnevatel Vene aladel, kus XIX sajandil oli elanud märkimisväärsel hulgal valgevenelasi (Pihkva, Tveri, Smolenski, Kaluuga, Brjanski ja Orjoli oblastites) elas vaid 13 957 valgevenelast, üheski neist oblastitest ei tõusnud valgevenelaste osakaal palju üle ühe protsendi, nende emakeelsusprotsent oli Venemaa valgevenelaste keskmisest madalam (*Itogi...* 1963a: 300, 314, 316). Ilmselt oli tegemist migrantidega Valgevenest, mitte põlise valgevene asustusega, mis oli ammu assimileeritud. Sama oli lugu ka Põhja-Ukraina oblastites (Volõõnia, Žitomir, Rovno, Kiiev, Sumõ, Tšernigov). Kokku elas Ukraina NSVs 290 890 valgevenelast, valgevene keelt pidas neist emakeeleks 36,77% (*Itogi...* 1963b: 176, 178, 192). Leedus elas rahvaloenduse andmeil 30 256 valgevenelast (54,78% valgevene emakeelega), neist Vilniuses 14 686 (0,62% elanikest), maarajoonides, arvatavasti peamiselt Leedu kaguosas, 5293 emakeelsusprotsendiga 70,56% (*Itogi...* 1963c: 160, 162). Lätis elas tollal 61 587 valgevenelast, neist 19 377 Riias, emakeelsusprotsent oli 42,55%. Läti maarajoonides asus 26 854 valgevenelast (*Itogi...* 1962: 92, 94). Pole selge, millistes maarajoonides, sest Nõukogude rahvaloenduste materjalid on avaldatud oblasti või liiduvabariigi täpsusega. Kokkuvõtteks võib öelda, et XIX sajandil eksisteerinud põline agraarne valgevene asustus praeguse Valgevene territooriumiga piirnevatel aladel oli assimileeritud. Arvuka valgevene elanikkonna näol väljaspool Valgevene NSVd on tegemist peamiselt sõjajärgsete migrantidega Valgevenest, kes suhteliselt ühtlaselt

on levinud üle kogu NSVLi ja kelle rahvuslik identiteet on võrreldes Valgevene NSV valgevenelastega nõrgem. Väljaspool NSVLi on valgevenelasi kõige rohkem Poolas (1963. aastal 165 000).

Sõjajärgsel perioodil jätkus valgevenelaste urbaniseerumine kiires tempos ja migratsiooniprotsessid saavutasid enneolematu ulatuse. Linnade elanikkond kasvas eelkõige valgevene maa-rahva arvel, valgevenelaste osakaal linnarahvastikus suurenes. 1926.–1959. a kasvas valgevenelastest linlaste arv umbes 5 korda. 1959. a oli juba 67,02% linlastest valgevenelased, 1970. a 69,3%, 1979. a 71,3%. Valgevenelaste üldarvust oli linlasi 1979. a juba umbes pool. Sõjajärgsel ülesehitusajal oli Valgevene migratsioonialdo positiivne ja 1960. aastail jõuti teatud tasakaaluni. 1974. a saabus NSVLi teistest osadest, peamiselt Venemaalt, Ukrainast ja Kasahstanist, ligikaudu 70 000 migranti Valgevene linnadesse, Valgevenest mindi aga Baltikumi. Domineeris sise-migratsioon, peamiselt asuti maalt linna, 92% maalt pärinevatest migrantidest olid valgevenelased, järgnesid poolakad. Rahvamassi, eriti suhteliselt denatsionaliseerunud ja sovetiseerunud noorem põlvkond, olid väga liikuvad. Tihti vahetati töö- ja elukohta. 1970. aastail oli 76% linlastest migrantid, 57% linnade migrantidest pärines Valgevenest (10% teistest linnadest ja 47% maalt). Mujalt NSVList saabujatest oli linlasi 81,4%, osa neist kodumaale naasnud valgevenelastest migrantid. 10% Valgevene linlastest oli oma elukohta saabunud viimase 3 aasta jooksul, vaid 59,7% linlastest elas oma linnas üle 5 aasta, vähesed jäid oma sünnilinnale truuks. Maalt asusid inimesed sageli lähimasse väike- või keskmise suurusega linna, sealt koliti peagi edasi suuremasse. 1970. aastail oli pisemate linnade migratsioonialdo negatiivne, nende ja maa arvel kasvasid oblastilinnad, eriti aga Minsk (Kasperovitš 1980: 66–71, 73, 75). Ehkki Minskis kasvas valgevenelaste osakaal, oli selle linna näol tegemist “internatsionalismi kooliga”, “rahvuste sulatustiigliga”, kus kiiresti kaotati oma rahvuslik eripära ja saadi osakeseks nõukogude migrantide ühiskonnast. Sama sündis teisteski linnades ning levis juurtetus. Maalt lahkusid nooremad, tarmukamad ja haritumad inimesed, ent linnades täiendasid nad enamasti lihttöölise ridu. Samal ajal oli maal puudus kvalifitseeritud tööjõust, kohale jäid vanem põlvkond ja need, kellel polnud võimet linnas läbi lüüa. Külades lan-

ges abielude arv ja sündivus (Kasperovitš 1980: 78). Sõjajärgse perioodi vältel toimunud urbanisatsiooniprotsesside tõttu lakkasid valgevenelased olemast maarahvas, kes nad olid traditsiooniliselt olnud.

Revolutsiooni eel olid eri rahvusest isikute abielud (segaabielud) harva esinev nähtus. Seda tingis rahva vähene liikumine (eriti maal), keelelised ja konfessionaalsed barjäärid. Pärast revolutsiooni hakkas segaabielude hulk kasvama, ent valgevenelaste seas nad veel eriti ei levinud. Sõjajärgsel perioodil abiellusid mittevälgevenelasega umbes 3,8% valgevenelastest. Paljurahvuseline linn pole segaabielude suure arvu põhjus, vaid eeldus. Nõukogude perioodil kadus "rahvustevahelise suhtlemiskeele" levides keelebarjäär, ateismi levides usubarjäär. 1959. a sõlmiti Valgevene NSVs 1000 abielu kohta 110 segaabielu; maal 56, linnades 237 (Sobolenko 1980a: 258). N. Liidus keskmiselt olid need arvud vastavalt 102, 58 ja 151, Eestis 100, 51 ning 142 (Isupov 1965: 20). 1970. a sõlmiti Valgevenes 1000 abielu kohta juba 266 segaabielu (maal 71, linnades 292). Nende näitajatega jäi Valgevene N. Liidus maha vaid Moldaaviast ja Ukrainast. 1975. a uuriti Valgevene linnades 17 610 abielu: 55,9% neist olid rahvussisesed, iga kolmas Valgevene linnades sõlmitud abielu oli segaabielu. Rohkem olid rahvussisesed pulmad au sees maarahva (80%) ja vanema põlvkonna juures (70%). Võib täheldada, et mida kõrgem on inimeste haridustase, seda rohkem sõlmivad nad segaabielusid. N. Liidus olid segaabielud rahvaste lähendamise vahendina väärtustatud. Vaid 15,1% 1970. aastail Valgevenes küsitletuist eelistas rahvussiseseid abielusid, 78,2% arvas, et abikaasa valikul pole rahvus oluline. 47,8% valgevenelastest abiellusid tollal mittevälgevenelasega, Valgevene NSV venelastel oli segaabielusid 78,2%, ukrainlastel 94,9%, poolakatel 82,4%, juutidel 45,2%. Levinumaks segaabielu liigiks oli valgevenelase ja venelase ühendus, tavaliselt sai sel puhul koduseks keeleks vene keel, teine põlvkond kasvas üles venekeelses keskkonnas ja täisealiseks saamisel valis oma rahvuseks vene rahvuse. Sama toimus ka venelase ja mõnest teisest rahvusest isiku abielu puhul. Valgevenelase ja mittevälgevenelase segaabielu puhul võib teine põlvkond määratleda end valgevenelasena. Kui kumbki abielu-pooltest polnud venelane ega valgevenelane, sai koduseks keeleks

samuti vene keel ning nende teine põlvkond, olles venekeelne ja elades Valgevenes, ei pruukinud olla kindla rahvusega, vaid pidas end laiema üleetnilise koosluse — nõukogude rahva — liikmeks, pannes rahvaloendusel end kirja venelasena (Sobolenko 1980a: 258–271). Segaabielude mõju etnilistele protsessidele on ilmne. Nagu nägime, on segaabielud peamiselt linnadega seotud nähtus, mis on levinud eelkõige noorema põlvkonna migrantide seas. Jätkudes viib see protsess valgevene rahva hävimiseni.

Keelesituatsiooni iseloomustab vene keele pealetung ja valgevene keele taandumine kõigil elualadel. 1970. aastate keskpaigaks polnud Valgevene linnades ja rajoonikeskustes enam valgevenekeelseid koole ja lasteaedu ning neid suleti järjest ka maaasulates. Valgevene keel õppeainena kaotati, hiljem taastati fakultatiivsena, kuid valgevene keele õpetajaid ette ei valmistatud. Kõrgemates ja keskeriõppeasutustes valitses vene keel. Avaliku elu ja asjaajamiskeeleks oli vene keel, selles keeles olid kõik sildid ja reklaam. 11-st vabariiklikust ajalehest oli valgevenekeelseid 6, ent nende tiraaž oli venekeelsete omast umbes 10 korda väiksem. Valgevene keeles oli 4 oblastilehte 6-st ning enamik rajoonilehti. Valgevene keeles ilmus paar kirjanduslikku ja poliitilist ajakirja, ilukirjandusest on 95,3% venekeelne, 4,7% valgevenekeelne (1984. aastal, arvestatud trükipoognate järgi). Valgevene keelt võis kuulda üksikuis raadio- ja televisioonisaateis (Poznjak 1988: 78–79).

Hoolimata pidevast langusest on valgevene keele emakeeleks tunnistanute osakaal üsna suur, ent see ei näita valgevene keele tarvitamist suhtlemiskeelena. Valgevene keel on emakeeleks valitud kui lapsepõlvekeel (üle 70% Valgevene valgevenelastest ja 52,45% N. Liidu teistes piirkondades sündinud valgevenelastest on oma varase lapseea keeleks nimetanud valgevene keelt). Täiskasvanuks saades ei suhelda enam valgevene keeles, ent seda peetakse endiselt emakeeleks, s.o rahvusliku identiteedi sümboliks. Segaabielude ja venekeelse keskkonna tõttu on üha vähemate valgevenelaste lapsepõlve keeleks valgevene keel. Kui üle 60-aastastest tunnistasid emakeeleks vene keele 3,6%, siis 16–19-aastastest juba 13,8%. Maal on valgevenelaste emakeelsusprotsent kõrgem kui linnades (1959. a vastavalt 98,5% ja 77,5%). Vene keele valdamine on valgevenelaste seas saanud massiliseks

ja üldiseks, vene keelt mittevaldavaid valgevenelasi võib kohata vaid kaugemate maanurkade vanurite seas. Samas valdavad teised rahvusrühmad Valgevenes üsna suures osas valgevene keelt, nii on üle 50% poolakaid ja 33% tatarlasi Valgevene linnades pidanud emakeeleks valgevene keelt, vaid 21,8% venelastest ei oska üldse valgevene keelt, 16,7% aga valdab seda vabalt. Elu käib siiski valdavalt vene keeles, sest seda oskavad kõik. 53,1% Valgevene elanikest suhtleb tööl vene keeles, kodus 50,9%. Valgevene keeles suhtleb tööl 7,9% ja kodus 8,6% elanikest. 2,5% elanikkonnast väidab end kasutavat kaht keelt, ülejäänute suhtlemiskeeleks on valgevene-vene segakeel. Tööl valgevene keele kasutajatest on valgevenelased 91,6%, loomulikult kasutatakse valgevene keelt peamiselt valgevenelastest koosnevates kollektiivides. Valgevene keelt kasutavad ka paljud poolakad ja tatarlased — maa põllisasukad. Hoolimata sellest, et suur enamik valgevenelasi valgevene keelt valdab, ei kasuta nad seda. Alla 20-aastastest valgevenelastest räägib kodus valgevene keelt 14,9%, 20–24-aastastest 10%, 25–29-aastastest 8,5%, 30–39-aastastest 9,7%, üle 60-aastastest 16,6%. Valgevene keel koduse keelena on levinum algharidusega (kuni 4 klassi) valgevenelaste seas (27,3%), ilmselt on tegemist vanema maaelanikkonnaga. Väikseim on valgevene keele koduse keelena kasutajate osa lõpetamata kõrgharidusega isikute seas (3,1%). Taas tõuseb valgevene keele tarvitajate hulk valgevene loovharitlaskonnas (27,3% tööl, 22,6% kodus). Neil on keskmisest kõrgem ka emakeelsusprotsent (84,6%), tegemist on patriootilise eliidiga. Tähelepanu äratav valgevene-vene segakeele tarvitajate suur arv. Selles keeles suhtleb tööl 49,7% ja kodus 51,7% valgevenelasi (venelasi vastavalt 10,3% ja 10%, ukrainlasi 12,4% ja 11,7%, poolakaid 38,5% ja 38,5%, juute 2,2% ja 2,7%). Suurem on segakeele tarvitajate osakaal väiksema haridusega ja maalt tulnud vanemate valgevenelastest linlaste seas. Puhtam on kõrgharidusega loovharitlaste keel, kodus tarvitab neist segakeelt 16,1%, tööl 15,2%, nad valdavad enamasti korrektselt kahte keelt. Segakeele levikut soodustab valgevene ja vene keele lähisugulus, arusaadavus argitasemel säilib ja vigu ei vaevuta parandama, vigane on segakeel aga paratamatult, sest selles kasutatakse eri keelte elemente süsteemilt segamini (Sobolenko 1980b: 199, 202–213, 216). Rahvapäraselt kutsutakse seda sega-

keelt "trasnjankaks", mis otsetõlkes tähendab heina ja põhu segu. Selle keele sõnavara ja grammatika on vaesunud. "Trasnjanka" on ühtaegu madala kultuuritaseme tunnuseks ja põhjuseks selle taastootjana. Segakeele kõnelejad orienteeruvad ühtviisi halvasti nii valgevene kui vene kultuuris, nad ei tunneta halva keeleoskuse tõttu kummaski keeles väljendatavaid peenemaid vaimseid seoseid, halvasti kasutatakse abstraktseid mõisteid, sõnaline mõtlemine on hägune, raskusi on eneseväljendamisega, see puterdamine ei suuda hõlmata keele struktuurset süsteemi. "Trasnjankat" kõneleval massil säilib vaid võime kultuuri passiivselt tarbida ja see loob soodsa pinna massikultuuri levikuks (Poznjak 1988: 79). Hägune ja ebamäärane on ka selliste inimeste rahvuslik identiteet, neist saavad manipuleeritavad massiinimesed. Niisiis on nõukogude rahvuspoliitika ajalooliselt kujunenud eelduste ja valgevene rahvusliku identiteedi nõrkuse tõttu saavutanud Valgevenes edu. Valgevenelastest on kujunenud rahvas, kes on ära lõigatud oma juurtest, kes oma suhtumises mineviku kultuuri on läinud rahvusliku nihilismini, kes on hüljanud oma keele, kelle ajalugu on maailma historiograafia sama tundmatu nagu neile endilegi (Šir-jajev 1991: 5).

Seoses NSVLi lagunemisega tekkis rahvuslik liikumine ka Valgevenes, ent on seal jäänud nõrgemaks kui mujal impeeriumi ääremaal. N. Liidu eksistentsi lõppemisega tekkis iseseisev Valgevene Vabariik (pindala 207 600 km²). Valgevene on SRÜ asutajaliige ja jäänud tihedalt seotuks Venemaaga. Seda sidet aitab hoida Nõukogude perioodil loodud majanduslik sõltuvus. Valgevene looduslik keskkond on sotsialistliku majandustegevuse tõttu tugevasti saastatud, valusa hoobi andis Tšernobõli katastroof, mis eriti mõjus Gomeli oblastile. Kujunenud on ökokriis. Kui Valgevene Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks oli Stanislav Šuškevits, oli tunda teatavat valgevene kultuurile ja keelele sõbralikku suunda riigi poliitikas. Nüüdseks on see kadunud, valgevene rahvuslus on surutud opositsiooni, võim riigis on jäänud endiste aparaaditöötajate kätte. Valgevene on endise N. Liidu vanameelsemaid piirkondi. Riigi majanduslik olukord on raske. Valgevene rahva enamik soovib tihedate sidemete jätkumist Venemaaga, rahvuslikult meelestatud poliitikute toetajaskond on väike. Valgevene rahvuslik identiteet on jäänud nõrgaks ja haa-

vatavaks. Venemaaga tihedat liitu pooldavad poliitikud näevad Lääne-Valgevenes, eriti Grodno oblastis elavate valgevenelaste rahvuslikule identiteedile ohtu poolakate septsustest. Kardetakse, et katoliku kiriku taassünd Poola toel, Poola press, raadio- ja telesaadete levi võivad põhjustada läänevalgevenelaste poloniseerumist (Širjajev 1991: 3). Kui ei tule mingit olulist pööret, on valgevene ethnose edasikestmise kahtlane.

Kirjandus

- B S S R 1978 = *Белорусская Советская Социалистическая Республика*. Минск
- B S S R 1979 = *Белорусская ССР: Краткая энциклопедия*. Том 1. Минск
- B S S R 1981 = *Белорусская ССР: Краткая энциклопедия*. Том 4. Минск
- Communist Takeover and Occupation of Byelorussia*. 1955. Washington
- Elwert, Georg 1991. Natsionalism ja etnilisus. — *Akadeemia*, nr 11–12, lk 2358–2382, 2501–2514
- Grinblat 1968 = Гринблат, Михаил Яковлевич. *Буларусы: Очерки о происхождении и этнической истории*. Минск
- Iisurov, Arkadi 1965. *Neuvostoliiton väestön kansallinen kokoonpano (vuoden 1959 väestönlaskennan tulosten mukaan)*. Helsinki
- Ito gi ...* 1962 = *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года*: Латвийская ССР. Москва
- Ito gi ...* 1963a = *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года*: Российская СФСР. Москва
- Ito gi ...* 1963b = *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года*: Украинская ССР. Москва
- Ito gi ...* 1963c = *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года*: Литовская ССР. Москва
- Ito gi ...* 1963d = *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года*: Белорусская ССР. Москва
- Kasperovitš 1980 = Касперович, Галина Ивановна. *Изменения в этническом составе городского населения и миграционные процессы. — Этнические процессы и образ жизни (на материалах исследования населения городов БССР)*. Минск
- Kolas, Jakub 1977. *Teelahkmel*. I–II. Tallinn
- Leedu. 1935. (Koguteos.) Tallinn

- Narodõ*... 1964 = Народы Европейской части СССР. Том 1. Москва
- Natsionalnõi*... 1990 = Национальный состав населения СССР по данным всесоюзной переписи населения 1989. г. Москва
- Pervaja*... 1899–1905 = Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897. года. Том 4.–5., 11., 15., 17., 19., 22.–23., 48., 59.–60. С.-Петербургъ
- Poola*. 1930. (Koguteos.) Tallinn
- Poznjak, Zenon* 1988. Kakskeelsus ja bürokraatia. — *Vikerkaar*, nr 4
- Sellier, André, Jean Sellier* 1991. *Atlas des peuples d'Europe centrale*. Paris
- Sobolenko* 1980a = Соболенько, Элла Романовна. Роль семьи в этнических процессах. — Этнические процессы и образ жизни (на материалах исследования населения городов БССР). Минск
- Sobolenko* 1980b = Соболенько, Элла Романовна. Современные этнолингвистические процессы. — Этнические процессы и образ жизни (на материалах исследования населения городов БССР). Минск
- Stepanov* 1989 = Степанов, Андрей И. Кто такие “тутешие”? — *Возрождение (Atgiminas)*, 20. I
- Širjajev* 1991 = Ширяев, Евгений Евгеньевич. Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Минск
- Tšislennost*... 1984 = Численность и состав населения СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979. года. Москва
- Vessin, Urmas* 1994. Valgevene kujunemine. — *Akadeemia*, nr 3, lk 607–621

Lisa 1

Valgevene rahvastik pärast II maailmasõda

	1959	1970	1979	1989
Valgevene NSV				
Elanike arv	8 054 648	9 002 338	9 532 516	10 152 000
Valgevenelasi (%)	81,09	80,97	79,39	77,86
Venelasi (%)	8,18	10,42	11,89	13,04
Poolakaid (%)	6,69	4,25	4,22	4,11
Ukrainlasi (%)	1,65	2,11	2,42	2,86
Juute (%)	1,86	1,64	1,42	1,10
Valgevenelastest emakeelseid (%)	93,17	90,14	83,50	80,22
Bresti oblast				
Elanike arv	1 190 729	1 294 550	1 359 636	1 449 002
Valgevenelasi (%)	86,04	86,10	84,64	82,78
Venelasi (%)	7,38	8,19	9,15	10,06
Poolakaid (%)	3,53	2,50	2,49	2,18
Ukrainlasi (%)	2,15	2,44	2,98	4,18
Juute (%)	0,50	0,39	0,00	0,00
Valgevenelastest emakeelseid (%)	93,82	90,49	85,49	81,34
Grodno oblast				
Elanike arv	1 077 365	1 220 395	1 127 465	1 163 608
Valgevenelasi (%)	60,08	65,10	61,94	60,34
Venelasi (%)	6,71	7,68	8,83	10,67
Poolakaid (%)	30,84	24,67	26,54	25,85
Ukrainlasi (%)	1,11	1,44	1,65	2,01
Juute (%)	0,34	0,00	0,00	0,00
Valgevenelastest emakeelseid (%)	95,61	94,22	88,07	83,66

Gomeli oblast				
Elanike arv	1 361 841	1 533 304	1 594 773	1 667 795
Valgevenelasi (%)	86,72	84,39	82,67	80,23
Venelasi (%)	6,58	8,96	10,61	12,61
Poolakaid (%)	0,52	0,31	0,00	0,00
Ukrainlasi (%)	2,44	3,03	3,37	4,11
Juute (%)	3,30	2,75	2,40	1,90
Valgevenelastest emakeelseid (%)	92,84	95,06	85,68	82,02

Minski oblast				
Elanike arv	1 473 030	1 540 130	1 545 333	1 574 618
Valgevenelasi (%)	87,77	88,81	87,05	85,06
Venelasi (%)	5,75	6,89	8,55	9,93
Poolakaid (%)	4,36	2,52	1,92	2,11
Ukrainlasi (%)	1,06	1,30	1,56	1,87
Juute (%)	0,61	0,00	0,00	0,00
Valgevenelastest emakeelseid (%)	97,49	96,88	94,00	92,68

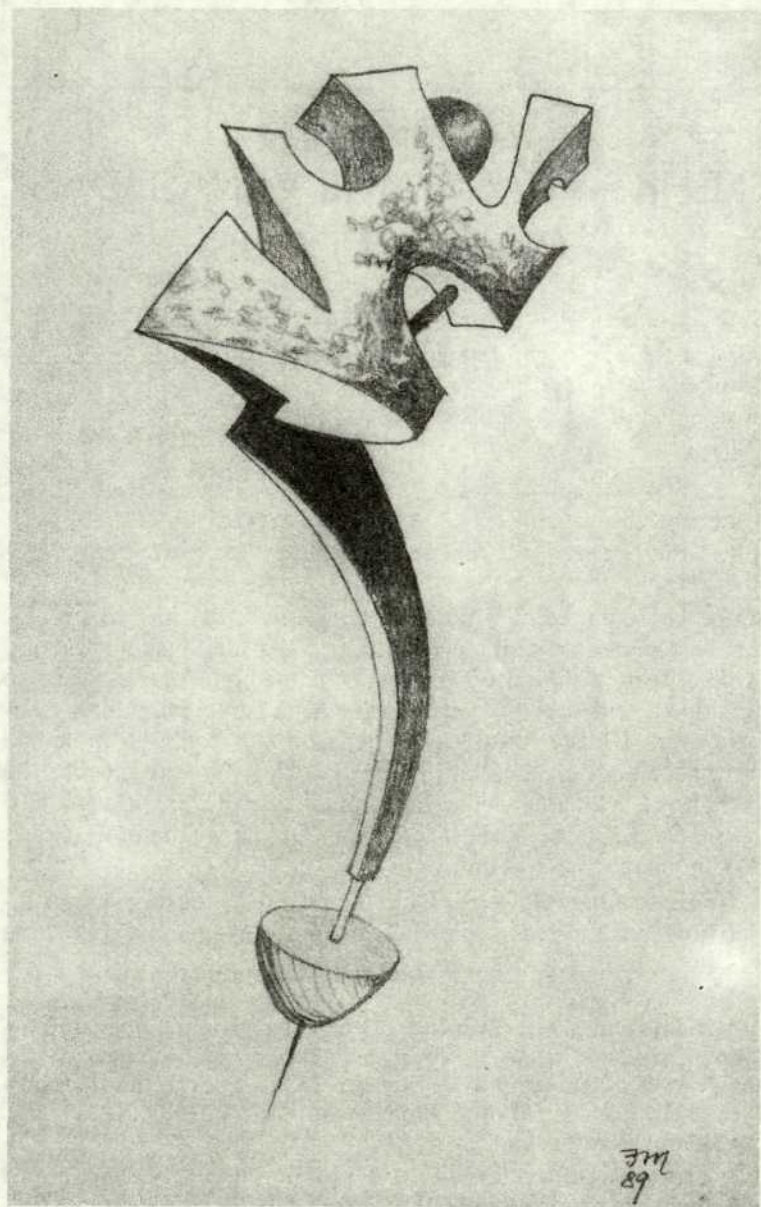
Mogiljovi oblast				
Elanike arv	1 166 081	1 227 004	1 246 874	1 279 797
Valgevenelasi (%)	87,86	85,61	84,28	82,19
Venelasi (%)	7,64	9,82	11,11	12,97
Poolakaid (%)	0,31	0,00	0,00	0,00
Ukrainlasi (%)	1,40	1,74	1,90	2,29
Juute (%)	2,43	2,10	1,85	1,44
Valgevenelastest emakeelseid (%)	93,62	88,59	83,19	81,76

Valgevenelased XIX–XX sajandil

Vitebski oblast				
Elanike arv	1 276 113	1 370 046	1 385 372	1 409 909
Valgevenelasi (%)	81,22	82,59	81,78	79,40
Venelasi (%)	12,23	13,49	15,17	
Poolakaid (%)	6,56	1,81	1,24	1,79
Ukrainlasi (%)	0,91	1,44	1,74	1,85
Juute (%)	1,48	1,26	1,08	0,90
Valgevenelastest emakeelseid (%)	91,23	88,45	81,52	76,81

Minski linn				
Elanike arv	509 489	916 949	1 261 869	1 607 077
Valgevenelasi (%)	63,76	65,59		71,80
Venelasi (%)	22,82	23,36		20,23
Poolakaid (%)	1,09			
Ukrainlasi (%)	3,59	3,83		3,31
Juute (%)	7,62	5,13		2,43
Valgevenelastest emakeelseid (%)	75,06	64,57		62,59

INDREK JÄÄTS (sünd. 1971) õpib Tartu Ülikooli IV kursusel ajalugu.

Ilmar Malin. ***
(Pliats, 1989)

SEMIRAMIS EHK — KAS NAINE VANAS IDAS OLI AINULT ILUS?

Manfried Dietrich

Tõlkinud Siret Rutiku

SISSEJUHATUS

Enne kui asun teema juurde, lubatagu mul teha mõned sissejuhatavad märkused allikmaterjali ning Vana-Ida ühiskonnakihtide kohta. Teemat "ühiskond" ja teemat "naine" selle raames on raske käsitleda, eriti veel siis, kui on vähe aega nende põhjalikuks esitamiseks. Üldiste formuleeringutega on küll võimalik mõlemad teemad suhteliselt lühidalt ja kiiresti kokku võtta, kuid sellest on vähe kasu. Seepärast püüan tuua põhjalikumalt esile mõned olulised jooned, mis iseloomustaksid Vana-Ida naist teda ümbritsevas keskkonnas.

Kui sõelume välja tekstid, kus tegeldakse nende teemadega, tuleb kõigepealt tõdeda, et need on enamasti pühendatud toleaeegse

"Semiramis oder: War die Frau im Alten Orient nur schön?" — *Waren sie nur schön?: Frauen im Spiegel der Jahrtausende*, hrsg. v. B. Schmitz und U. Steffgen (Kulturgeschichte der antiken Welt, Bd. 42). Mainz: Philipp von Zabern, 1989, S. 117–182. Avaldatakse autori loal.

Käesolevas töös tulevad tihti ette isiku-, jumalate ja kohanimed ning mõisted originaalkirjaviisis. Nende hääldamisel kehtivad lihtsustatult järgnevad reeglid: $h = h$, $\text{ş} = s$, $q = k$, $t = t$. $\bar{\text{~}}$ ja $\hat{\text{~}}$ vokaali kohal tähistavad vokaali pikendust või rõhku. *Toim.*

ühiskonna institutsioonidele ja tähtsamatele inimestele: kuningale või asevalitsejale ning tema õukonnale, preestritele ning tema templile või kloostriale, suurkaupmehele ja tema kontorile. See on tingitud subjekti olemusest: kuningas, preester ja suurkaupmees olid "suured", nemad olid Vana-Ida ajaloo, kultuuri, religiooni ja majanduse kandjaks. Nemad moodustasid ülempihi, elanikkonna protsentuaalselt väikseima grupi. Kui me niisiis tahame oma tähelepanu neile suunata ning jälgida naiste käekäiku nende kaaskonnas, kerkib — kui olukorda piltlikult kujutada — tahtmatult esile jäämägi: nähtav jäämäe tipp on vaid üks promill kogu tervikust. Ent sellega tuleb meil rahulduda, kui me ei taha juba uurimuse alguses seda kohe ka lõpetada.

Vana-Ida allikate põhjal võime laias laastus eristada järgmisi ühiskonnakihte: kuningakoda—vabad kodanikud—poolvabad kodanikud—orjad.¹ Kui me tahame nende kihtide liikmete eluolu lähemalt vaadelda, siis selgub, et kõige põhjalikumad teated on säilinud kuningakoja kohta, küllaltki diferentseeritud teateid on ka vabadest kodanikest — nende hulka kuulusid ka asehaldurid, suurkaupmehed, preestrid, õpetlased —, ning poolvabadest kodanikest nagu käsitöölised, väikekaupmehed, talupojad; orjadest räägiti tol ajal üldiselt niisama vähe kui koduloomadest või mööblist.

Kui me praegu tahame midagi teada saada naise positsioonist ülalkirjeldatud ühiskonnas, siis raskendab seda veel üks tõsiasi — nimelt oli naistel Vanas Idas raskem rambivalgusse pääseda kui meestel. Sellel on sageli vaid ajast tingitud, tehniline tagaplaan, nagu järgnevalt selgub. Oma käsitlust alustan ma tähelepanekutega kuningakojast — nii nagu teemagi sõnastatud. Peale selle on naisest kuningaperekonna liikmena kõige rohkem teada. Enne kasutasin jäämäe motiivi — niisama hästi oleksin võinud kasutada ka püramiidi kuju: kui püramiid toetub maapinnale, siis tema tipp kõrgub taevasse; joonistades püramiidile mõtteliselt ühiskonnakihid, jätame tipu kuningakoja, tipu all paiknev trapsikujuline osa oleks vabade kodanike kiht, ülejäänud, kõige

¹Vrd nt I. J. Gelb, *From Freedom to Slavery*, *Abh. Bayerische Akademie der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Klasse, Neue Folge 75, Serie A/6, München 1972, 92.

suurem osa poolvabade oma. Orjad kui arvuliselt täiesti tähtsusetu suurus Vana-Ida ühiskonnas võivad sellest skeemist välja jääda. Kuningakoja struktuurid on kahtlemata ülekantavad ka alumistele ühiskonnakihtidele. On nimelt piisavalt tõendeid selle kohta, et kõige kõrgema kihi perekonnastruktuur vastab üldjoontes alumiste kihtide perekonnastruktuurile. Põhimõtteliselt on iga perekonnapea kuningas — vaid väiksema võimupädevusega. Rääkides lõpuks naise õiguslikust seisundist, muutub vaatlusalus: kuningakoda seisab jumalasarnaselt kõrgemal maistest seadustest, mis kuningas oma jumala ülesandel korra säilitamiseks oma valitsuspiirkonnas on sisse seadnud.

SEMIRAMIS — ASSÜÜRIA KUNINGANNA

Semiramise nimega seostub mitmesuguseid kujutlusi, niihästi väga ebamääraseid kui ka üsna konkreetseid. Ebamäärane ettekujutus: võimas naine iidsetest aegadest, kes oma iluga mehi kütkestas, et siis armukesed taas järsult eemale tõugata; edukas kuninganna, kes võis oma kangelastegudega teha naeruväärseks kõik temaga võistlevad mehed; tubli riigiema, kel kõigist eelkäijatest enam õnnestus viia riik võimu, kultuuri ja tsivilisatsiooni õitsenguni.

Seevastu konkreetne ettekujutus Semiramisest on niisugune: üks lihtsatest oludest pärit Assüüria kuninganna, kes 9. sajandi lõpus eKr (Assüüria tollases pealinnas Nimrud/Kalaḫis) Sammu-ramatina Assüüria valitseja Šamši-adad V (823–810) kõrval õukonnas võimule pääses ja enne oma poja Adadnirā III (809–782) täisealiseks saamist tõenäoliselt ka ise neli kuni viis aastat (ajavahemikul 809–806) riigi käekäiku suunas; valitsejanna, kellele ainsana naistest — küllap tema püsivate teenete pärast riigile — püstitati riigi vaimses metropolis Assuris mälestusmärk; kuninganna, kelle tegusid Assüüria valitsejate ulatuslikes annaalides küll kirja pandud pole, kuid kelle kuju on ajaloopärimustes ja müütides järeltulevatele põlvetele üksikasjadeni edasi antud.

Kui me niisiis kuuleme Sammu-ramati nime ja uurime kirjalikke allikaid Assüüria õukonna kohta, näeme üht kahvatut daami,

kes vaid seetõttu silma torkab, et tema nimi üldse teada on — kui paljusid tema eelkäijaid ja järeltulijaid Vana-Ida valitsejate abikaasade hulgas isegi ei mainita! — ja et teda on austatud mälestusmärgiga pühas pealinnas Assuris. Hoopis teisiti on aga nendes allikates lood Semiramise nimega: tuttav on ta juba kreeka ajalookirjutajale Herodotosele (umbes 500 eKr) ning veel paremini Diodorosele Sitsiiliast (1. saj. eKr), kes oma ulatusliku ajalookroonika teises raamatus, viidates allikmaterjalina korduvalt oma umbes kolmsada aastat vanemale kolleegile Knidose Ktesiasemale, joonistab täpse pildi selle nime kandjast ja annab “Semiramise saagat” edasi nii:

Semiramis oli jumalikku päritolu; tema ema Derketo, süüria armastus- ja viljakusjumalanna, sünnitas ta pärast armuseiklust ühe nägusa noore süürlasega ning jättis siis steppi, kus tuvid — jumalanna sümbol — tema eest hoolitsesid ja ta üles kasvasid, kuni karjused nägusa tütarlapse avastasid ja oma juhi juurde viisid.

Piirkonnavalitseja Onnes tutvus võluva ja intelligentse noore naisega ning armus temasse.

Onnes abiellus Semiramisega ning tema elu kujunes naise hoole all väga edukaks. Sel ajal valmistus legendaarne Assüüria valitseja Ninose võitluseks Kesk-Aasia metropoli, Baktra kindluse vastu. Oma strateegilise plaani täideviijaks valis ta eduka väejuhi Onnese. Sellega seoses astub nüüd esile Semiramis: riidetuna nooreks sõdalaseks, juhtis ta seda väeosa, mis — tema kavaluse abil — vaenlast kindluses ootamatult ründas ja alistuma sundis. See vägitükk avaldas Ninosele sedavõrd sügavat muljet, et ta püüdis noort tarka naissõdalast kõikvõimalike vahenditega enda juurde meelitada. Onnes — kuulekas vasall — võttis endalt elu, jättes naise isandale. Semiramis kinkis küll Ninosele poja ja troonipärija Ninyase, kuid ei toonud talle muus mõttes õnne: Ninose suri ning jättis maa edaspidise saatuse noore ja energilise kuninganna hooleks. Semiramis võttis ohjad enda kätte, tema pojast esialgu enam juttu ei ole: surnud Ninosele laskis kuninganna püstitada võimsa hauasamba; ta rajas pärast Eufrati jõe voolu reguleerimist Babüloni linna, ehitas sildu, tunnelid, oivalise “rippuvate aedadega” palee Pärsia-Meedia aedade eeskujul ning austas jumalaid uute templitega; ta moderniseeris idapoolse naabermaa Meedia, laskis kaevata maa-aluseid kanaleid ja akvedukte pealinna Ekbatana varustamiseks veega, rajas üle kogu maa teedevõrgu, laskis valmistada kaljuseintele peadpööritava kõrgusel reljeefe ja

raidkirju ning püstitas ühe kalju tippu lossi, kus ta oma armukesti nautis ning need siis kõrvaldas; ta korraldas võidukaid sõjakäike Egiptusesse ja Etioopiasse ning vallutas veel kord Baktra. Semiramise sõjakäik Indiasse Stabrobatese vastu kulges aga kogu kavalusele vaatamata vähem edukalt: viimaste jõupingutustega suutis ta enda ja suurema osa oma hiigelarmeest napilt enne vaenlase kätte langemist päästa. Kui ta pärast seda nurjunud ettevõtmist kodumaale tagasi pöördus, seisis ta silmitsi paleevastase vandenõuga. Semiramis avastas vandenõu küll ilmselt õigeaegselt — seegi kuulub pildi juurde ta edukusest —, kuid ei takistanud seda, vaid andis valitsemise üle oma pojale Ninyasele, alistudes seega talle Egiptuses kuulutatud Ammoni-oraaklile ja tundes ära oma lõpu: 62 aasta vanuselt ja pärast 42 aastat valitsemist kadus ta niisama saladuslikult, kui oli tulnudki — tuviks moondununa lendas ta liigikaaslaste parves minema.²

Niipalju siis kokkuvõtlikult Semiramise-saagast, nii nagu see on meieni jõudnud Sitsiilia Diodoroselt Knidose Ktesiasse allika-
te põhjal. Et see on siiski vaid Semiramise-saaga üks versioon paljude hulgast, mis tollal käibel olid, see selgub teiste tolle aja ajaloolaste vihjetest ja muudest pärimustest. Juba üks sellest on selge, et Semiramise puhul polnud tegu niivõrd ajaloolise isikuga kui müütilise kujuga. Semiramise-uuriija W. Eilers on teinud järgmise kokkuvõtte:

“Siin — nagu igas ehtsas müüdis — on tegemist ürgkujude ja ürgfenomenidega, mille jõudu ja väge inimese üle näitlikult kujutatakse. Nii on Semiramis mehelik-heroilisusesse ülendatud naiselik loodusjõud, üles- ja allapoole suurendatud ja üliinimlikesse sfääridesse tõstetud. . . Semiramis on naise ürgvorm. . . Nii on meile tema näite varal demonstreeritud naise kolm aspekti. . . neitsi — ema, mees — naine, kuninganna — jumalanna on tavalised nimetused, mille all Semiramis ebatavalisi asju korda saadab”.³

Selline kujutamiski viis eeldatava ajaloolise isiku puhul on juba Semiramise-saaga loomise aegadest lähiminevikuni tiivustanud

²Diodoros II 4–20 (C. H. Oldfather, *Diodorus of Sicily*, Cambridge, Mass.—London 1946).

³W. Eilers, Semiramis — Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage. *Sitzungsberichte Österreichische Akademie der Wissenschaften*, 274/2, Wien 1971, 12.

luuletajate, heliloojate ja kunstnike fantaasiat ning innustanud neid looma unustamatuid teoseid.⁴

Kui me pöördume nüüd Semiramise-saaga, Semiramise teema määratlemise ja Assüüria kuninganna Sammuamati — valitseja Šamšīadad V abikaasa ja “palee-naise” ning Adadnīrārī III ema juurest tagasi selle juurde, kas naine Vanas Idas oli ainult ilus, siis võib sellele küsimusele juba ülalloodud näite varal vastata “ei!”. Sest peale tõsiasi, et Semiramis oli kütkestavalt, mehihullutavalt ilus ning seda looduse kingitust ka täiel määral kasutas, tuleb ainuüksi tema puhul nimetada veel järgneva iseloomulikke jooni: tarkus, tänu millele oli tema kätes riigi valitsemine ja sõjaline juhtimine ning mille abil ta lõi strateegilisi plaane, arhitektuurilisi kavandeid (tammid, kanalid, müürid, sillad, paleed, templid, parkid), ehitas linnu ja tundis kirja; tema naiselikkus ja emalikkus; tema julgus, vaprus ja sitkus; tema vagadus.

Kui me nüüd projitseerime selle üheleainsale inimesele, siis saavad kokku kõik need omadused, mis Vanas Idas omistati inimese ideaalkujule — kuningale.⁵ Niisiis ülistavad järeltulevad põlved — kas kreeka või mõni teine historiograafia — Semiramist kui *kuningannat*.

Vanamesopotaamia kirjandusest võib leida mitmesuguseid kujutlusi ideaalsest kuningast. Muidugi puudub Semiramise kui naise kirjeldustes üks tähtis sõdalase komponent: võitlusjanulise ja võitlustes karastunud noore mehe välimus, sest ainult sellist meest peeti võimeliseks kogu oma füüsilist jõudu kokku võttes vibu vinna tõmbama ja tapluses kaassõdijatele eeskujuks olema. Kirjanduse arenil ei mängi naine kui sõdalane absoluutselt mingit rolli — või ehk ainult siis, kui tegemist on võitlushimulise ja verejanulise sõjajumalanna Ištariga, kes oli saaga järgi Derketo kujul Semiramise ema. Nii oli siis naine vanade mesopotaamlaste, sumerlaste, babüloomlaste ja assüürlaste jaoks (kui nimetada kolme tähtsamat etnilist gruppi) sõjaasjanduseks täiesti sobimatu,

⁴Nimed ja teosed W. Eilersil, *op. cit.*, 11 mrk 1.

⁵Vrd ka C. Wilcke, *Compte rendu Le palais et la royauté (archéologie et civilisation)*, Paris 1974, 177–232; siin eelkõige kirjanduslikult formuleeritud kataloog neist ülesannetest, mis omistati Uri 3. dünastia teisele valitsejale Šulgile (21. saj. eKr): lk 184jj.

isegi võimetu — seetõttu ähvardatakse näiteks üht lepingumurdjat: “Saagu NN-st hoor, tema sõduritest saagu naised!”⁶ Semiramis suutis küll oma füüsilist puudujääki (võrreldes mõne läbi ja lõhki treenitud sõdalasega) kompenseerida kavaluse ja nutikusega — nagu ta väga sageli olevatki teinud. Lisaks sellele, et Vanas Mesopotaamias ei kujutatud naist üldse sõdalasena ette, oli igale mehele, olgu siis sõdalasele või mitte, ülimaliks häbiks ja alanduseks, kui teda tõsiselt ei võetud ja naisega võrdsustati — see nähtub ühest teisest needusest, jällegi ühe lepingumurdja vastu: “Tehku jumalad sind su vaenlaste silmis naiseks!”⁷ Mis niisiis ei tähenda sugugi naise üldist alavääristamist.

Semiramis oli kuninganna — aga seega pidi ta ka vastavalt kuninga-ideaalile sõdalane olema. Niikaua kui ta oli väejuhi naine ja seejärel paleedaamina valitseja kõrval elas, vastas ta naise ideaalkujule — ent kuningannana pidi ta ka sõdalase osa üle võtma. Kuningas jäi vaid siis valitsejaks, kui ta viis oma rahva lahinguväljal võidult võidule. Semiramise Pyrrhose-sõjakäik indiaalse Stabrobatese vastu, mille lõpp oli võrdne kaotusega, vallandaski muide paleepöörde — et Semiramis ei saanud sõjaväljal hakkama, ei võinud ta ka enam kuningannaks edasi jääda ja leppis oma troonilt tõukamisega. Teade tema lüüasaamisest võinuks taas välja kutsuda kõikvõimalikud vaenlased, kes valitseja ülemvõimu olid — esialgu — tunnistanud.

Peatusin Semiramise-teemal nii pikalt seepärast, et tema abil sain näidata, kes naine Vanas Idas *ei* olnud: sõdalane. Niisiis ei saanud Semiramis Vana-Ida arusaamade järgi põhimõtteliselt olla ka kuningannast valitseja! Seda väljendavad vägagi selgelt ka nende vanababüloonia ennete apodoosid, mille järgi naisvalitseja on maale õnnetuseks: “trooni hõivab naine”.⁸

Kui me käsitame aga kuninganna mõistet laiemalt, nimelt kui kuninga abikaasat ta mitmesuguste ülesannetega, siis selliseid kuningannasid on loomulikult alati olnud.

⁶Archiv für Orientforschung 8, 1952/53, 22: V 9.

⁷D. J. Wiseman, *The Vassal-Treaties of Esarhaddon: Iraq 20/1*, 1958, 75, r 617.

⁸Nt *Yale Oriental Series*, Babylonian Texts 10, 35, 5.

Et kuninganna oli siiski vaid üks kuningliku perekonna liige, peame ka oma esimese punkti pealkirja sõnastama laiemalt:

1. VANA-IDA NAINE KUI KUNINGAPEREKONNA LIIGE

Et kuningas oli tähtsaim isik valitsuskeskuses, seda võib järeldada arvukatest valitsemise ja rituaalide kohta käivatest ning historioograafilistest tekstidest. Tema määras peaaegu eranditult ise linnade ja riikide käekäigu ning astus avalikkuse ette kohe, kui oli oma eelkäijalt võimu üle võtnud. Poja ja isana oli ta siiski vaid üks, kuigi võimsaim perekonna liige. Teiste perekonnaliikmetega pidi ta, hädakorral ka väevõimuga, kokkuleppele jõudma. Et seejuures mängisid naised tema ümbruskonnas olulist osa, seda saab järgnevalt tõestada mõningate näidetega kuningale kõige lähemal seisvatest inimestest, kelleks olid abikaasa, ema ja tütar.

Enne kui me siiski selle teema juurde läheme, peame kindlasti lähemalt vaatlema eri ajalooetappe ning heitma pilgu etnilistele gruppidele.

On ju enesestmõistetav, et umbes 3000 aasta jooksul, mil me võime jälgida Vana-Ida vaimu, kultuuri, religiooni ja sõjanduse arengut, võib täheldada igasuguseid muutusi. Vastavalt sellele, millised rahvad teatud ajaetapil teisi valitsesid, mõjutasid nad ka kõike toimuvat lühema või pikema aja vältel.

Kui alustame 3. aastatuhandega eKr, võime kindlaks teha, et kirjandust kandvaks ja olusid määravaks rahvaks olid sumerlased. Sumeri valitsejad valitsesid vahelduva eduga Lõuna-Mesopotaamia väikeriikides. Et nad kõik tundsid end mingil määral seotuna templite ja nende ülijumalatega, nimetame neid tänapäeval meelsasti preestervürstideks. Nende võimupoliitiline keskus oli ühtaegu religioonikeskus.

See pilt muutus oluliselt, kui alates 3. aastatuhande keskpaigast hakkasid semiidi valitsejad moodustama suurriike — üks neist, mille võimukeskuseks oli Ebla, asus praeguse Põhja-Süüria aladel, teine, võimukeskusega Akkadis, paiknes Mesopotaamias. Ülisuurte valitsusaparatuuridega andsid need valitsejad oma riikidele küll pigem profaanse ilme. Sellegipoolest pidasid nemadki

end eelkõige oma ülijumala "faktootumiks", kes oli neile andnud võimu, et tagada maale kaitse nii sise- kui välisvaenlaste vastu, et edendada oma riigi elanike heaolu ning täita religioosseid ja õiguslikke kohustusi. Need on siis ülesanded, mis eeldavad valitseja võitlevat ja kindlat iseloomu.

Mõningate väikeste erinevustega jäi selline üldpilt valitsejast püsima järgnevateks aastasadadeks, isegi -tuhandeteks: näiteks võib tuua kasvõi Babüloonia ja Assüüria tõusud ja langused võitluses ülemvõimu pärast Mesopotaamias 2. ja 1. aastatuhandel eKr. Enam-vähem samasugused valitsusmudelid olid ka nende naaber-rahvastel, olgu need siis hetiidid, elamlased, hurriidid või meedlased ja pärslased. Siia juurde võib suurema vaevata lisada ka Süüria-Palestiina regionaal- ja linnriikide valitsejad 2. aastatuhande teisel ja 1. aastatuhande esimesel poolel eKr.

Niivõrd laiahaardeline üldpilt võib tunduda võõrastav, sest selles puudub igasugune diferentseerimine. On aga lihtne tõsiasi, et Vana-Ida valitsusstruktuur ja hierarhiline süsteem 4. aastatuhande lõpus ja 3. aastatuhande alguses eKr põhineb — kirjalike tunnistuste ja arheoloogilise rekonstruktsiooni järgi otsustades — Lõuna-Mesopotaamia linnakultuuril. Just sealt lähtudes levis see selgete piirjoontega struktuur üle terve Lähis-Ida ja oli neil aladel määravaks põhimõtteliselt kõigis võimupoliitilistes sündmustes ka järgnevatel aegadel — kuni tänapäevani. Selle struktuuri ja teda kandvate seaduspärasuste absoluutne domineerimine väljendub näiteks selles, et stepi- ja mäginomaadid — kas hetiidid, hurriidid, kassiidid, aramealased, meedlased, pärslased või araablased — võtsid kohe pärast kultuurialadel kannu kinnitamist üle kohalikud tavad ja kandsid neid (osaliselt isegi intensiivsemalt) edasi.

Niisiis kui tahta enam-vähem õiglaselt kirjeldada valitseja, tema abikaasa või abikaasade ning tema perekonna osatähtsust, peab lähtealuseks võtma linna koos kõigi tema keeruliste ühiskondlike moodustistega, mitte aga lageda maa (stepp ja kõrb), kus inimeste kooselu valitsesid hoopis teised reeglid.

Mingem nüüd, pärast väikest kõrvalepõiget, oma teema esimese punkti juurde tagasi ja vaadagem esimest alapunkti:

1.1. Vana-Ida naine kui kuninga abikaasa, kuninganna

Kuningas, kes seisab valitsemishierarhia eesotsas, käsitab end talle vastava ülijumala poolt usaldatud rahva eestvõitlejana ning selles vaimus on teda ka kasvatatud ja treenitud — sõjaasjanduse õppimine näiteks oli väga raske. Kuningale seisusekohane abikaasa — sageli mainitakse esimese naise kõrval veel teisi paleenaisi, kellele lisandub veel suur hulk teenijannasid — seisab oma mehe varjus ja teda tituleeritakse enamasti “palee või maa emand” või lihtsalt “emand”, “suur” — tänapäeval me ütleksime ‘First Lady’.

Nagu tõestab hulk uurimusi, kasutati neid tiitleid vastavalt daami hetkerollile; nii on täiesti võimalik, et teda täna “palee-emandaks” ja homme “kuningannaks” kutsuti. See siiski ei tähenda, nagu eespoolgi viidatud, et ta palees ainuke naine oli, kuid igal juhul oli ta tooniandev.

Ühe Mesopotaamia kuninganna portreed on vastava allikmaterjali vähesuse tõttu raskem joonistada kui tema läänenaabrite oma 2. saj. eKr. Kuningannaks oli tavaliselt naaberriigi kuninga tütar ja ta sümboliseeris nende kahe valitseja vahelisi sidemeid — selle juures peatume pikemalt allpool.

Võtame näiteks kuninganna Šibtu Māri’st, kes oli pärit Aleppost ja aitas oma abikaasat Zimrī-Lim’i kriitilistel aastatel, umbes 1700 eKr.⁹ Tollase valitseja tütre näis ta Māris pidevalt pretendeerivat erilisele osale — erinevalt teistest palee daamidest. Juttu on tema troonist, mida ta hoidis enda päralt kui “palee või maa valitsejanna”; ta pidas oma laste ja alamatega ulatuslikku kirjavahetust, enamasti isiklikel ja religioossetel teemadel. Et tema abikaasa viibis sageli lossist eemal seoses oma valduste kindlustamisega, eelkõige kontrollile allumatute nomaadide vastu, esindas Šibtu “kuningannana” kuninglikke huve. Siis saatis ta oma abikaasale sageli ka kirju, mis pidid viima kuningale tähtsaid sise- ja välispoliitilisi teateid. Neist kirjadest võib leida ka üht-teist isiklikku:

⁹Vrd B. F. Batto, *Studies on Women at Mari*, Baltimore—London 1974, 8jj.; St. Dalley, *Mari and Karana — Two Old Babylonian Cities*, London 1984, 97–111.

“Kõnele minu isandale!

Seda ütleb Šibtu, sinu teenijanna:

Ma sünnitasin kaksikud, poja ja tütre.

Mu isand rõõmustagu selle üle!”¹⁰

Jääb vaid loota, et Zimri-Lim teate kätte sai ja selle üle ka nii rõõmustas, nagu uhke ema seda soovis.

Vähemalt siin saab selgeks, et Šibtu ei olnud mitte ainult usaldusväärne asjaajaja palees, kauplemiskontorites ja maavaldustes, vaid ka printside ja printsesside ema. Seega kindlustas ta endale vanade idamaalaste üldise arusaama järgi kahtlemata ka esmajärgulise positsiooni abikaasana. Tahtmata siinkohal väita, et just Šibtul oli vaja oma positsiooni kindlustada, peab seda siiski esile tõstma, kui lähtuda tolleaegse maailma “keskmise naise” seisukohast. Sest abielus naine oli seal alles siis “kohaga kindlustatu”, kui ta oli oma mehele sünnitanud järeltulija, s.t poja. Vastasel korral arvasid mehed endal olevat õiguse naine “ära tõugata” või mõni teine naine temast kõrgemale seada.

Siinkohal võiks nimetada veel teisigi daame, kes olid Šibtuga seisuse poolest võrdsed ning kellele oli seega usaldatud ka vastav vastutus. Näiteks võiks siin lühidalt viidata järgmistele kuningannadele: Aḫat-milki/Šarelli, Ugariti Niqmepa abikaasa (14. saj. eKr), keda tituleeriti “Ugariti kuningannaks”; Puduḫepa, Ḫatti valitseja Ḫattušili III (13. saj. eKr) abikaasa, keda vastavalt tema mehe tähtsusele nimetati “suurkuningannaks” — Puduḫepa tähtsus väljendub näiteks selles, et ta, arvatavasti oma meest asendades, isegi riikidevahelistele lepingutele alla kirjutas. Siinkohal võib meenutada ka Iisebeli, Iisraeli Ahabi (9. saj. eKr) abikaasat, kes kasutas võimu saavutamiseks oma kodulinnast Tyrosest pärineva, kõigi ortodokssete poolt põlatud Ba’ali kultuse juurutamist Iisraelis.¹¹

Kui me nüüd vaatleme kuninganaisi ja kuningannasid Mesopotamias sisealadel, siis avastame vähe allikaid, mis heidaksid valgust nende naiste osale õukonnas. Pigem lasub nende “maa vaiksete” kohal jääne vaikimine — kui neil ei olnud just (ilma et

¹⁰G. Dossin, *Archives royales de Mari* 10, Paris 1978, 26.

¹¹1 Kn 16, 29–33.

nende seisust mainitaks) erilist osa kuningakultuses. Vaid harva heidab mõni kuninganna anonüümsuse kõrvale ja saavutab suure kuulsuse. Näiteks sumerlanna Baranamtara, Lagaši Lugalanda (24. saj. eKr) abikaasa ja assüürlannad Sammuamat, Šamšiadad V (9. saj. eKr) abikaasa (kes on ka legendaarne Semiramis), Naqī^ca-Zakūtu, Sanheribi (705–681 eKr) abikaasa, kes seisis Tašmetu-šarrati kõrval, ja Aššur-šarrat, Assurbanipali (668 kuni umbes 630 eKr) abikaasa.

Huvitaval kombel saavutasid need daamid — välja arvatud Baranamtara ja Aššur-šarrat — oma kauakestva kuulsuse alles leskedena või troonipärijate emadena. Siinkohal jõuame teise punktini:

1.2. Kuninga ema

Eelnevas lõigus tuli juttu Puduḫepast, hetiitide kuninga Ḫattušili III (13. saj. eKr) abikaasast. Puduḫepal olid tema mehe eluajal suured võimuvolitused ja teda nimetati ka “suurkuningannaks”. See olukord ei muutunud ka siis, kui tema poeg Tudḫalija IV (13. saj. keskpaiku eKr) isa järel troonile asus. Ei ole tähtis, kas Tudḫalija tundis endal olevat kohustusi Puduḫepa kui “kuningategija” vastu või säilitas ta olemasoleva korra truudusest ema vastu. Selge on, et poeg ei tahtnud emast lahti ütelda, kes avardas ta võimalusi.

Pisut teisiti on lood assüüria daamide Sammuamati ja Naqī^ca-Zakūtuga: Semiramise-legendi järgi, millest eespool põhjalikumalt juttu oli, olevat Semiramis pärast oma mehe Ninose surma leskkuningannana valitsuskepi enda kätte võtnud ja 42 aastat riiki valitsenud; siis olevat ta valitsemise oma pojale Ninyasele üle andnud ja ise jäljetult kadunud. Tänapäevane ajaloo uurimine lükkab Sammuamati elukäigu puhul, kes lehestus 810 eKr, sellise variandi tagasi. Lisaks sellele ei esitata tänapäeval enam varasemat teesi, nagu oleks Sammuamat vahepeal valitsenud viis aastat riiki oma tollal veel alaealise poja Adadnīrārī III eestkostjana.¹²

¹²M.-J. Seux, raamatus: *Reallexikon der Assyriologie* 6, Berlin 1980–1983, 161j (märksõna: *Königtum*); W. Röllig, retsensioon W. Eilersi teosele *Semiramis* (vt mrk 3). — *Die Welt des Orients* 7, 1974, 287.

Niisiis jääb Sammuramati kuulsuse ainukeseks seletuseks vaid tõsiasi, et kuninga emana oli tal õigus oma poja valitsemisajal riigiasjades kaasa rääkida.

Naqī'a-Zakātu, Sanheribi abikaasa nimi on kirjutatud ajaloo- raamatusse kahekordse "kuningategijana": pärast Sanheribi vägivaldset surma aitas ta üpris tõenäoliselt kaasa oma lemmikpoja Asarhaddoni (681 eKr) troonilepääsemisele; kui Asarhaddon aga Egiptuse-sõjakäigul (669 eKr) surma sai, oli troonijärglane juba (kolm aastat enne kuninga surma) valmis vaadatud, ja selleks sai Assurbanipal, nüüd rohkem vanaemana tegutseva daami lemmiklapselaps. Nagu siit selgelt nähtub, pidi Asarhaddon end tundma ema ees sedavõrd tänuvärglasena, et ta isegi oma mantlipärija valimise ema soovi järgi korraldas.

Mainimist väärrib veel üks teine tähtis kuningaema: Herodotose *Historia*'st tuntud Adad-guppi-Nitokris,¹³ Nabunaidi ema. Nabunaid oli Uus-Babüloonia riigi viimane valitseja (556–539 eKr), kes pidi oma võimu loovutama ahhaimeniid Kyrosele. Adad-guppi ei olnud babüloonlanna ja ta kummardas Ḫarrāni kuujumalat Sīni. Ta ei olnud ka leskkuninganna, kuid sai ikkagi 94-aastaselt hakkama sellega, et võitles "kuujumala abiga" oma usurpaatorist pojale kätte Babüloonia kuningatrooni. Ta oli sedavõrd tuntud kogu riigis, et kui ta saja nelja aastasena suri, pidas kuningakoda, sõjavägi ja kahe kuu pärast ka kogu maa kolmepäevast leina.

Neis neljas näites — kahtlemata võib neid olla veel väga palju, kuid enamjaolt on nad tundmatud — on taustaks Vana-Ida mõtlemise põhimõtte, mida väljendavad umbes 2000 eKr sumeri keeles kirja pandud õpetussõnad:

"Kuula oma ema õpetussõnu, nagu need oleksid su kaitsejuma omad!"¹⁴

¹³W. Röllig, Nitokris von Babylon. — *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben: Festschrift für Franz Altheim zum 6.10.1968*, Bd. 1, Berlin 1969, 127–135.

¹⁴H. Zimmern, Sumerische Kultlieder aus altbabylonischer Zeit, nr 204 V 1 (*Vorderasiatische Schriftdenkmäler* 10, Leipzig 1913).

Kuidas üks noor mees, kes on teenistuse tõttu kodust kaugel, igatseb oma ema järele Mesopotaamia Nippuris, seda näitab laul, mis on samuti loodud sumeri keeles umbes 2000 eKr):¹⁵

“Kuninglik saadik, asu teele, erisaadikuna vii see teade Nippurisse! Alusta pikka teekonda! Ükskõik kas mu ema on ärkvel või ta magab, mine otse tema elamusse! Saadik, ära küsi midagi täpsemalt minu tervituste kohta, anna vaid see kiri tema kätte! Mu ema on rõõmsa meelega inimene, ehitud kaunidusega — kui sa mu ema ei tunne, siis annan ma sulle järgneva kirjelduse: Tema nimi on “Ištari teenijanna”, mine tema juurde nende korraldustega! Tema keha ja nägu, ka tema ihuliikmed on pehmed — armuline jumalanna, kes valitseb mu ema koduse linnaosa üle, on tema saatust juba lapsest peale suunanud. Kõhklusteta ja aupaklikult astus ta oma äia majja. Alandlikult seisab ta jumalanna, oma käskijanna ees; ta oskab hästi Inanna kultusepaiga eest hoolitseda, kuuletub jumalanna käskudele. Ta on leebe, armastusväärne, elujaatav!”

Nüüd annab kirja saatja — pärast seda kui on kirjeldanud oma ema kui vaga naist ja head abikaasat — järgmise kirjelduse, milles võrdleb ema üllast kuju kõikvõimalike kalliskividega, nagu oleks ta skulptuur, mida need vääriskivid ehivad. Lõik lõpeb nii:

“Ta on nagu hiilgav kuld ja hõbe — kuid ta on täis elu ja jõudu: ta on nagu alabastrist kuju, mis seisab lapislazuulist soklil — kuid ta on elav kuju, tema liikmed on lummavad.”

Kolmas kirjeldus on suunatud looduslikele jõududele emas; võrdlused pärinevad põllumajandusest, mis toitust arvukate kanalite kosutavast veest:

“Annan sulle veel ema neljanda erilise tunnuse: mu ema täidab laulu ja palve rõõmuga, ta sära kumab uusaastapeol, ta on kõrgestisündinu, printsess täis laulu, ta toob rõõmu tantsupõrandale, ta on armuke, armastav süda täis ammendamatu õndsust — kosutus sellele, kel on väljavaateid kui vang oma ema juurde tagasi pöörduda.”

Viies tunnus kirjeldab ema kui daami, kes ümbritseb end magsalõhnaliste parfüümidega. Tekst lõpeb nii:

¹⁵M. Civili järgi: The “Message of Lú-dingir-ra to his Mother” and a Group of Akkado-Hittite “Proverbs”. — *Journal of Near Eastern Studies* 23, 1964, 1–11.

“Niipea kui sa seisad tema säravas läheduses ja ta nende viie tunnusmärgi abil, mis ma sulle nimetasin, (eksimatult) ära tunned, siis ütle talle: “Sinu armastav poeg Ludingirra laseb sind tervitada!””

Kumbki nimi — ei ema nimi “Ištari teenijanna” ega poja oma, “Jumalakartlik”, — ei kuulu tavapärasesse nomenklatuuri, kuigi oleksid isikunimedena täiesti mõeldavad, ning ei ole pandud tähistama konkreetseid isikuid. Neid võib asendada — olenemata sotsiaalsest seisundist — ükskõik milliste teiste nimedega. Niisiis on see ühe ema armastava poja laul tõetruu näide juba varem tsiteeritud maksimist: “Kuula oma ema õpetussõnu, nagu oleksid need su kaitsejumala omad.” Ema kinkis lapsele elu, tema on ka see, kes last kogu elu kaitstes ja nõu andes saadab.

Tekstide valikul püüdusin ma nendega, mis räägivad austusest ja armastusest ema vastu. Seda laadi väljendusi on kasutatud ka isa kohta — näiteks olgu siin lõik kirjast, mille üks Märi Zimri-Limi tütardest (u 1700 eKr) kirjutas oma isale: “Pean ma siis vaatama ükskõik keda? Kas ei vaata ma kõige parema meelega ainult sind? Oled ju ometi sina minu jaoks isa ja vend ühes isikus!”¹⁶

Kas ei meenuta selline hoiak mitte Piibli neljandat käsku: “Sa pead oma isa ja ema austama, et su elupäevi pikendataks sellel maal, mille Jehoova, su Jumal sulle annab!”¹⁷

Vaadelgem nüüd kolmandat gruppi naisi kuningakojust:

1.3. Tütar, printsess

Vastavalt hierarhilisele struktuurile Vana-Ida valitsemiskeskuses mängisid pojad dünastia tuleviku mõttes silmapaistvat osa: nende keskelt kasvas välja troonipärija, tema vennad said endale ülesanded administratsioonis: ääremaade poliitiliste keskuste kui keskviimu harukontorite asevalitsejatena. Olenevalt riigi suuruselt oli vaja ka vastavat arvu meessoost järeltulijaid. Asemike regionid olid samal ajal nende perekondadele ka prebendideks.

¹⁶G. Dossin, *Archives royales de Mari* 10, Paris 1978, 5, 37–41.

¹⁷2 Mo 20, 12.

Pealiskaudsel vaatlusel tekib küsimus, millised tühimikud jäid arvukate tütarde täita. Tekstide põhjal oli kaks suurt valdkonda, kus printsesse vaja läks: esiteks sidemete sõlmimisel naaberriikidega dünastiavaheliste abielude kaudu, teiseks juhtivaltel kohtadel templites ja kloostrites.

Nagu juba peatükis “Kuninga abikaasa” vihjatud, oli Vanas Idas kõigil aegadel levinud komme reguleerida riikidevahelisi suhteid perekondlikul teel. Seda diplomaatiliste abielude sõlmimise põhimõtet võib täheldada väga mitmesugustel tasanditel: nii vahetasid suurriikide valitsejad printsesse kui abikaasasid täpselt samuti nagu nende asevalitsejad. Sama asi, ainult väiksemas mastaabis, toimus lihtsates perekondades, kuid seda ei fikseeritud ei historiograafias ega avaliku administratsiooni poolt; nii laiub selle kohal ajaloo pimedus.

Kõrgeimal tasandil tuleks nimetada kõigepealt tõendeid sõprus- ja mittekallaletungilepingute kohta, mis 2. aastatuhandel eKr ühelt poolt kassiidi-babüloonia, mitanni ja hetiidi võimukandjate, teiselt poolt Egiptuse vaaraode vahel peetud (meie jaoks väga informatiivse) kirjavahetuse näol päevavalgele tulid. Nii kirjutas näiteks Mitanni valitseja Tušratta — ta nimetab oma riiki ka Ḫaligalbatiks — Nimmurijale, Amenophis III-le Egiptusest (14. saj. eKr):

“Nimmurijale, Egiptuse maa kuningale, keda ma armastan ja kes mind armastab, kõnele! Nii räägib Tušratta, Mitanni maa kuningas, sinu äi, kes sind armastab, sinu vend (s.t kolleeg):

Mul läheb hästi. Sinul mingu hästi! Sinu majal, sinu naistel, sinu poegadel, sinu Suurtel, sinu sõjavankritel, sinu hobustel, sinu leegionil, sinu maal ja kõigel, mis sinu oma on, mingu paremast paremini!

Mane, mu venna saadik, tuli, et sõpruse pärast viia mu vennale abikaasa, (tulevane) Egiptuse valitsejanna, ja tahvlit, mille ta kaasa tõi, lugesin ma üha uuesti ja kuulsin tema sõnu. Ja mu venna sõnad olid väga ilusad, just nagu seisaks mu vend minu ees! Ja nii olin ma sel päeval ülimalt rõõmus. Selle päeva ja selle öö veetsin ma lõbusalt. Ka teen ma teoks kõik oma venna sõnad, mis Mane kaasa tõi, veel sel aastal. Nüüd (aga) annan ma oma venna abikaasa, (tulevase) Egiptuse valitsejanna, ja ta viiakse mu

venna juurde. Haligalbat ja Egiptus saavad sel päeval olema üks inimene!”¹⁸

Need olid siis sissejuhatavad sõnad pikast kirjast, milles pisut allpool seisab:

“Tuuakse mu venna naine ja kui mu vend teda näeb, siis tunneb ta suurt rõõmu ja ta mõistab: see naine on loodud mu venna südame järele!”¹⁹

Et sobiva printsessi valik ning pruudiandami ja kaasavara formaalsused ilmselt veel lõplikult otsustatud polnud, palus Tušratta mõistmist selle “äri” viivituse pärast. — Ma võiksin tsiteerida veel teisi sama- või sarnasesisulisi kirju — kuid tõenduseks piisab juba toodud näitest.

Tahaksin viidata veel vaid ühele näitele 1. aastatuhandest eKr. Kui sküüdid hakkasid kimmerlaste järel 7. sajandi lõpul eKr kujutama endast üha ähvardavamat jõudu kõikvõimsa maailmariigi Assüüria põhjapiiril, otsustas Asarhaddon (680–669 eKr) — kindlasti raske südamega — sõlmida perekonnasidemed: ta loovutas Partatuale (kreeka pärimuses Protothyesele), ühele esimesele nimekale sküütide valitsejale, ühe oma tütardest.²⁰ Seeläbi saavutatud hingetõmbeaeg koormavates kokkupõrgetes kestis siiski vaid niikaua, kui Asarhaddon riiki juhtis. Tema järglase Assurbanipali ajal puhkesid võitlused uuesti — assüürlanna saatuse kohta nende kahe rinde vahel võime vaid oletusi teha. . .

Diplomaatilisi abielusid madalamal tasandil võime näha kõikjal. Ma meenutan veelkord abielupaari Šibtu ja Zimri Limi Mārist (u 1700 eKr). Mõjukas kuninganna pärines valitseja perekonnast Aleppost. Ta juhtis energiliselt õukonda Māris ja rõhutas seega oma kõrgemat päritolu. Just Zimri-Limi perekonnast on säilinud meieni põhjalikud teated dünastiatevaheliste abielude kohta madalamal tasandil: Enamik arvukatest printsessidest

¹⁸H.-P. Adleri järgi, *Das Akkadische des Königs Tušratta von Mitanni*, *Alter Orient und Altes Testament* 201, Neukirchen—Vluyn 1976, 137: r 1–17.

¹⁹H.-P. Adler, *op. cit.*, r 28–30.

²⁰Vrd R. Labat, *Die Altorientalischen Reiche III*, *Fischer Weltgeschichte* 4, Frankfurt 1967, 80.

sai naaberõukonnas kuninga abikaasaks, kuningannaks.²¹ Sellega kindlustas Zimrī-Lim oma piire rahutute naabrite sõjalise meelevalda vastu ja sai vabad käed pidevalt hõõguvate tülide lahendamiseks ümberkaudsetel stepialadel elavate taltsutamata, abielusidemeteks kõlmatute nomaadihõimudega.

Printsesside mehelepanekul sõbralikele naabervalitsejatele küsiti küll vaevalt asjaosaliste noorte naiste nõusolekut; see oleks vastuolus Idas ammust ajast kehtiva perekonnaõigusega, mille järgi isa ning pärast tema surma vanemad vennad pidid hoolt kandma, et tütreid või vastavalt õed saaks seisusekohaselt mehele pandud. Alles lesena võis naine oma tahtmist mööda talitada, sest pruudiandami ja kaasavara tõttu oli ta elatusrahaga kindlustatud.

Nüüd teisest printsessidele määratud valdkonnast: juhtivatest positsioonidest templites ja kloostrites. Riikide rahulik koosseisestamine võis olla vaid üks valitseja soove — teine oli riigi siserahu kindlustamine. Ja see sõltus suurel määral tema mõjuvõimust templites ja nende juurde kuuluvates kloostrites.²² Oli ju tempel juba ammustest aegadest teine võimu kristallisatsioonipunkt riigis — alguses isegi juhtiv. Siin valitsesid preestrid, täites oma religioosseid kohuseid kõikevalitseva jumaluse ees. Teadagi pidas kuningas ennast — nagu oli juba juttu — jumaluse paremaks käeks ja püüdis igati jumala poolt loodud ja talle usaldatud maad jumalale meelepärast valitseda ja edendada. Kuningas oli niisiis võimukandja profaanses valdkonnas. Kuninga sisemine seotus jumalaga väljendus — kuidas võinukski see teisiti olla? — ka välises seotuses: “kõrgeima preestrina” mõjutas kuningas pidevalt ka templeid, preesterkonda ja teoloogiat, mida nad esindasid. Et preestrid elasid põliste prebendide najal ja oma dünastiateadvusega, oli kuningas pikendatud ja haruliseks käeks selles valdkonnas jällegi tema perekond, nimelt tema tütarde näol.

²¹Vt B. F. Batto, *op. cit.*, 37–51 (mrk 9).

²²Kloostrite korralduse kohta vt nt R. Harris, The Organisation and Administration of the Cloister in Ancient Babylonia. — *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 6, 1963, 121–157, Vana-Babüloonia aja kohta.

Et seda kinnitada, tuleksin ma kõigepealt uuesti tagasi Māri Zimrī-Limi perekonna juurde.²³ Siin on nimetatud kaht printsessi: Inibšina oli abtiss (*ugbabtum* 'kõrge preestritar')²⁴ ilmselt tähtsaimas kloostris ja Erišti-Aja oli nunn (*nadītum* 'lastetu').²⁵ Tõenäoliselt oli veel teisi õdesid, kes selliseid ametikohti — võimalik, et ka vähem tähtsaid ülesandeid — täitsid. Nad võisid jälgida sündmusi religioossetes keskustes, kus leidsid sageli aset ka poliitiliste tagajärgedega aktsioonid.

Tava tütreid sel viisil avalikku ellu kaasata oli Vanas Idas levinud kõigil aegadel ning see ei puudutanud mitte ainult valitseja perekonda, vaid ka aadlike omi.²⁶ Asjal olid ka puhtvälised põhjused: jõukatest maaomanike perekondadest pärit tütreid tagasid vanematelt saadud kaasavaraga (mille nad said ka vallaliseks jäädes) klerikaalsete asutuste heaolu ning templitele ja kloostritele põllumajandussaadustest antava naturaalmaksu kohustuse säilimise. Vanemate poolt antud kaasavara sai perekond pärast kloostris elava tütre surma tagasi — kuid sellest hiljem.

Vastavalt andekusele ja isiklikule aktiivsusele võisid printsessid saavutada ka jääva kuulsuse eriliste teenete tõttu. Pean siinkohal silmas eelkõige Vana-Mesopotaamia suurimat naisteoloog: Enheduannat, Akkadi kuninga, Sargon Suure (23. saj. eKr)²⁷ tütar. Tema isa oli üles ehitanud esimese semiidi suurriigi Mesopotaamias ja teinud seejuures ka hulga ühiskondlikke ja teoloogi-

²³B. F. Batto, *op. cit.*, 79–107; Inibšina kuuluvus Zimrī-Limi koda-kondsete hulka ei ole üheselt tõestatav.

²⁴Vt J. Renger, *Untersuchungen zum Priestertum in der altbabylo-nischen Zeit*, 1. Teil. — *Zeitschrift für Assyriologie* 58, 1967, 144–149.

²⁵Naispreestrite ning nende klasside nimetuste, samuti nende mitte alati üheselt määratletavate töövaldkondade kohta vrd mh J. M. Asher-Greve, *Frauen in altsumerischer Zeit* (Bibliotheca Mesopotamica 18), Malibu 1985, 8–10, 118–123, jpt, Vana-Sumeri aja kohta; J. Renger, *op. cit.*, 110–188, sama, *Untersuchungen zum Priestertum in altbabylo-nischer Zeit*, 2. Teil. — *Zeitschrift für Assyriologie* 59, 1968, 104–230, Vana-Babüloonia aja kohta.

²⁶Vt nt R. Harris, *The nadītu-Woman*, *Studies Oppenheim*, Chicago 1964, 123j.; J. Renger, *Zeitschrift für Assyriologie* 58, 1967, 150–153.

²⁷W. W. Hallo—J. J. A. van Dijk, *The Exaltation of Inana*, New Haven—London 1968, 1–11.

gilisi uuendusi vana sumerlaste riigi sisemaal. Riigi ühinemise ja vajaliku valitsemistsentralismi loomise viis ta isiklikult läbi, sellega paralleelselt kulgevate teoloogiliste struktuurimuutuste eest vastutavaks tegi ta ilmselt oma võimeka tütre Enheduanna: ta tegi tütre ülempreestritari Uris, riigi kaguosa äärepunktis (mille ajalugu märgistasid pidevad katsed saavutada majanduslikku sõltumatust), sidudes selle abil Kuujumala ja tema isepäise preesterkonna Akkadi keskvalitsuse külge. Enheduanna saavutas selle Lõuna-Mesopotaamia kõrgeima kultusekoha ülempreestritarina ilmselt riigi teiste kultusekohtade Eridu, Uruki ja Nippuri usalduse, laotades teatud mõttes üle kogu riigi laiahaardelise vaimuliku võrgu. Sellest annab tunnistust templihümnnide kogu, milles "vaimulik ema" ülistab 42 asundust koos nende pühamutega riigi erinevais paigus, tõstes esile nende jumalaid ja külluslikku varustust. See laul ei ole mitte ainult esimene — ja ainuke — tekst, milles esineb ülevaade kõigist Sumeri kultusekeskustest, vaid ka tõend preestritari ja printsessi luuleandest. Siin üks näide Sumeri templihümnnide kogust — see ülistab Baba templit, mis asus Urukis, ühes Sumeri riigi auväärseimas linnas:

"Uruk, püha koht, mis laskis võrsuda Seemnel (inimeste heaks), mis kuulub pühale (taevajumalale) An'ile auväärt nimega, sinus voolab Ordali jõgi (jumala kohtu sümbol. *Tlk.*), mis aitab õiglase õiglusele, templeid igasuguse nõuga, kindlus — millel on igaveseks hõbedat ja lapislazuulit — nimega Etarsirsir, millest tulevad välja otsustused ja me-väed, kus valitseja oma Jumalannat austab. — Sina, printsess, halastaja printsess maal, kõikide maade ema, emand, inimeste suur arst, kes määrab oma linna saatuse, püha Ani esmasündinu, noor naine — Baba —: ta leidis, oo püha Uruk, sinu. . . (müüridesse?). . . sissepääsu, sai koha sinu troonil."²⁸

Veel paremini pääseb poeet mõjule kiidulaulus oma jumalanna Inannale, "Taeva valitsejannale".²⁹ Ülistades oma taevajumalannat, aitab ta võidule sõjaka semiidi Ištari, isa poolt rajatud dünas-

²⁸A. W. Sjöberg—E. Bergmann, *The Collection of the Sumerian Temple Hymns, Texts from Cuneiform Sources 3*, New York 1969, r 263–270.

²⁹Hallo—van Dijk, *op. cit.*

tia kaitsejumalanna. Siin on siis Enheduanna teatud mõttes oma perekonna teoloogia "juhtideoloogiks". Sellel teoloogial on kaks omapärast joont: neist esimene — seni Mesopotaamias tähtsusetu jumalanna tõstmine kultuse keskpunkti; teine — indiviidi isikliku vabaduse väljendamine oma loojajumaluse vastu kaebelaulu ja palve vormis³⁰ — selle vastandiks on ehk kultuses teoks saanud ülijumala ja rahva ühtsus —; sõnad selle vagaduse väljendamiseks sumeri keeles lõi esimesena Enheduanna ise — hiljem semiidi babüloonia keelde tõlgituna — ja seega sai temast nii mõtlemise kui kõnelemise poolest juhtkuju Mesopotaamia teoloogia- ja kirjan-
dusajaloo järgnevateks sajanditeks. Siin üks tema kaebelauludest ja palvetest:

"Mis minusse puutub — minu "kuujumal" ei kingi mulle tähelepanu: ta on mu ilmselt loovutanud hävimisele, mõrvarlikule hädale — Ašimbabbar ei öelnud minu õiglast otsust: kui ta seda nüüd ütles — mis loeb see mulle?! Kui ta seda nüüd ei öelnud — mis loeb see mulle?! Minu, kes ma kunagi triumfeerides templis istusin, ajas ta nüüd oma pühakojast välja — lasi mul kui pääsukesel akna tagant minema lennata — mu elu on otsas. Ta kihutas mu okaspõõsastikku mägedes — ta rebis mul peast krooni, ülempreestri-ameti märgi — ta andis mulle kätte oda ja mõõga — "Nad saavad su kätte!" ütles ta mulle! Austatud emand, taevajumala armastatu, sinu auline süda on õilis — halastagu see minu peale!"³¹

Nende sõnadega kaebab Enheduanna oma hetkel ilmselt lootusetu olukorra üle ülempreestritarina Uris, kus tal oli raskusi kannakinnitamisega, ning palub nüüd oma kaitsejumalannalt rehabiliteerimist ja tunnustust oma tegevuskohal.

Seda laadi kaabelaule ja palveid võib Vana-Ida kirjanduses tihti kohata edaspidigi, nii on oma muresid väljendanud preestrid, preestritarid või teised inimesed.

Siin tekib küsimus printsesside kooliharidusest — seda teema käsitleme uuesti pealkirja all "kirjutaja". Sellega lõpetan ma — raske südamega, sest öelda oleks veel nii mõndagi —

³⁰J. Klein, "Personal God" and Individual Prayer in Sumerian Religion (*Archiv für Orientforschung Beiheft* 19, Horn 1982), 300j.

³¹Hallo—van Dijk, *op. cit.*, 29: r 100–110.

punkti "Vana-Ida naine kui kuningaperekonna liige" ning jõuan oma arutluste teise raskuspunkti juurde: Vana-Ida naise positsioon kodanike ühiskonnas.

2. VANA-IDA NAISE POSITSIOON KODANIKE ÜHISKONNAS

Järgnevalt võtan vaatluse alla naise kodanike ühiskonnas, nii-öelda "normaalse" naise. Seega puudutan valdkonda, mida seni teaduses vaid muu hulgas on vaadeldud, sest teadlaste põhitähelepanu on olnud suunatud peamiselt õukonnakirjandusele. On ju meie tekstid, nagu mainitud, pärit peamiselt palee kuninglikest valitsemiskeskustest, prefektuuridest või kaubanduskontoritest, kaastades niisiis valdkondi, kus naised vaid erandjuhtudel mõjule pääsesid. Siiski on teadlased viimastel aastatel üha enam ka nende küsimuste vastu hakanud huvi tundma. Seejuures valitseb aga oht, et tuntud tekstide parema lahtimõtestamise ja pidevalt kasvava tekstimaterjali tõttu tuleb saadud üldpilti alatasa korrigeerida või isegi see tervikuna kõrvale heita.

Ajajärkude ja geograafiliste piirkondade arvukuse tõttu, kust uuritavad tekstid pärinevad, on neid alati üksikute gruppidega vaadeldud, lähtudes küsimusest naise osa kohta ühiskonnas. Nii on nüüd küll olemas osalt päris üksikasjalised uurimused peaaegu kõigi kultuuriruumide kohta,³² millest meid informeerivad arhiivid savitahvlitel, aga nad ei vasta kaugeltki kõigile püstitatud ja mõeldavatele küsimustele.

Järgnevalt vaatlen ma kaht teemade ringi: nimelt naise positsiooni isiklikus ning avalikus elus.

³²Seni kõige põhjalikum pildi- ja tekstimaterjali käsitlev uurimus on J. M. Asher-Greve (vt mrk 25). Üldjuhul aga tehakse paljudes artiklites, monograafiate peatükkides ja teatmeteostes suuremaid või väiksemaid üldistusi või vaadeldakse detailselt üksikvaldkondi.

2.1. Naine isiklikus elus

Kodanikunaisest kui abikaasast, emast ja tütredest võib maalida pildi umbes samades toonides kui kuninglikku päritolu naisestki eelmises peatükis. Kanname niisiis rahulikult eelmise peatüki fenomenid siia üle. Siiski on tõsi, et kodanikunaisel oli eeldatavasti rohkem võimalusi mingit ametit pidada kui printsessil. Me ei saa aga igatahes paljude kõrge ja kõrgema positsiooniga daamide puhul kindlalt öelda, kas nad olid valitsejaga suguluses ja kui olid, siis millises sugulusastmes. Sest perekonnanime, s.t isa- või emanime, tavaliselt ei mainita.

Kodanikunaise juures tuleb mängu veel üks eluliselt tähtis aspekt, nimelt et erinevalt kuningaperekonna naisest allus ta üldisele õigusemõistmisele, s.t antud juhul tavapärasele, "normaalkodanike" puhul kehtivatele abieluseadustele. Sellega aga ei taha ma öelda, et kuninglikud perekonnad poleks seadusi järginud. Vastupidi: seadustele allumist võib nende puhul eeldada kindlasti samal kujul, ainult et nende seadused ei olnud kirja pandud tavalistes seaduskogudes ja nad ei olnud allutatud kodanike õigusemõistmisele.

Kodanikunaine anti juba lapsena lepingu kaudu pruudiks võimalikult sarnasest seisusest partnerile. Seda tegi tavaliselt tüdruku isa või kui isa enne suri, siis teda asendav vend. Alaealine pruut jäi kuni täisealiseks saamiseni oma perekonna majja, siis asus ta — pärast mehevanemate antava pruudiandami vahetamist vanemate poolt antava kaasavara vastu — elama mehe majja.

Kui aga täiskasvanuks saanud, üksteisele ilma nende enda nõusolekuta lubatud partnerid kokkuleppe tühistamist soovisid, et abielusõlmimist vältida, siis võis see viia karistuseni, nagu ilmneb järgnevast abielu eellepingust:

"Elmešumi, Ammija tütre, valisid. . . (perekonnaliikmed). . . Ibku-Anunnitum'ile, tema pojale, pruudiks. 4 seeklit (ca 34 g) hõbedat võtsid Elmešum ja. . . (tema õed-vennad). . . vastu. Kui Ibku-Anunnitum. . . Elmešumile, oma pruudile (ütleva peaks:) "sinust ei pea minu naine saama!", siis maksab ta pool miini (ca 230 g; s.o peaaegu seitsmekordse lepingusumma). Kui

teiselt poolt (pruut) Elmešum peaks Ibtu-Anunnitumile ütleva: "sinust ei pea minu mees saama!", siis võetakse ta kinni ja uputatakse vette."³³

Õiguslike tagatiste ja orjade, raha (hõbeda), kaupade, kinnisvara vahetamiseta, mis moodustasid naise elatise, oli abielu õigustühine:

"Kui kodanik võtab endale naise, aga ei sõlmi temaga lepingut, ei ole see naine abielunaine."

Nii seisab P. 128 Babüloonia Hammurabi koodeksis, mis on kirja pandud natuke enne 1700 eKr.³⁴

Kaasavara ja pruudiluna suurus olid abielu sõlmimist soovivate perekondade vaheliste läbirääkimiste teemaks. Järgnevalt olgu tsiteeritud üht teksti, mis määrab kindlaks isakodupoolse kaasavara:

"Orjatar Belladatum, orjatar Šarrat-Šipparānu, 2 kõrvarõngast kulla väärtuses 6 seeklit (*ca* 50 g), kaks käevõru, kumbki 4 seeklit (*ca* 34 g), 4 sõrmust hõbedasisaldusega 4 seeklit (*ca* 34 g), 10 kleiti, 20 pearätti, 2 villast kleiti, 2 ülerõivast, 1 (väärtuslik) marinumrüü, 1 härg, kaks kolmeaastast lehma, 30 pudulohust, 2 miini (*ca* 9,2 kg) villa, 1 pronkskatel mahtuvusega 30 l, 1 anum hernejahu, 1 anum kaerajahu, 1 voodi, 5 tooli, 1 lõhnaõlipudel, 1 puukastike (ehete jaoks), 1 kud-anum, 1 kirjatarvetekastike, 1 (suur) kirst, 60 l oliiviõli, 10 l seesamiõli, 1 tagavarapudel õli jaoks, 1 kandelaud, 1 kandik, 2 villakammi, 3 juuksekammi, 3 söögivaagnat, 2 majapidamisriista, 1 värten, 1 väike anum."³⁵

Olenevalt jõukusest ja sotsiaalsest staatusest — meie pruut on pärit ilmselt õpetlase perekonnast ning oskab ka ise lugeda ja kirjutada — võisid lisanduda veel maavaldused ja majandushooned.

³³M. Schorri järgi: *Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts* (Vorderasiatische Schriftdenkmäler der Kgl. Museen zu Berlin 5, Leipzig 1913), 8j: nr 3, r 1–20.

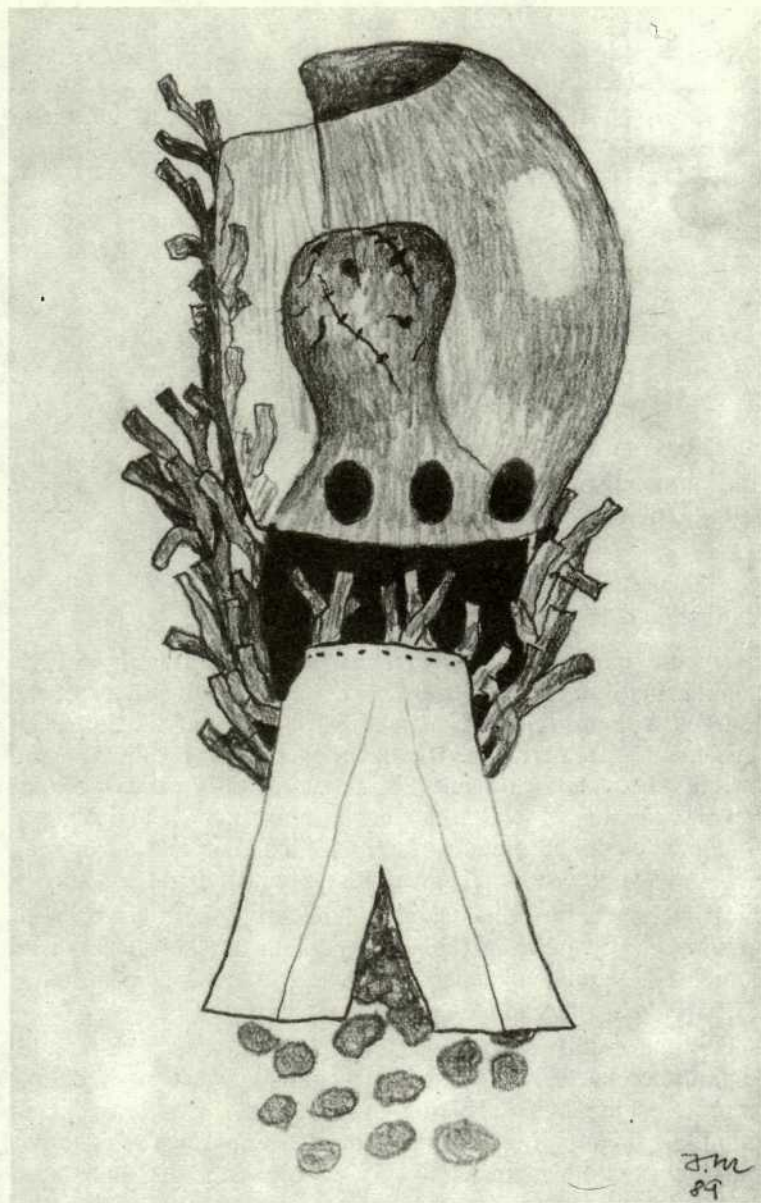
³⁴R. Borgeri järgi: *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments I/1* (Gütersloh 1982), 58.

³⁵G. R. Driveri—J. C. Milesi järgi: *The Babylonian Laws*, Oxford 1952, 253j, tekst A, r 1–29.

Kas naine Vanas Idas oli ainult ilus?

Me eeldame, et mehevanematepoolse pruudiluna väärtus oli ka vastav. Nii võis abiellunu lähtuda sellest, et ta sai ellu kaasa tugeva stardikapitali ja et nii olid tal — ka viletsatel aegadel või lesena, lastega või ilma — head šansid ellu jääda.

(Järgneb)

Ilmar Malin. ***
(Pliats, 1989)

RILKE JA TSVETAJEVA

KIRJAVAHETUS

Tõlkinud Mari Tarvas

Tsvetajeva — Rilkele

St. Gilles-sur-Vie,
Taevaminemispühal
[13. mail] 1926

... ihm

Kannst du nicht großtun mit herrlich Erfülltem

Seepärast: puhtinimlik ja väga tagasihoidlik: Rilke-inimene. Ma takerdusin kirjutamises. Ma armastan poeti, mitte inimest. (Seda lugedes takerdusid Sina.) See kõlab esteetiliselt, s.t hingetult, hingestamata (esteedid on need, kellel ei ole hinge, on vaid viis (tihti veelgi vähem) teravat meelt). Kas ma siis tohin valida? Niipea kui ma armastan, ei saa ega ei taha ma valida (lame ja lage õigus!), Sina juba oledki absoluut. Ja kuni ma Sind ei armasta (*ei tunne*), ei tohi ma valida, sest mul ei ole pidet (ma ju ei tunne Su kaupa!).

Ei, Rilke, ma ei ole kolleksionäär ja Rilket-inimest, kes on veelgi suurem kui luuletaja (kui seda pöörata, ühekorraga: veelgi suurem) — sest tema kannab luuletajat (ratsamees ja ratsu: RAT-SANIK), ma armastan teda poeedist lahutamatuult.

Rilke-inimese all mõtlen ma seda, kes elab, annab välja raamatuid, keda armastatakse, kes kuulub juba nii paljudele, et ta peab rohkest armastusest juba väsinud olema. — Ma mõtlesin vaid neid rohkeid inimlikke sidemeid! — Ma mõtlesin Rilke-inimesega *seda*, milles minu jaoks ei ole enam ruumi. Nii on kogu see lause luuletajast

Algus üle-eelmises numbris.

ja inimesest — puhas loobumine, lahtiütlemine, et Sa vaid ei mõtleks, et ma tungin Sinu ellu, Sinu aega, Sinu päeva (töö ja seltskonnapäeva), mis on üks kord igaveseks ette kirjutatud ja jaotatud. Loobumine, et tagantjärele ei oleks valus: esimene nimi, esimene kuupäev, mille vastu *tõukutakse* ja mis tõukavad Sind. (*Ettevaatus—loobumine!*)

Kallis, ma olen väga kuulekas. Kui Sa mulle ütled: ära kirjuta, see erutab mind, mul on endal iseennast väga vaja.

Ma mõistan kõike ja kannatan kõik välja.

Ma kirjutan Sulle luitel, luidras luiteliivas. Mu poeg (1 a 3 kuud, Georg — meie Valge armee auks. Ja Boriss peab ennast sotsialistiks! Kas usud *Sina* seda?) — nõnda siis, mu poeg istub mul kaksiratsa seljas (peaaegu mu pea peal) ja kisub mul pliatsit käest (ma kirjutan praegu vihikusse). Ta on nii kaunis, et vanad naised (millised rõivad küll, oleksid Sa siin!) hüüavad aiva: “*Mais c'est un petit Roi de Rome!*” [See on ju väike Rooma kuningas!]* *Bonapartistlikus* Vendées — kummaline? Kuninga on nad juba unustanud, sõna keiser kostab veel. Meie pererahvas (kalur ja ta naine, muinasjutuline paar, kahekesi kokku 150 aastat) mäletavad veel palju viimasest keisririigist.

— Lapsed mitmuses? Armsaim, ma pidin muigama. *Lapsed* — see sõna venib (kaks või seitse?). Kaks, kalleim, 12-aastane tüdruk ja 1-aastane poiss. Kaks pisikest hiiglast laste Walhallast. Haruldaselt toredad lapsed. Kui pikk on Ariadne? Oh, minust peaaegu pikem (ma ei ole väikest kasvu) ja kaks korda paksem (mina olen kaalutu). Siin on minu pilt — passipilt — ma olen noorem ja heledam. Parem foto, üsna uus Pariisist, tuleb peatselt. See on fotograaf ИИYMOB'ilt, kes on pildistanud Sinu suure sõbra töid. — Ta jutustas mulle palju Sinust. — Ma pelgasin talt küsida, kas tal on Sinust pilti. — Ma ei oleks seda ealeski tellinud. (Et ma Sinult Sinu pilti palun, otsekoheselt ja ilma mingi pelguset! — sellest oled Sa juba aru saanud.)

... Der Kindheit Angst und Blau. ...

Ma tean seda veel. Kes oled Sina? Germaanlane? Austerlane? (Varem oli see ju üks ja sama? Ma ei ole eriti haritud — vaid

*Rooma kuninga tiitlit kandis Napoleon I alaealine poeg. *Toim.*

tükati.) Sinu sünnipaik? Kuidas Sa sattusid Prahasse? Kuidas tsükli "Tsaarid" peale? See on ju ometi ime: Sina — Venemaa — mina.

— Die vielen Fragen! —

Sinu maine saatus puudutab mind *veel* sügavamalt kui Sinu teised rajad, sest ma tean, kui raske see on — see kõik.

Kas Sa oled juba kaua haige olnud? Kuidas Sa elad Muzot's. Jumalikkus. Suur ja tõsine ja kõrge. Ons Sul pere? Lapsi? (Ma arvan, et ei.) Jääd Sa veel kauaks sanatooriumi? Kas Sul on seal sõpru?

Boulevard de Grancy, 3 (mitte eriti kaugel Ouchyst, ma arvan), sealt leiad Sa minu. Mul on lühikesed juuksed (ma ei ole kunagi elus kandnud pikki juukseid) ja ma sarnanen poisikesele, roosikrants ümber kaela.

Täna öösel lugesin ma Sinu "Duino elegiaid". (Päeval ei jõua ma eales lugemise ja kirjutamiseni, päevatöö kestab hilise ööni, sest mul on vaid minu kaks kätt. Minu mees, kogu oma noore elu on ta olnud vabatahtlik, vaevu 31-aastane (mina saan 31 septembris), ta on väga haiglane, ja mees ei saa ometi naistetööd teha, seda on kole vaadata (naistel nimelt) — ta on praegu veel Pariisis ja tuleb varsti. Юнкерское училище's kutsuti teda naljatlemisi "астральный юнкер". Ilus on ta: kannatuste ilu. Mu tütar sarnaneb temaga, ent poeg õnnelikul kombel pigem minuga, ometi on nad mõlemad heledad, heledasilmsed, моя раскраска.

Mida Sulle Su raamatu kohta ütelda? Viimane aste. Minu voodist sai pilv.

Armsaim, *kõike* tean ma juba — minust Sinuni — aga paljuks on veel liiga vara. Midagi Sinus peab veel minuga harjuma.

Marina

Rilke — Tsvetajevale

Val-Mont par Glion
s/ Territet (Vaud) Suisse
17. May 1926

— “Марина! Спасибо за миръ!...”

Et Su tütar võis *seda* sulle ütelda ja veel nii raskel ajal! (Kes minu lapsepõlvepäevil, milline laps — vähemalt Austrias, Böömimaal — oleks leidnud enesest säärast sisemist jaatusetungi, et nõnda kõnelda?). . . Minu tütar, võib-olla võinuks ta mulle *seda* ütelda, kui see sõna ning selle sund oleksid tema jaoks tungivamad olnud; tegelikult oli aga ainuke periood, mil ma temaga tõeliselt koos olin üldse *enne* igasugust sõnalisust, umbes tema sünni ning ta esimese sünnipäeva järgse aja vahel: sest juba siis lagunes see, mis kojast, perekonnast ja rajatust oli pisut vastu minu tahtmist tekkinud; ka abielu, olgugi et seaduse ees ei ole *seda* kunagi lõpetatud, andis mulle mu loomuliku üksiolemise tagasi (vaevu kahe aasta järele), algas Pariis: see oli aasta 1902. Nüüdseks on mu tütar juba ammu abielus, kuskil Saksimaa mõisas, mida ma ei tunne; ja mu tütretütar Christine, keda ma samuti üksnes paljude momentülesvõtete pealt aiman, on novembris ületanud oma teise eluaasta ja on juba kõvasti kolmandas. . . Aga see kõik on hoopis teine tasand kui see, kus asub Muzot ja kus mina 1921. aastast alates (kus imelisimad olukorrad, ei, ime ise laskis mul ta leida ja endale jätta) üha üksinda asun (kui jätta arvestamata, et mind vahel harva sõbrad külastavad), nii üksinda, nagu ma ikka elanud olen, veelgi enam: üksinduseks nimetatud olukorra tihti hirmutavalt kõrgemal astmel, viimseni ja äärmuseni pingutatud üksilduses (: sest varem, üksi olles Pariisis, Roomas, Veneetsias — kus ma olen pikki aastaid elanud *seda* tegelikult olemata —, Hispaanias, Tunises, Alžeerias, Egiptuses. . . muljerikkas Provence'is. . . oli ometi osasaamist, kaasahaaratust ning sissepääsemist): Muzot aga, nõudlikum kui kõik muu, tunnistas üksnes tulemust, hüpet otse alla avatusse, kogu maailma taevaseminekut minus eneses. . . Armas, mida ma pean Sulle ütlema, sest Sul on “Eleegiad” käes, sest “Eleegiad” on *Sinu* käes ja *Sinu* südamel peal, mis kaastadjana nende vastas tuksub. . .

Need luuletused said alguse (1912) peaaegu niisama suurena tunduvas üksilduses Aadria mere ääres, vanas (sõjas purustatud) Duino lossis (Triesti lähedal), hiljem Hispaanias ja Pariisis liitus reaktkatkeid ja küllap oleks kõik see 1914 Pariisis võtnud teose kuju, kui ei oleks vahele tulnud maailma suur katkestus, millest ma taretusin ja jäin kõheldes seisma. Aastateks. Mida saanuksin selle pika olemustalve käest päästa, seda ma ise ei teadnud, kuni ma viimaks (1919) sain põgeneda Šveitsi, pinnale, kus endiselt kehtisid loomulikkus ja kurjusetus. . . ; sain seda teada alles 1921 Muzot's, esimesel seal elatud üksildasel aastal, kui minu meelte loomus, mille olud olid maha surunud, kasvatas väheste nädalate jooksul kõigepealt "Orpheuse" (iga osa kolme päevaga!) ja siis "Elegiad" ennekuulmatul viisil nende täiuse aastaaega, vägivaldselt, mind puhkemiskirega peaaegu hävitades ja ometi niivõrd õrnalt ja kuulekalt käitudes, et mitte ükski varem sündinud rida (mõtle ainult!) ei oleks leidnud endale kohta, kui ta ei oleks olnud loomulik aste ja üks hää! teiste seas. Kui tervendav see oli, endine olu oma juba pisut vanaks läinud murrukohaga nii olemuslikult vastamisi hõõgumisega, uuesti hõõguma hakates naabruse ja lõputu suguluse mõjul, nii et mitte kuskil ei jäänud niite näha! Juubeldamine ja võit, Marina, võrreldamatu! Ning selleks oli vajalik see üksinduse ülemmäär kõige oma tapvusega. Aga seejärel: häda on selles, et püüdsin saavutatu, läbielatu järel säilitada kõrgendatud eraldatuse võimatuid tingimusi (mitte isepäisusest või soovist armule lisa saada, vaid kuna "teise", temast lähtuva tema jaoks elatava elu sisse laskmine toob ju otsekohe (või vahetult peale otsekohet) endaga ühes konfliktid ja ülesanded, mida ma pidin teatud hetkedel kartma, sest ma olin liiga viimseni korda saatnud kõik, et pärast seda lihtsalt saavutust vahetada); häda on selles (sest meie töö ise, meie suur ja kaasakiskuv töö ei maksa ju kätte; ka siis, kui ta meid meist enestest välja rebib, ei jää järele mitte kurnatu või roidunu, vaid tasuga ülekülvatu); häda on selles, et ma liiga kaua mehaaniliselt talusin neidsamu eraldatuse eritingimusi, heroilist orustikku veinidemaa taeva peaaegu raevuka päikese all — esmakordselt minu elus; ja salakavalalt pöördus minu enda üksildus füüsilise ogaga minu enda vastu, muutes mulle mu iseenesega-olemise kahtlaseks ja ohtlikuks ja hirmutavaks üha kasvavate kehaliste häiretega, mis summutasid oma kõlaga

selle, milleks oli mulle ajast aega olnud vaikus. Sealt ka minu viibimine siin Val-Mont'is, praegu juba kolmandat korda (peale kaht lühemat siinviibimist 1924 ja 1925), sealt minu pikem Pariisis viibimine (1925 jaanuarist kuni augusti keskpaigani), kus näis tõepoolest olevat lubatud vastupidisus ja vastumäng Muzot's pakutavale elule kõigi tema ilmingute ja käänakutega; sellest minu kõhklemine kõige minusse langenud ja minus vohava ohuga taas oma kindlasse torni tagasitõmbumisel... Mida arvavad arstid? "Grand Sympathique'iks" nimetatava närvi, selle suure ilusa närvidepuu haigestumine, mis kannab kui just mitte meie vilju, siis ikkagi meie olemuse kõige pimestavamaid õisi... Pigem subjektiivsed kui tõeliselt objektiivselt või orgaaniliselt kindlakstehtavat laadi häired (vähemalt esialgu), selle kehalise enese mittetundmise kahjustused, mis lähtuvad nii tahtmatult meie ainelisest (iseeneses) osalemise kooskõlast; keha ebakõlad, mis teevad mind seda nõutumaks, et ma olin oma elu teatud murrangu järel (mis langes kokku minu Venemaal elamisega aastail 1899–1900) harjunud koos temaga elama ilma arstita, niivõrd täiuslikus kooskõlas, et ma oleksin võinud teda oma hinge lapseks pidada: kerge ja kõlblik, nagu ta oli, ja teda võis võtta kaasa ka kõige kõrgemasse vaimsusesse, ja kui sageli ta haihtus, muutumata kaalutuks vaid viisakusest ning jäädes nähtavaks vaid selleks, et nähtamatut mitte ära ehmata! Hingepõhjani *minu*; sõber, minu tõeline kandja, minu südame hoidja; võimeline mu kõikideks rõõmudeks, mitte ühegi suhtes alavääristav, muutes igäüht neist mulle omasemaks omaks; kinkides nad mulle täpselt mu meelte keskpunktis. *Minu* looduna valmis ja hakkamas teenima minu tarbeid; eellooduna kaaludes mind üles kogu oma kindluse ja päritolu suurejoonelisusega. Geniaalne, aastasadade kasvatusel, suurejooneline oma mitte-mina süütuses ja liigutav oma ihas, jääda truuks "minale", kõikides tema üleminekutes ja kõikumistes. Lihtsameelne ja elutark. Mida kõike võlgnen ma *temale*, kes ta oma olemusega on kinnitanud minu vaimustust viljast, tuulest, üle rohu kõndimisest. *Temale*, kelle kaudu ma olen suguluses läbitungimatusel, millesse ma ei saa sisse murda, ja voogavusega, mis voolab minust eemale. Ja veel: tema raskuse kaudu tunnen ma taevatähti. Nõnda, see on üks mure, see temaga tülis olemine, ja veel liiga värske mure, et temaga juba leppinud olla. Ja arst ei saa mõista, mis kur-

vastab mind niivõrd oluliselt, nii keskselt selles pärsituses, mis on ometigi talutav, olgugi et ta on hargnenud ühtlaselt üle terve keha. . .

See kõik *minust*, anna andeks, armas Marina! Ja anna samuti andeks, kui ma peaksin vastupidi äkki sõnaaher olema, mis ei tohiks aga takistada Sind mulle kirjutamast, minuni "lendamast" nii sageli kui Sulle meeldib. Sinu saksa keel, ei, see ei "komista", paiguti läheb ta liiga raskeks, sarnanedes inimese sammudega, kes läheb alla kivitrepist, mille astmed on eri sügavusega, ja kes ei tea alla minnes arvestada, millal ta jalg rahuliku pinnani jõuab, kas juba nüüd või äkki alles sügavamal, kui ta arvas. Kui tugev Sa oled, poetess, et Sa jõuad ka selles keeles oma sihile, olla täpne ja Sina ise. *Sinu* kõnnak, mis kõmab astmetel, *Sinu* toon, *Sina*. *Sinu* kergus, *Sinu* valitsetud, kingitud kaal.

Aga kas Sa tead, et ma hindasin ennast üle? Ma võisin ennast üle hinnata, sest ma lugesin kümne aasta eest Gontšarovi vene keeles peaaegu sõnaraamatu abita ja loen praegugi veel venekeelseid kirju üsna hõlpsasti ja hoian neid vahel *selle* valguse käes, milles kõik keeled on *iiks* keel (ja need, *Sinu* omad, venekeelsed, on niigi nii lähedal kõigile!), ennast üle hindamata. . . ; *Sinu* raamatud, olgugi et Sa mind võõramates kohtades juhid, on mulle rasked — ma ei ole liig kaua järjekindlalt lugenud, ikka ainult ühte ja teist, nagu mõningaid Borissi värsse ühes antoloogias (Pariisis olles). Oh Marina, kui ma küll võiksin lugeda Sind nii, nagu Sina loed mind. Siiski saadavad need kaks raamatut mind lauast voodini ning nad on paljuski eelistatavamad hõlpsasti loetavatest.

Oma passipilti Sulle saatmast ei hoiu mind tagasi mitte mu edevus, vaid tõesti selle väljjuhuslikkuse mõistmine. Ma panin ta aga *Sinu* pildi peale; harjuta ennast esialgu temaga pildina: eks ju?

Rainer

Ma pean varsti üheks päevaks Muzot'sse sõitma, sealt toon ma Sulle mõned väikesed peaaegu õiged pildid, mis tehtud tunamullu. Ma väldin igasugust pildi või foto peale jäämist. Шумовъ ei ole minust pilti teinud.

— Saada mulle varsti see enda teine pilt —

Tsvetajeva — Rilkele

St. Gilles-sur-Vie

3. juunil 1926

Palju, jah, kõik jääb vihku. Sulle vaid need sõnad minu kirjast Boriss Pasternakile:

“Kui ma Sinult ikka ja jälle küsisin, mida me küll võiksime koos ette võtta, vastasid Sa kord: “Me läheme Rilke juurde.” Ja mina ütlen Sulle, et Rilke on ülekoormatud, et ta ei vaja midagi ega kedagi. Temast õhkub selle omaniku külmust, kelle omandisse ma olen juba sisse arvatud. Mul ei ole talle mitte midagi anda, kõik on juba enne ära tehtud. Kogu aeg ligitõmbav tugevus kallutab kõrvale. Miski temas (Sa tead, mis on selle nimi) ei taha kõrvale kalduda. Ei tohi kalduda.

See kohtumine on löök minu südamesse (süda mitte ainult ei löö, teda ka lüüakse, kui ta vaid kõrgemalt lööb!). Seda enam et tal on tõesti õigus, et mina (Sina) oleme oma parimatel tundidel — seesama.”

Lause Sinu kirjast: “. . . kui ma peaksin vahel sõnaaher olema, siis ei tohiks see takistada Sind mulle kirjutamast, nii sageli kui. . .”

Just nagu ma lugesin: — see lause anub rahu. Rahu sai. (Sa ju oled pisut rahunenud ja puhanud?)

Tead Sa, mida see kõik tähendab: rahu, rahutus, palve, täitumine jne. Kuule, ma usun äkki, et tean seda päris täpselt.

Enne elamist ollakse *alati* ja *kõik*, elades — *midagi* ja *nüüd*. (Ollakse, omatakse — ükskõik!)

Minu armastus Sinu vastu on pudenenud päevadeks ja kirjadeks, tundideks ja ridadeks. Sealt siis rahutus. (Sellepärast Sa palusid rahu!) Kiri täna, kiri homme. Sa elad, ma tahan Sind näha. Alalise ülekanndmine praegusesse. Sealt siis piin, päevade lugemine, iga tunni väärtusetus, tund vaid kui aste — kirjani. Teises *olemises* või teises *omamises* (või omada tahtmises, üleüldse *tahtmises*, üks ja seesama!). Niipea kui seda märkasin, vakatasin.

Nüüd on see möödas. Tahtmisega saan ma kähku hakkama. Mida ma Sinust tahtsin? Mitte midagi. Pigem — Sinu pärast. Võib-olla, lihtsalt — Sinu juurde. Kirjata olemisest sai juba — Sinuta

olemine. Edasi — veelgi hullem. Kirjata — Sinuta, kirjaga — Sinuta, Sinuga — Sinuta. Sinus! Mitte olla. — Surra!

Selline ma olen. Selline on armastus — selles ajas. Tänamatu ja ennast hävitav. Armastust ma ei austa ega ei armasta.

В великой низости любви —

see on minu värss. (Le grande bassesse de l'amour, või — veel parem — la bassesse suprême de l'amour. [Armastuse suur madalus. . . armastuse ülim madalus.]

Nõnda, Rainer, möödas. Ma ei taha Sinu juurde. Ma ei taha tahta. Võib-olla — kunagi — koos Borissiga (kes kaugelt, ilma et ma talle sellest oleksin kirjutanud, on kõike "haistnud"! Luuletajakõrv!) — aga kunas — kuidas. . . Mitte vahele segada!

Ja — et Sa ei peaks mind madalaks — mitte selle piina pärast ei vaikinud ma — selle piina inetuse pärast!

Nüüd on see möödas. Nüüd ma kirjutan Sulle.

Marina

Rilke — Tsvetajevale

Château de Muzot

s/ Sierre (Valais) Suisse

8. juunil 1926 (õhtul)

Nõnda viskas minu väikene sõna (sest Sa seadsid ta enda ette üles) selle pika varju, milles Sa mulle nii mõistetamatult ilmumata jäid! Mõistetamatult ja nüüd mõistetult. See, et ma ta kirja panin, oma lause, ei tulnud mitte . . . nagu Sa Borissile kirjutasid . . . ülekoormatusest, ah, vabalt ja kergesti, ainult (seda mõtled ju Sinagi) nii etteaimamatult väljakutsutuna! Aga — mitte nii väga ette teadmata. Ja mõnda aega, arvatavasti oma füüsilise seisundi tõttu, pelgan ma nii väga, et keegi kallis inimene võiks minult oodata saavutust või pöördumist, ja ma ei suuda, ei jõua oodatuni. Samas õnnestub mul ikka veel ka kõige raskem, ent äkki kardan ma kirja kirjutamise vajadust (ka sisimat, ka õnnelikku) otsekuu minu ees seisvat ülijärsku ülesannet: ületamatut.

Kas kõik peab olema nii nagu Sina seda mõistad? Vististi. See meis ette ära tehtu: kas nuta või lausa hõiska! Ma kirjutasin Sulle täna terve luuletuse, istudes viinamarjaküngaste vahel soojal (kahjuks veel mitte püsivalt soojenenud) müüril ja peletamata selle avataktiga sisalikke paigalt. Sa näed, ma olen tagasi. Aga mu vana torni kallal peavad müürsepad ja muud käsitöölised kõigepealt vaeva nägema. Ei kuskil rahu, ja kõledus ja niiskus selle veinidemaal, mis muidu oli päikese poolest nii kindel.

Kui me kord juba oleme "mittetahtmiseni" jõudnud, oleme ära teeninud mõningase leevenduse. Siin minu väikesed pildid. Kas Sa saadad mulle "kõigest hoolimata" mulle enda selle teise pildi?: ma ei taha selle ootamise rõõmust loobuda.

Rainer

ELEEGIA

Marina Tsvetajeva-Efronile

Oo kaotusi kõiksusse, Marina, mahapaiskuvaid tähti!

Ei lisa meist ole kuskil, kuhu viskume, olgu

see mis tahes täht! On täiuses kõik aina loetud.

Nõnda ka langeja tõttu ei väiksemaks jää püha arv.

Kõik lahkulöödu ürgalgsusse langeb ja liidab.

Kas oleks kõik siis mäng, üks ja seesama paiknemas ümber,

ei nime sel ega tol, salavõite siin-seal vaid vaevalt?

Vood, Marina, me vee! Sügavikud, Marina, me taeva.

Muld, Marina, me maa, tuhatkordne kevadkuu nagu lõod,

kes oma puhkevat laulu heitmas on nähtamatusse.

Hõiskel me algame ning juba see meid täiesti valdab;

äkki me kaal aga kallutab alla kaebeks me laulu.

Ent ka nõnda: mis kaeve? Kas see pole vastne hõise

*Tõlkinud Ain Kaalep.

alla, sest alt-ilmas ka jumalaid on, Marina,
kiitust ihkamas, süütut meelt jumalaid kui koolilapsi.
Kiitkem, kallid, pillakem vaid oma kiitust.
Meile ei kuulu ju miski. Me heidame käe vahel teab-mis
murdmata lillele kaela, nagu neid Kôm-Ombos ma Niilusel
näinud.

Valdjad, Marina, annavad nii, ise loobudes, ande.
Nii nagu inglid käivad ja märgivad päästetavate uksi,
puutume meiegi ühte ja teist, ise teeseldes õrnust.
Oh mis taandumist ka, hajameelsust, Marina,
seesmisi ettekäändeidki jättes. Vaid märku andes, ei muud.
Kõik need vastsed käigud, kus üks meist kauem
ei kannata välja ja otsustab haarata lõpuks,
maksavad kätte ja tapavad. Et neil on surmavat võimu,
see oli kõigile meile ju selge: see hoiak, see õrnus
ning isemoodi jõud, mis teeb elavatest
üleelanud. Olematus. Kas tead, kui tihti
kandnud on meid pime käsk läbi vastse sünni
jäise eestoa. . . On kandnud: meid? Keha koosnevat silmist,
katteks lõpmatud laud, ta ei puutu. On kandnud meisse
ühe terve soo mahapaisatud südame. Rändlinnuteede
lõppsihti kandis ta parve, meie rändude hõljuva pildi.
Armastajatel, Marina, pole soovitatav — keelatud lausa
on neil teada nii palju hukust. Nagu eilsed nad olgu.
Vast nende haud on iidne, on mõtlik, nuuksuva puu all
õhtuses varjus, vast nende haud, mis mõtlikuks jääbki.
Vast nende haud vajub sisse, ise nad on nõtked kui vitsad,
nii väga painduma valmis, et kasvõi pandagu pärjaks.
Näe maituules lipnemas neid! Aina-kestmise keskmest,
kus on sinu hingus ja aim, ajab hetk nemad välja.
Oh kuis haaran ma sind, häirimatu põõsa
naiselik õis. Kuis enda paiskan ma õisesse õhku,
et vähemalt sind riivata. Eks jumalail olnud muiste

õpitud moondama ennast. Me siin oma ringide keskel
täiuse saime ju nii nagu taevane kuu.

Kui kahanebki kõik, kui kaob kõik loomiseöödeks,
ei meil täiust taastada aita miski muu, kui
käik kesk üksildust ses maastikus, mil pole und.

R.

(Kirjutatud 8. juunil 1926.)

Tsvetajeva — Rilkele

St. Gilles

14. juunil 1926

Kuula, Rainer, algusest peale, et Sa teaksid. Mina olen halb. Bor-
riss on hea. Ja ma vaikisin oma halbuse pärast — vaid pelgad
fraasid Sinu venelikkusest, minu saksalikkusest jne. Ja järsku
etteheide: “Miks Sa mind ei kuula? Mina armastan teda ju sama-
moodi kui Sina.”

Mida ma tundsin? Kahetsust? Ei. *Ei iial*. Mitte midagi. Tundeks
saamata sai asi teoks. Ma kirjutasin talle kaks Sinu esimest kirja
ümber ja läkitasin teele. Mida enamat ma võiksingi teha? Oh, ma
olen halb. Rainer, ei ühtegi kaasteadjat, olgu ta või Jumal ise.

Mind on mitu, kas Sa mõistad? Võib-olla loendamatu arv. (Täit-
matu lõpmatus!) Mitte keegi ei pea teisest midagi teadma, see
häärib. Kui ma olen pojaga, ei tohi kohal olla see, kes, pigem
see — mis Sulle kirjutab ja Sind armastab. Kui olen Sinuga — jne.
Eraklikkus ja erandlikkus. Ma ei taha isegi iseeneses ühtegi kaas-
teadjat, mitte ainult enese ümber. Seepärast ma olengi elus —
valelik (see tähendab mahavaikiv ning rääkima sunnitult — vale-
lik), olgugi et mind teises elus peetakse õigeaks ja seda ma olen.
Ma ei saa jaotada.

Ja ma olen jaotanud (see oli 2-3 päeva enne Sinu kirja saabumist).
Ei, Rainer, ma ei ole valelik, ma olen liigagi õige. Kui puistaksin
selle puhul lihtsaid ja lubatud sõnu nagu kirjavahetus — sõprus,
oleks ju kõik hea. Ma tean aga, et Sina ei ole kirjavahetus ega

ei ole sõprus. Ma tahan olla inimeste elus see, mis ei tee haiget, seepärast ma valetan — kõikidele peale iseenese.

Vale olukord kogu mu elu otsa. "Denn dort bin ich gelogen, wo ich gebogen bin." *Valetaja*, Rainer, mitte valelik!

Kui ma panen mõnele võõrale käed ümber kaela, on see loomulik, kui ma sellest kõnelen — ebaloomulik (minu enese jaoks!). Ja kui ma selle luulesse panen, ikkagi loomulik. Nõnda annavad mulle õiguse tegu ja luuletus. Vahepealne süüdistab mind. Vahepealsus on vale, mitte mina. Kui ma kõnelen tõtt (käed kaela ümber), on see vale. Kui maha vaikin, siis tõde.

Salajashoidmise sisemine õigus. See ei puutu kellessegi, isegi mitte sellesse kaela, mille ümber on mu käed. *Minu* asi. Ja mõtle ometi sellele, et ma olen naine, abielus, laste ema jne.

Loobuda? Ah, nii tungiv ei ole see ealeski, et sellel oleks mõtet. Ma loobun liig kergelt. Vastupidi, kui ma teen žesti, tunnen rõõmu, et ma seda ikka veel teen. Mu käed tahavad nii harva!

Sügavale iseendasse laskuda ja päevade või aastate järel — kunagi — ootamatult vetemänguna taas tõusta, saanud sügavusest kõrguseks, ületades valu, kirgastudes. Aga mitte kõnelda: ma olen sellele või teisele kirjutanud, ma olen seda või teist suudelnud.

"Rõõmusta ometi, üsna pea on sellel lõpp," — nii kõneleb mu hing minu huultele. Ja emmata puud või inimest — minu jaoks on see üks ja seesama. Ongi üks.

See on asja üks külg. Nüüd teine. Boriss *kinkis* mulle Sinu ja vaevu *saanuna* ihkan ma Sind ainult *endale*. Piisavalt inetu. Ja piisavalt valus — tema jaoks. Seepärast ma saatsingi talle need kirjad.

Sinu armsad pildid. Kas tead, milline Sa suurema pildi peal välja näed? Varitseja, keda äkki hõigatakse. Ja see teine, väiksem — see on lahkumine. Reisile asuja, kes veel kord, näiliselt põgusalt — hobused ootavad juba — vaatab lahkumise eel üle oma aia nagu täiskirjutatud lehe. End lahti rebimata, vaid aegapidi eemaldudes. Keegi, kes laseb kogu maastikul — leebelt — kaduda. (Rainer, võta mind kaasa!)

Heledad silmad on Sul, veekarva — nagu Ariadnel, ja kulmude vahel on Sul vagu (ülevalt alla), see on Sul minult, juba lapsena olin ma selline: ikka kulm kipras, mõtlemisest ja vihast.

(Rainer, Sa oled mulle armas ja ma tahan Sinu juurde.)

Sinu eelegia. Rainer, kogu elu olen ma ennast kinkinud luuletuste kujul — kõikidele. Ka luuletajatele. Aga alati andsin ma liiga palju ja lämmatasin ikka võimaliku vastuse kõla. Vastus ehmus. Ma ennetasin kogu vastukaja. Seepärast ei ole luuletajad mulle luuletusi kirjutanud (või on kirjutanud viletsaid — ka see ei ole midagi, on veelgi vähem kui miski) — ja ma muigasin üha: nad jätavad need sellele, kes tuleb saja aasta pärast.

Ja Rainer, Sinu luuletus, Rilke luuletus, luuletajalt, luulelt — luuletus. Ja, Rainer, minu tummumine. Pahupidi olukord. Õige olukord.

Ah, ma armastan Sind, teisiti ei saa ma seda nimetada, esimene ettejuhtuv ja ometigi esimene ja *parim* sõna.

Rainer, eile õhtul läksin ma veel välja pesu ära tooma, sest hakkas sadama. Ja ma võtsin kogu tuule — ei kogu põhjakaare oma käte vahele. Ja tema nimeks olid Sina. (Homme oled Sa lõunakaar!) Tuppa ma teda ühes ei võtnud, ta jäi lävele seisma. Majja ta ei tulnud, ent võttis mu merele kaasa, niipea kui ma uinusin.

Vaid märku andes, ei muud.

Ja seda armastajatelt, nende kaasa- ja väljaarvatuselt. “Ainakestmise” keskmest.”

Ja see pikk vaikne Kuu-rännak.

Ja siiski ei tähenda see midagi muud kui: ma armastan Sind.

Marina

Armas! Ma tahan Sulle kinkida ühe sõna, võib-olla Sa ei tunne seda veel.

Valu on tõeline sõna, valu on hea sõna, valu on armurikas sõna.

(Püha Kuningunde XIII sajandil.)

Seda pilti mul veel ei ole, niipea kui saan, saadan Sulle. Kirjuta mulle Muzot'st — kas müürsepad on juba läinud? Kas päike on kohal? Meil pole ühtegi päikselist tundi olnud. Ma tahaksin kogu päikese Sulle saata; Sinu maastikutüki külge naelutada.

Jah! Rainer! Kui ma Sulle kirjutasin, tähendas see: Üle mäe.

Esimene koer, keda Sa peale Seda kirja silitad, olen mina. Pane tähele, mis näo ta teeb.

Tsvetajeva — Rilkele

St. Gilles-sur-Vie

6. juuli 1926

Armas Rainer,

Goethe on kuskil öelnud, et võõras keeles ei saa midagi silmapaistvat kirjutada — mulle on alati tundunud, et see on vale. (Goethe on alati õige vaid tervikuna, ainult summana, seepärast teen ma talle praegu liiga.)

Luuletamine ise on juba kord ülekanndmine, emakeelest — teise, kas see on siis prantsuse või saksa keel, on küllap ükskõik. Mitte ükski keel ei ole emakeel. Luuletamine on järgiluuletamine*. Seepärast ei mõista ma, kui räägitakse prantsuse või vene jne luuletajatest. Luuletaja võib küll prantsuse keeles kirjutada, ta ei saa aga olla prantsuse luuletaja, see on naeruväärne.

Mina ei ole vene luuletaja ja imestan alati, kui mind selleks peetakse või sellena vaadeldakse. Sellepärast luuletajaks saadaksegi (kui selleks üldse saabki *saada*, kui seda juba enne ei *olda*), et mitte olla prantslane, venelane jne, vaid et olla kõik. Või: ollakse luuletaja, sest et ei olda prantslane. Rahvuse hulka või sellest välja arvatus. Orpheus lõhub rahvuse ära või teeb selle nii suureks ja laiaks, et kõik (nii olnu kui olev) on kaasa arvatud. Kaunis sakslane — näe! Ja kaunis venelane!

Siiski on igal keelel midagi ainult talle omast, midagi, mis on *tema* oma. Seepärast kõlad Sa prantsuse keeles teisiti kui saksa keeles — eks Sa seepärast prantsuse keeles kirjutanudki! Saksa keel on sügavam kui prantsuse keel, küllasem, avaram, *tumedam*. Prantsuse keel — kellalöök järelkajata, saksa keel — pigem

*Saksa "Nachdichten" tähendabki luuletõlkimist; meie tõlkelaen "järgiluuletamine" on vähe juurdunud. *Toim.*

järelkaja kui kell (löök). Saksa keel sünnib veel kord, ikka ja jälle, lõpmata, lugejate järgiluuletusena, prantsuse keel lihtsalt on. Saksa keel — *saab*, prantsuse keel — *on*. Tänamatu keel luuletajale — seepärast Sa ju kirjutasidki prantsuse keeles. Peaaegu võimatu keel!

Saksa keel on lõputu lubadus (see ju *on* and!), prantsuse keel — lõplik and. Platen* kirjutab prantsuse keeles. Sina (“Verger”**) kirjutad saksa keeles, s.t iseennast, luuletajat. Sest saksa keel on emakeelele ju kõige lähemal. Lähemal kui vene keel, ma usun. Veel lähemal.

Rainer, ma tunnen Su ära igast reast ja siiski kõlad Sa lühemalt, iga rida on lühendatud Rilke, umbes nagu konspekt. Iga sõna, iga silp.

Grand-Maitre des absences [Puudumiste suurmeister]*** —

see on imeliselt tehtud. “Grossmeister” nii ei kõlaks! Ja — *partance (entre ton trop d'arrivée et ton trop de partance. . .)* [lahkumine; sinu saabumise liia ja sinu lahkumise liia vahel. . .] see tuleb kaugusest — ja läheb seepärast nii kaugele!), Maria Stuartilt:

Combien j'ai douce souvenance

De ce beau pays de France. . .

[Kui palju sulneid mälestusi / mul on ilusalt Prantsusmaalt]

Kas sa tunnend neid tema värse:

Car mon pis et mon mieux

Sont les plus déserts lieux

[Sest minu halb ning minu hea / on kõige hüljatumad paigad?]

*August von Platen (1796–1835) oli üks Tsvetajeva armastatuid saksa poeete. Siiski peab Tsvetajeva teda oma mõttes “prantsuslikuks”. *Toim.*

***Vergers* (Puuviljaaiad) on Rilke 1925. a ilmunud prantsuskeelne luulekogu. *Toim.*

***See ja järgnevad prantsuskeelsed väljendid on tsitaadid mainitud kogust. *Toim.*

(Rainer, ma arvan, prantsuse keeles kõlaks imeliselt “Laul kornetist”!)

“Verger” kirjutasin ma Borissile ümber.

Soyons plus vite

Que le rapide départ*

[Olgem kiiremad / kui äkiline lahkumine] —

see riimub minu sõnadega

Тот поезд, на который все —

Опаздывают...

(Luuletajast)

Ja: “pourquoi tant appuyer” [mispärast nii palju toetada] Mlle de Lespinasse'i sõnadega: “glissez mortels, n'appuyez pas!” [Laske liugu, surelikud, ärge toetuge!]

Kas tead, mis on selles raamatus uus? Sinu naeratus. (“Les Anges sont-ils devenus discrets!” — “Mais l'excellente place — est *un peu trop* en face. . .” [Kas inglid on läinud diskreetseks! — Ent suurepärase koht — on veidi liigagi just näos. . .])**

Ah, Rainer, mu kirja esimene leht võiks tervenisti ära jääda. Täna oled Sa:

. . . Et pourtant quel fier moment

lorsqu' un instant le vent se déclare

pour tel pays: consent à la France.

[Ja ometi mis tore hetk/ kui tuul kuulutab/ sellise maa pooldamist: nõustub Prantsusmaaga.]

Oleks ma prantslane, kirjutaksin Su raamatule:

“consent à la France” [nõustub Prantsusmaaga] —

oleks epigraafiks.

Ja nüüd — Sinult minule:

Parfois elle paraît attendrie

*Taas Rilke värsid. *Toim.*

**Tsitaadid kirja lõpuni Rilke mainitud kogust. *Toim.*

qu'on l'écoute si bien, —
alors elle montre sa vie
et ne dit plus rien.

[Vahel ta näis helluvat, / et teda kuulatakse nii hästi — / siis ta näitas oma elu / ega öelnud muud midagi.]

(Sina, loodus!)

Aga Sa oled ju ka luuletaja, Rainer, ja luuletajailt oodatakse *de l'inédit*'d [seniavaldamatut]. Seepärast saada mulle pikk kiri, ainult mulle, muidu ma teen ennast rumalamaks, kui ma olen, ja olen "solvunud"; "oma parimates tunnetes petetud" jne, ja Sa ju ikka kirjutad mulle (et rahu saada! ja et Sa oled hea!)

Kas ma tohin Sind suudelda? See ei ole ju midagi enam kui kallistus, ja suudluseta kallistus on ju peaaegu ilm võimatu!

Marina

[Järelkiri kirjaümbrikul]

Env. Muzot s/ Sierre (Valais) Suisse.

Muzot' on Sinu raamatu luuletanud. Seepärast ta saadab selle, Sind mainimata.

Rilke — Tsvetajevale

Hetkel: Hôtel Hof-Ragaz

Ragaz (Suisse)

28. juulil 1926

Sa imeline Marina,

nii nagu Sinu esimeses kirjas, imetlen ma sestpeale igas Sinu kirjas Su nõnda täpset otsimist ja leidmist, Su ammendamatu teed selleni, mida Sa arvad, ja ikka, et Sul on õigus. Sul on õigus, Marina, (kas pole see naiste puhul haruldane?), säärane õigeksjäämine selle sõna kõige kehtivamas, muretumas mõttes. See õigeksjäämine mitte millegi pärast, ei teagi kust pärit, asja ees, teist taga asjast endast, tervikust on Su õigus pärit, ja nii on Sul alatiseks

õigus lõpmatule. Niipea kui ma Sulle kirjutun, tahan kirjutada nagu Sina, *iseennast Sinu kombel ütelda*, Sinu ükskõiksete ja samas nii tundlike vahenditega. Sinu ütlemine on kui tähe peegelpilt, ta paistab vette ja vesi, vee-elu, tema vesine öö segab teda, murrab, kaotab ja lubab taas ilmuda, siis sügavamal voogamises, just nagu tuttavana selle peegliilmaga, iga kustumise järel veelgi sügavamal temas. (Sina suur täht). Kas Sa tead noore Tyge de Brahe* koduteed, ajal, mil ta tegelikult ei oleks veel tohtinud tegelda astronoomiaga, vaid oli hoopis tulnud vaheajaks koju, lelle mõisa. . . ja seal selgus, et ta (hoolimata Leipzigist ja jurisprudentsist) tundis taevast juba nii hästi, juba niivõrd peast (pense: il savait le ciel par coeur! [mõtlet: ta teadis taevast peast!]), et tõstes oma pigem puhkavaid kui otsivaid silmi sai ta kingiks uue tähe Lüüra tähtkujus: tema esimene avastus tähislooduses. (Ja eks ole nii, või eksin ma, et just see täht Alpha Lüüra tähtkujus "visible de toute de Provence et des terres méditerranées" [nähtav kogu Provence'is ja Vahemeremaal], mis praegu kindlasti paistab, peaks kandma Mistrali nime?**) Kui juba see aeg on kord meile antud, võiks seegi olla võimalik, et poeete visatakse tähtede sekka: Tu diras à ta fille un jour, en t'arrêtant à Maillane: voici "Mistral", comme il est beau ce soir! [Sa ütled ükspäev oma neiuale, viibides Maillane'is: vaata Mistrali, küll ta on täna õhtul ilus!] Viimaks oleme jõudnud tänavanimedest edasi, "kuulsuseni"!)

Aga Sind, Marina, ma palja silmaga ei leidnud, Boriss seadis teleskoobi mu taeva ette: . . . alul tormasid terved ruumid eest läbi, ja siis, äkki, seisid Sina, puhas ja tugev, kesk välja, seal, kus Sinu esimese kirja kiired Su minu jaoks kokku koondasid.

Sinu esimene kiri on nüüd alates 9. juulist minu juures: kui tihti ma olen tahtnud vastata! Aga mu elu on minus nii kummaliselt raske, et tihti ei liigu ma paigalt; näib, nagu looks raskusjõud minu suhet temasse ümber — lapsest peale ei ole mu meel nii raskelt paigast nihkunud; tollal aga oli külgetõmmatuks maailm, mis surus end vastu seda, kes oli ise nagu kuskilt lahtirebitud tiib,

*Meil harjunud kirjakuju on Tycho de Brahe. Selle XVI sajandi taani astronoomi vastu tundis Rilke suurt huvi. *Toim.*

**Rilke viitab Maillane'is sündinud suurele provansi poeedile Federi Mistralile (1830–1914). *Toim.*

millest õõtsudes pudenes sulle järel sulg; nüüd olen ma ise raskus ning maailm ümberringi on nagu uni, ja suvi on nii isemoodi hajevil, nagu ei mõtleks ta üldse oma asjade peale.

Sa märkad, ma olen jälle oma Muzot'st ära: siin Ragaz's, et kohtuda oma kõige vanemate ja ainumate sõpradega, keda ma pean juba Austriast alates enesega seotuks. (Kui kauaks veel? Sest nende vanus ületab minu oma suuresti. . .) Ja koos nendega tuli ootamatult nende venelannast sõbranna, vene inimene, mõtle ometi, mida see mulle tähendas! Nüüdseks on nad kõik läinud, mina aga jään siia veel mõneks ajaks, ilusate akvamariinselgete terviseveeallikate pärast. Ja Sina?

Rainer

Car mon pis et mon mieux
sont les plus déserts lieux

[Sest minu halb ning minu hea / on kõige hüljatunud paigad]:

Sina mulle kinkisid, mina kirjutan oma taskuraamatusse.

Tsvetajeva — Rilkele

St. Gilles-sur-Vie

2. augustil 1926

Rainer, sain Sinu kirja oma nimepäeval 17./30. juunil, sest mul on ka oma pühak, olgugi et ma tunnen ennast oma nime esmikuna, nagu Sindki Sinu oma esmikuna. Raineriks kutsutud pühakut kutsuti kindlasti teisiti. Sina oled Rainer.

Nõnda siis, minu nimepäeval kauneim kingitus — Sinu kiri. Täiesti ootamatu nagu alati, ma ei harju mitte kunagi Sinuga ära (nagu ka iseendaga), ka imestamise, oma mõttega Sinule mitte. Sina oled see, mida ma täna öösel näen unes, mis *mind* täna öösel unes näeb (unes nägema või unes nähtama). Tundmatu mina võõras unenäos. Ma ei oota Sind mitte kunagi, ma tunnen Sinu ikka ära.

Kui keegi meid korraga unes näeb — siis me saame kokku.

Rainer, ma tahan Sinu juurde selle uue mina pärast, mis saab tekkida vaid Sinuga, Sinus. Ja siis, Rainer ("Rainer" — kirja juhtmotiiv) — ära ole minu peale kuri, see olen ju *mina*, ma tahan Sinuga magada — uinuda ja magada. Imeline rahvakeelne sõna, kui sügav, kui tõeline, kui ühemõtteline, nii täpisealt see, mida ta ütleb. Lihtsalt — magada. Ja ei midagi muud. Ei, veel: peita pea Sinu vasaku õla varju ja panna käsi ümber Sinu parema — ja ei midagi muud. Ei, veel: sügavaima uneni teada, et Sina oled seal. Ja veel: kuidas Su süda heliseb. Ja — südant suudelda.

Mõnikord mõtlen: ma pean kasutama võimalust, et ma veel (ik-kagi!) olen keha. Varsti ei ole mul enam käsi. Ja veel — see kõlab kui piht (mis on piht? Oma alatusega praalimine! Kes võiks küll kõnelda oma hädadest vaimustusega, see tähendab olemata õnnelik?!) — nõnda, ärgu kõlaga see *mitte* pihina: kehadel on minuga igav. Nad aduvad midagi ja ei usu mind (minu keha), olgugi et teen kõik nagu teised. Liiga. . . omakasupüüdmatu, võib-olla, liiga. . . heatahtlik. Ja usaldav — liiga palju usaldavad võõrad (metslased), kes ei tea ei kombeist ega seadusist midagi. *Siinsed* ei usalda! Kõik see ei kuulu armastusse, armastus kuulleb ja tunneb ainult iseennast, vägagi paikselt ja täpselt, *sega* ei saa ma järele teha. Ja — suur kaastunne, kes teab kust, lõpmata headus ja — vale.

Ma tundun endale üha vanemana. Liigtõsine — lapsemäng, mina ei ole küllalt tõsine.

Mulle on alati tundunud, et suu on maailm; taevavõlv, koobas, kuristik, põhjatus. Ma olen alati keha hingeks ümber pannud (kehast vabastanud), nõnda ülistanud "füüsilist" armastust — et seda armastada suuta —, et äkki ei jäänud temast enam midagi järele. Sellesse süvenedes selle tühjaks õõnestanud. Sellesse tungides selle välja tõrjunud. Sellest ei jäänud enam muud järele kui mina ise: hing (nii mind hüütakse, sestap imestus: nimepäev!)

Armastus vihkab poeti. Ta taha, et teda ülistataks ("ise ülev küll"), ja usub, et on absoluutne, ainuke absoluut. Ta ei usalda meid. Oma sisimas ta teab, et ta ei ole ülev (sestap nii kõrk!), ta teab, et kogu ülevus — on hing, ja seal, kus algab hing, lõpeb keha. Armukadedus, Rainer, sulaselge. Samasugune on ka hing keha vastu. Ah, ma olen alati keha peale armukade olnud: teda ülistatakse nii paljudes lauludes! Ja Francesca ja Paolo väike

episood. — Vaene Dante! — Kes mõtleb veel Dantest ja Beatricest? Ma olen armukade inimliku komöödia peale. Hinge ei armastata kunagi nii nagu keha, heal juhul teda kiidetakse. Keha armastatakse tuhande hinge jõul. Ons keegi end kunagi *hinge* pärast hukka saatnud? Ja kui keegi ka tahaks — võimatu: armastada hinge hukkumiseni — see tähendaks juba olla ingel. Meid on petetud terve põrguga! (... trop pure — provoke un vent de dédain! [liiga puhas — ärgitab põlguse tuul]*)

Miks ma seda kõike Sulle ütlen. Kartusest, et Sa — võib-olla — pead mind vaid kireorjaks (kireori — pärisori). “Ma armastan Sind ja tahan Sinuga magada”, sõprusele ei ole lühidus lubatav. Aga ma ütlen seda teise häälega, peaaegu nagu läbi une, sügava une. Ma kõlan hoopis teisiti kui kirg. Kui Sa minu enda juurde võtaksid, võtaksid Sa enda juurde *les plus déserts lieux* [kõige hüljatumad paigad]. Kõik, mis *kunagi* pole und saanud, tahaks Sinu käte vahel välja puhata. Hingeni (kurguni) — ulatuks see suudlus (mitte tulelõõm, vaid: põhjatus).

Je ne plaide pas ma cause, je plaide la cause du plus absolu des baisers. [Ma ei ole hageja oma asjas, ma olen hageja üliabsoluutses suudluste asjas.]

Sa reisis aiva, ei ole eales kodus, ning kohtad venelasi, kes ei ole mina. Kuula, et Sa teaksid: Rainerimaal esindan mina üksi Venemaad.

Rainer, kes Sa siis tegelikult oled? Sakslane mitte — ehkki kogu Saksamaa! Ei böömlane — ehkki Böömimaal sündinud (NB! sündinud maal, mida veel ei olnud, seda küll) — ega austerlane, sest Austria *oli* ja sina *tuled!* Kas pole see imeline? Sina — maata! “Le grande poète tchéco-slovaque [suur Tšehhoslovakkia poeet]”, nagu seisis Pariisi ajakirjades. Rainer, viimaks oledki Sa *slovaque?* Ma pean naerma.

Rainer, õhtu saabub, ma armastan Sind. Üks rong ulub. Rongid on hundid, hundid on Venemaa. Mitte rong — kogu Venemaa ulub sind taga. Rainer, ära ole minu peale kuri, kuri või mitte, täna öösel ma magan Sinuga. Lõhe pimeduses — sest seal on tähed — sulgen ma: akna (aknale mõtlen ma, kui ma mõtlen

*Ebatäpne tsitaat Rilkel. *Toim.*

Sinust ja minust, mitte voodile). Silmad pärani lahti, sest väljas on veel mustem kui sees. Voodi on laev, me läheme reisima.

... mais un jour on ne le vit plus.

Le petit navire sans voiler,

Lassé des océans maudits,

Voguant au pays des étoiles —

Avait gagné paradis.

[Aga ükspäev pole teda enam näha. / Väike laev on purje heiskamata, / väsinuna neetud ookeanidest, / sõites tähtede maale / jõudnudki paradiisi.]

(Lausanne'i lastelaul)

Sa ei pruugi vastata: anna suudlus edasi.

M.

[Järelikiri]

Õigusest (õigeks jäämisest). "Ka loodus on ebaloomulik" (Goethe), kas Sa mõtlesid seda? (Loodus: õigus). *Déserts lieux* [hüljatud paigad] sain ma kingiks Borissilt ning kingin nad Sulle.

Tsvetajeva — Rilkele

St. Gilles

14. augustil 1926

Armas sõber,

kas Sa oled mu eelmise kirja kätte saanud? Ma küsin seda, sest ma viskasin ta lahkuvasse rongi. Postkast nägi välja piisavalt õudne: kolme sõrme paksuselt tolmu ja tohutu vanglataba. Vise oli juba sündinud, kui ma seda märkasin, käsi oli liig karme — küllap jääb kiri sinna lamama — viimsepäevani.

Umbes kümne päeva eest. Sisuks? Kiri ongi sisu, seega ei olegi tal seda, et aga mitte liiga täpne olla: midagi magamisest, Sinu ja

minu omast (et le lit — table évanouï. . . [ja voodi — haihtunud laud. . .]*)

voodi — et asju aimata / imet näha,

laud — et neid ellu viia / neid teha.

Voodi: selg; laud: küünarnukid. Inimene *on* voodi ja laud, nii ei pruugi tal neid ollagi.

(See teine kiri kõlas hoopis teisiti ja rong, mis teda kannab ja on endasse matnud — huilgas ja vilistas hoopis teistmoodi kui reisirong, kui ma teda kuuleksin, teaksin kohe, kas kiri on veel temas või mitte.)

Armas Rainer, Boriss ei kirjuta mulle enam. Viimases kirjas ta ütles: kõik, mis minus ei ole tahe, on Sinu oma ja kannab Sinu nime. — Tahe tähendab ta naist ja poega, kes on praegu välismaal. Kui ma sellest tema teisest välismaast kuulda sain, kirjutasin: kaks kirja välismaalt — jäta see! Kahte välismaad ei ole, välismaa ja sisemaa — seda küll. *Mina olen välismaa! Olen ja ei jaga kellegagi.*

Las ta naine kirjutab talle ja tema naisele. Naisega magada ja mulle kirjutada — jah, talle kirjutada ja mulle kirjutada, kaks kirjaümbriku, kaks aadressi (üks Prantsusmaa!) — käekirjaga õeks tehtud. . . Teda endale vennaks — jah, ta naist õeks — ei.

Selline ma olen, Rainer, iga inimsuhe — saar, ja alati uppunud — kõige naha ja karvadega.

Mulle kuulub inimesest laup ja pisut rinnast, südant luban ma kergesti. Rinda ei luba. Mul on kõlamiseks vaja võlvi, süda kõlab tuhmilt.

Rainer, saada mulle postkaart, vaid kaks sõna: sain — või ei saanud — rongikirja. Siis saadan ma Sulle pika kirja.

Rainer, sellel talvel peame kokku saama, kusagil prantsuse Savoye's, päris Šveitsi külje all, kuskil, kus Sa ei ole veel iial olnud. (Kas säärane *ei-iial* on olemas? Kahtlen.) Väikeses linnakeses, Rainer. Nii kaua kui Sa tahad, nii vähe, kui Sa tahad. Kirjutan sellest Sulle päris lihtsalt, sest tean, et Sa siis mind mitte ainult väga ei armasta, vaid tunned minust ka palju rõõmu. (Rõõm — tõmbab Sindki ligi.)

*Tsitaat Rilkel. *Toim.*

Või sügisel, Rainer. Või kevadel. Ütle: jah, et mul oleks tänasest peale üks suur rõõm, midagi, mille poole vaadata (ringi vaadata?). (Minevik on veel eel.*)

Ma emban Sind, sest on juba väga hilja ja ma olen väga väsinud.

Marina

Rilke — Tsvetajevale

Hôtel Hof Ragaz

Ragaz (Canton de H. Gall), Suisse

ce 19 Août 1926

Rong, Marina, see rong (Sinu eelmise kirjaga), mida Sa tagantjärele umbusaldasid, jõudis hingetuna minu juurde; õudustäratav kirjakest oli vana, nagu on vanad vaid krokodillid ja kaamelid, kes on noorest peale vana-olemisega kaitstud: usaldust vääriv kvaliteet. — Jah ning jah ning jah, Marina, kõik jah'id, mille juurde Sa ihkad ja mille jaoks Sa olemas oled, nii suur, üheskoos, nagu JAH elule enesele. . . : aga selle sees on ka kõik kümned tuhanded ei'd, ettearvamatud.

Kui ma olen ka vähem kindel selles, et meile on antud see üksteise sees olemine, see olemine nagu kaks kihti, kaks pinda, õrntihedalt, pesa kaks poolt (kui väga ma tahaksin teada, kuidas on vene keeli pesa (ununenud!), unepesa, millele laskub suur lind, vaimu röövlind (mitte pilgutada!) . . . kui ma olen ka vähem (kui Sina) kindel (ehk tuleb see tollest iseäralikust külgekleepuvast raskusest, mida ma läbi elan ja mis näib mulle peaaegu talumatu, nõnda et ma asjadelt, mis tahavad tulla, ei oota mitte neid endid, vaid just erilist abi, mõõdukohast toetust). . . , siis ei vaja ma mitte vähem (ei, just) võimalust nõnda kord sügavamast, allikate allikast kosutust tuua. Vahepeal on aga hirm nende paljude päevade, nende korduse ees, kuni (järsku) hirmuni juhuste ees, mis sellest midagi ei tea ja millele ei saa midagi teatada.

. . . Mitte talveni! . . .

*Viide ühele Rilke luuletusele. *Toim.*

“Vastata pole vaja. . .” — lõpetasid Sa. Kui ma seda küll *võiksin*, võib-olla: sest kes teab, Marina, ehk oli minu vastus juba enne Sinu küsimust kohal? Tookord Val-Mont’is otsisin ma kaardi pealt juba üles: *cette petite ville en Savoye* [selle väikese linna Savoye’s]. . . , nüüd on Sinu kord öelda! Lükka ta ajast välja, tee täitunuks, nagu oleks ta juba olnud: mõtlesin ma, kui Sind lugesin. . . Ja näe, juba kirjutad ju Sinagi oma kirja paremal veerel: “Minevik on veel eel.” (Maagiline rida, ent nii pelglikus seoses.)

Unusta nüüd, armas, pimesi, mis küsiti ja vastati ning anna ta (olgu ta siis mis tahes) selle rõõmu kaitse ning väe alla, mida Sa endaga tood, mida ma vajan, mida mina võib-olla toon, kui Sina toomisega algust teed (mis on juba tehtud).

Borissi vaikijäämine puudutab ja kurvastab mind; tegelikult oli ju minu lisandumine see, mis heitis end risti ette tema suurele Sinu poole hoovamisele? Ja olgugi et ma kohe mõistsin, mida Sa ütled kahest (teineteist välistavast) “välismaast”, pean ma Sind ometigi karmiks, peaaegu julmaks tema vastu (ja karmiks minu vastu, kui Sa soovid, et minu jaoks oleks Venemaa alati ning ainuüksi Sinu kaudu!). Iga väljaarvamise vastu (mis armujuurest võrsub ning puitub): kas Sa tunnend minu ära nii, isegi nii?

Rainer

Tsvetajeva — Rilkele

St. Gilles

22. august 1926

Rainer, ütle vaid alati jah kõigele, mida ma tahan, — nii hulluks see kõik ometigi ei lähe. Rainer, kui ma ütlen Sulle: ma olen Sinu Venemaa, ütlen ma Sulle vaid (veel kord), et oled mulle armas. Armastus elab eranditest, väljaarvamistest. Armastus elab sõnadest ning sureb tegudest. Liig tark — mina — et tahta Sulle tõesti Venemaa olla! Kõneviis. Viis armastada.

Rainer, ma olen muu: kõik, mis oled Sina, mis on Sina. (*Olla* tähendab elanud olla. *Etre vécu. Chose vécue.* [Olla elanud. Elanud olend.] Passiiv).

Kas Sa arvad, et mina usun Savoye'sse? Jah, nagu Sinagi, kui taevariiki. Kord... (Kuidas? Kunas?). Mida olen ma elus näinud? Kogu noorus (1917. aastast alates) musta tööd. Moskvas? Prahlas? Pariisis? St. Gilles'is? Ühtsama. Ikka pliit, luud, raha(puudus). Mitte kunagi ei ole mul aega. Mitte keegi Sinu tuttavatest ja sõbrannadest ei ela nii, ei suudaks nii elada. Enam mitte küürida ja puhastada — see on minu taevariik. Lihtne küll? Jah, sest minu maapealne riik on — kehv küll! (Rainer, kas see on saksa keele moodi?) Puhastama — puhastustuli (imeline sõna),* küürida ja puhastada siin, puhastustuli seal, puhastustuleni puhastatud jne. Nii ma kirjutan, sõnalt asjale, sõnade järgi luuletades. Nii kirjutad Sinagi, ma usun.

Nõnda, armas, ei mingit hirmu, ning alati jah/kohal igale annile/minule — kerjusetrööst, süütu, tulemusteta. Enamasti ju mu paluv käsi langeb — ja and — langeb liiva. Mida ma Sinust tahan? Seda, mida kogu luulelt ning igalt luulerealt: ühe/selle silmapilgu tõde. Kaugemale tõde ei ulatu. Ei puitu eales — tuhastub — alati. Ainult seda sõna, mis on juba minu jaoks asjaks saanud — ihkan ma. Tegusid? Tulemusi?

Ma tunnen Sind, Rainer, nagu ma tunnen iseennast. Mida kaugemal minust — seda sügavamal minus. Ma ei ela iseeneses, vaid väljaspool ennast. Ma ei ela oma huultel ja see, kes mind suudleb, ei taba *mind*.

Savoye. (Mõttepaus): rong, pilet. Võõrastemaja (viisat mitte, Jumal tänatud) ja ... vaikne jälestus. Midagi ettevalmistatud, vallutatut... väljalunitut. *Sina* pead taevast langema.

Rainer, täiesti tõsiselt: kui Sa mind päriselt, oma silmadega näha tahad, pead tegutsema *Sina*, s.t — “Kahe nädala pärast olen seal ja seal. Kas tuled?” See peab tulema Sinult. Nagu kuupäevgi. Nii nagu ka linn. Uuri kaarti, vahest peaks see linn olema hoopis suur? Mõttele järele. Väikesed linnad viivad vahel eksiteele. Jah, veel midagi: raha mul ei ole, mu kesine teenistus (et olen “uudne”, trükkivad mind vaid “uuemad” ajakirjad ja neid on emigratsioonis vaid kaks) — on juba saades haihtunud, kas sul jagub

*Saksa k fegen 'pühkima, puhastama' — Feg(e)feuer 'puhastustuli'. *Tlk.*

meile mõlemale? Rainer, ma kirjutan ja pean naerma: iseäralik külaline!

Nõnda siis, kallis, kui Sa seda kunagi tõesti tahad, siis Sa kirjutad mulle (pisut varem, sest ma pean leidma kellegi, kes jääks laste juurde) — siis ma tulen. St. Gilles'i jään ma 1.–15. oktoobrini. Siis — Pariisi, kus kõik läheb jälle otsast peale lahti: ei raha, ei tuba, mitte midagi. Prahasse ma enam tagasi ei lähe, böömlased on minu peale pahased, sest ma olen nii palju ja nii palavalt kirjutanud Saksamaast ja nii kindlalt vaikinud Böömimaast. Ning ometigi “subsideeris” Böömimaa mind kolm ja pool aastat (500 krooni kuus). Nõnda siis, — see võiks ju olla ka kuskil lõuna pool? (Ma mõtlen Prantsusmaad.) Kus, kuidas ja kunas (alates novembrist) Sa iganes tahad. Valik on Sinu kätes. Sa võid neid ju ka — laiutada. Ma ei armasta Sind ju eales ei rohkem ega vähem.

Ma tunnen Sinust suurt rõõmu, nagu tervest, päris uuest riigist.

Borissist. Ei, minul oli õigus. Ta vastas nagu vabastatud Atlas. (See kandis ju kogu taevast ühes selle elanikega! Ja ma arvan, koormast vabanedes ohkas temagi!) Nüüd on ta minust vaba. Liig hea, liig kaastundlik, liig kannatlik. Lõök pidi tulema *minult*. (Lõpetada, s.o tappa ei taha keegi.) Kahest välismaast teadis ta juba enne. Mina vaid ütlesin selle ära, andsin nime, vabastasin lummast. Nüüd on kõik hästi, riigid lahus: mina sisimal sisemaal — äärmisel välismaal — päris üle maailma ääre.

Pesa on vene keeli: гнездò (ainsus — riimita!), mitmuses: гнезда (pehme hääldus: e, ë, peaaegu o, riimiks звезды — tähed).

Kui kauaks Sa jääd Ragaz'sse ja kuidas Sa end tunned? Mida Sa viimati kirjutasid?

Jah, üks suur palve. Kingi mulle (saksakeelne) kreeka mütoloogia — ilma filosoofiata, päris lihtne ja ammendav: müüdid. Ma usun, et lapsena oli mul *Stolli* raamat. Varsti ilmub mu Theus (I. osa: Theseus ja Ariadne, dramaatiline poem). Praegu alustan Phaidrat (kõik kokku on mõeldud triloogiana: Ariadne — Phaidra — Helena) ja mul täheb mütoloogiat tarvis. Aphrodite viha — see on juhtmotiiviks. Kui kahju, et Sa mind lugeda ei saa! Mina Sinu ees — kurttumm (kurt õigupoolest mitte — tumm!).

Rilke ja Tsvetajeva kirjavahetus

Kingi mulle Stolli müüdid, sissekirjutusega, et ma ei lahkuks sellest raamatust *iialgi*. Kas tahad?

Ma emban Sind.

M.

[Ääremärkus]

St. Gall — St. Gilles*

Tsvetajeva — Rilkele

Bellevue (S. et O.)

pres [de] Paris

31, Boulevard Verd

7. novembril 1926

Armas Rainer!

Siin ma elan.

— Kas Sa armastad mind veel?

Marina

Tsvetajeva — Boriss Pasternakile

[Bellevue]

31. detsembril 1926

Boriss!

Rainer Maria Rilke on surnud. Kuupäeva ma ei tea — umbes kolme päeva eest. Mind tuldi uusaastapeole kutsuma ja toodi ka see teade.

*Viide kohanimede sarnasusele: Ragaz, kus Rilke viibis, asub St. Galleni kantonis. *Toim.*

Tema viimane kiri minule (6. septembrist) lõppes hüüatusega:
"Kevadel? Liig kaugel minu jaoks. Varem! Varem!"

(Me rääkisime kohtumisest). Minu järgmisele kirjale ta ei vastanud, seejärel — juba Bellevue'st — minu kiri talle — üks rida:

"Rainer, mis on? Rainer, kas Sa armastad mind veel?"

[...]

Kas me kohtume veel kunagi?

— Tema uue sajandi terviseks, Boriss!

M.

Tsvetajeva — Rilkele*

Aasta läheneb Sinu surmaga... kas lõpule? Algusele. Armsaim, ma tean, et nüüd — Rainer, ma nutan —, et nüüd saad Sa mind posti abita lugeda, et Sa just praegu lugesid. Armas, kui Sina oled surnud, ei ole ei surma ega elu. Mida veel? See Savoye' väikelinn — kunas? Kus? Rainer, ja unepesa? Nüüd mõistad Sa ka vene keelt ja tead, et pesa on гнездо ja palju-palju muud.

Ma ei taha Sinu kirju üle (uuesti) lugeda, sest muidu ei taha ma "elada" ("suuta"? "suudan" kõike, ei kehti) — Sinu juurde tahta — mitte siin olla tahta. Rainer, ma tean, et Sa oled praegu minust paremal. Ma peaaegu tunnen Sinu pead. Kas Sa oled kordki minu peale mõelnud? Homme algab uus aasta, Rainer — 1927. 7. Sinu armsaim arv. Sündinud niisiis 1875 (aja kiri?). 51. Noor.

Vaene tüdretütar, kes Sind kunagi näha ei saanud.

Vaene mina.

Ometigi — mitte olla kurb. Täna öösel kell 12 löön ma Sinuga kokku (oh, päris tasa, lärmi ei kannata me kumki).

Armsaim, tee, et ma näeksin Sind vahel unes.

*See kiri on kirjutatud juba peale Rilke surma 29. detsembril 1926. Tsvetajava saatis ta Boriss Pasternakile. Kirja originaal ei ole säilinud, tekst on taastatud Tsvetajeva mustandivihu alusel. *Tlk.*

Me kumbki ei uskunud siinpoolsesse kokkusaamisesse, nagu ka siinpoolsesse olemisse, eks? Sa läksid minu eel ja sead minu vastuvõtuks korda — ei, mitte toa või maja — maastiku.

Ma suudlen Sind suule? Oimudele? Laubale? Pigem suule (sest Sa ei ole surnud) nagu tõeliselt elavat.

Armsaim, armasta mind teisiti ja rohkem kui kõik. Ära ole minu peale kuri — harju minuga, sest ma jään selliseks.

Mida veel?

Liig kõrge, võib-olla? Ei kõrge, ei kaugel (... un peu trop en face de ce spectacle émouvant [veidi liiga silmitsi selle liigutava näitemänguga]) . . . veel mitte, veel päris ligi, laup õla vastas.

Minu armas suur poiss — Sina, Rainer, *kirjuta* mulle (rumal küll, see palve?).

Rõõmsat uut aastat, ja kaunist taeva-uusaastamaastikku.

Marina.

Bellevue, 31. detsembril 1926, kell 10 õhtul.

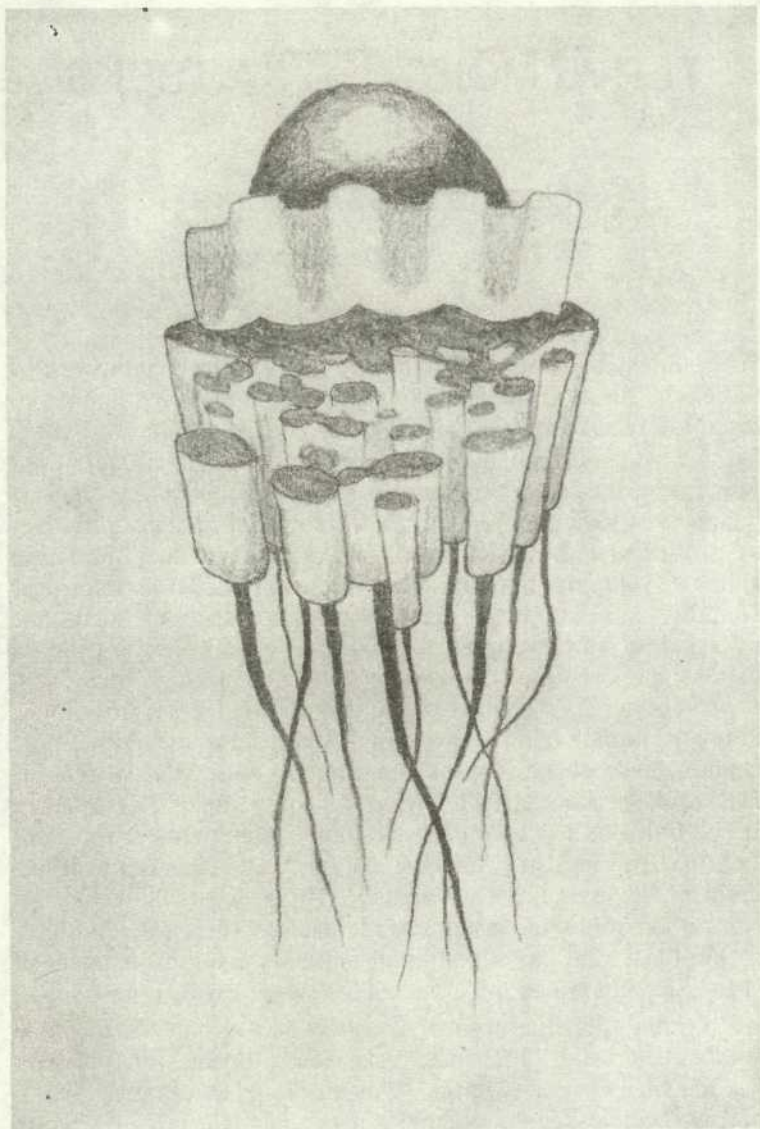
Rainer, Sa oled veel maa peal, vaevu 24 tundi!

TÖLKEST

Tõlkimisel ja toimetamisel on aluseks olnud väljaanded: **Rainer Maria Rilke, Marina Zwetajeva, Boris Pasternak. *Briefwechsel*. Herausgegeben von Jevgenij Pasternak, Jelena Pasternak und Konstantin M. Asadowski. Frankfurt am Main, 1983; Rainer Maria Rilke, Marina Zwetajeva. *Ein Gespräch in Briefen*. Herausgegeben von Konstantin M. Asadowski. Frankfurt am Main—Leipzig, 1992.**

Eesti tekst asendab originaali saksa-, mõnel juhul venekeelset teksti; tõlkimata on jäetud venekeelsed sõnad või lühiväljendid saksa tekstis, samuti saksakeelsed tsitaadid Rilke luulest, kui neil (nagu enamasti) eestikeelset adekvaatset poeetilist tõlget seni pole; prantsus- ja ladinakeelseile lauseile on lisatud eesti tõlge.

Toim.

Ilmar Malin. ***
(Pliiats, 1987)

TERVE MÕISTUSE KAITSEKS

George Edward Moore

Tõlkinud Margo Laasberg

II. Küsimust, mis mulle näib tähtsusetult järgmisena küsimuste seas, milles mu filosoofilised seisukohad erinevad *mõningate* teiste filosoofide seisukohtadest, võtan ma väljendada alljärgneval viisil. Nimelt olen seisukohal, et pole mingit alust oletada, (A) et *iga* füüsiline tõsiasi [*physical fact*] loogiliselt sõltub mõnesugusest mentaalsest tõsiasiast [*mental fact*] või (B) et *iga* füüsiline tõsiasi *kausaalselt* sõltub mõnesugusest mentaalsest tõsiasiast. Nii väites ei väida ma muidugi, et *on* olemas füüsilisi tõsiasi, mis üleüldse (s.t ei loogiliselt ega kausaalselt) ei sõltu mentaalsetest tõsiasiadest: ma arvan küll tegelikult, et et sellised tõsiasiad on olemas; ent käesoleval väitel pole sellega tegemist. Väidan vaid, et *pole mingit alust* oletada vastupidist; muidugi pean siin silmas, et ühelgi inimolendil, kel on olnud Maa peal elunev keha, pole nende kehade eluaja jooksul olnud mingit alust oletada vastupidist. Mulle tundub, et paljud filosoofid pole mitte üksnes arvanud, et *iga* füüsiline tõsiasi *loogiliselt* sõltub mõnesugusest mentaalsest tõsiasiast (mõistes “füüsilist tõsiasi” ja “mentaalselt tõsiasi” minu poolt tarvitatavas tähenduses) või et *iga* füüsiline tõsiasi *kausaalselt* sõltub mõnesugusest mentaalsest tõsiasiast või nii seda kui teist, vaid ka, et neil endil on neiks arvamusiks piisavalt alust. Seetõttu erineb mu arvamus ses suhtes nende omast.

Termini “füüsiline tõsiasi” kasutusviisi mõistan ma selgitada vaid näidete varal. “Füüsiliste tõsiasiade” all pean silmas alljärgnevaile *sarnanevaid* tõsiasi: “Praegusel ajahetkel on see kaminasimss sellele kehale lähemal kui too raamaturiul”, “Maa on

Algus eelmises numbris.

eksisteerinud juba palju aastaid”, “Kuu on paljude aastate jooksul igal ajahetkel asunud Maale lähemal kui Päikesele”, “See kamina-simss on heledat värvi”. Ent sõnadega “sarnased tõsiasiad” pean ma mõistagi silmas tõsiasi, mis sarnanevad eeltoodutega *teatud mõttes* [in a certain respect]; ja ma ei suuda anda selle aspekti definitsiooni. Terminit “füüsiline tõsiasi” kasutatakse sellegipoolest laialdaselt; ja usun, et kasutan seda terminit selle igapäevases tähenduses. Enamgi — puudub vajadus selgitada minu seisukohta selles küsimuses definitsiooni abil, sest minu poolt toodud näidete hulgas leidub selliseid, mille kohta minu meelest pole alust arvata, et *nood* (s.t need füüsilised üksiktõigad) loogiliselt või kausaalselt sõltuksid mõnest mentaalsest tõsiasiast.

Sõnapaari “mentaalne tõsiasi” näol seevastu on tegu märksa ebataavalisema väljendiga, mida pealegi kasutan erilises, kitsendatud tähenduses, mis vajab lähemat selgitust, olgugi see minu meelest loomulik. Sel terminil võib olla muidki aktsepteeritavaid kasutusviise, ent mind huvitab vaid see ainus; nii ei pääse ma mööda selle kasutusviisi selgitamisest.

Arvan, et mõeldav on kolme liiki “mentaalsete tõsiasiade” olemasolu. Vaid esimese liigi kohta võin täie kindlusega väita, et seda liiki tõsiasiad on olemas; ent kui oleks olemas ka embakumba ülejäänud liiki kuuluvaid tõsiasi, oleks nendegi näol tegu “mentaalsete tõsiasiadega” minu poolt kasutatavas kitsendatud tähenduses; ja seepärast pean selgitama, mida peetakse silmas hüpoteesiga, et on olemas kaht mainitud liiki tõsiasi.

(a) Esimene liik. Olen praegu teadvusel [*conscious*]; ja ka näen praegu midagi. Mõlemad tõsiasiad kuuluvad mu esimesse liiki; ja esimest liiki tõsiasiade hulka kuuluvad eranditult emmakummaga eeltooduist *teatud mõttes* sarnanevad tõsiasiad.

(α) Ilmselgelt on tõsiasi näol, et ma praegu olen teadvusel, mingis mõttes tegu tõsiasiaga mingi konkreetse indiviidi ja mingi konkreetse ajahetke kohta, et see individ sel ajal on teadvusel. Ja iga tõsiasi, mis seda tõsiasi selles mõttes meenutab, tuleb arvata esimest liiki mentaalsete tõsiasiade hulka. Nii ei kuulu tõsiasi, et ma ka eile olin teadvusel paljudel eri ajahetkedel, ise ülalmainitud liiki; ent temast järeldub, et *on* (või, nagu ütleksime harilikus kõnepruugis, “oli”, sest tegu on minevikuga) olemas palju teisigi seda liiki tõsiasi; nimelt kuulub siia iga tõsiasi, mida

ma kõnesoleval ajahetkel saanuksin kohaselt väljendada, öeldes: "Ma olen *praegu* teadvusel." Iga tõsiasi, mis ses mõttes puudutab mingit indiviidi ja mingit ajahetke (olgu mind ennast või kedagi teist, ja minevikku või olevikku), nii et see indiviid *on* sel ajal teadvusel, tuleb arvata mu esimest liiki mentaalsete tõsiasjade hulka: nimetan selliseid tõsiasju klassi (α) tõsiasjadeks.

(β) Teine näide, mille tõin, nimelt tõsiasi, et ma hetkel midagi näen, seondub ilmselgelt tõsiasjaga, et ma praegu olen teadvusel, mingil erilisel viisil [*in a peculiar manner*]. Temast mitte üksnes ei järeldu tõsiasi, et ma praegu olen teadvusel (sest tõsiasjast, et ma praegu midagi näen, *järgneb*, et olen teadvusel: on *võimatu*, et näinuksin midagi teadvusel olemata, ehkki on täiesti mõeldav, et võinuksin olla teadvusel, seejuures midagi nägemata), vaid tegu on ka tühte teadvuselolu *erilisse viisi* (või liiki) puutuva tõsiasjaga, nii et ma olen sel viisil teadvusel: samas mõttes, nagu propositsioonist (mingi konkreetse eseme kohta) "see on punane" järeldub propositsioon (sama asja kohta) "see on värviline", ning samas on tegu propositsiooniga mingi konkreetse värvilisuse [*being coloured*] viisi kohta, nii et see asi on värviline just sel viisil. Ja iga tõsiasi, mis eelkirjeldatud erilisel viisil on seotud klassi (α) mis tahes tõsiasjaga, tuleb arvata ka mu esimest liiki mentaalsete tõsiasjade hulka ja nimetada teda klassi (β) tõsiasjaks. Nii on tõsiasi, et ma praegu kuulen, nagu ka tõsiasi, et ma praegu näen, klassi (β) tõsiasi; ja sama käib iga mind ennast puudutava mineviku tõsiasja kohta, mida kõnesoleval ajal saanuks edasi anda: "Näen praegu und", "Praegu ma kujutlen", "Olen hetkel teadlik tõsiasjast, et...", jne jne. Lühidalt, igasugune tõsiasi mingi konkreetse indiviidi (minu enda või kellegi teise), mingi konkreetse ajahetke (minevikus või tulevikus) ja *mis tahes konkreetset liiki kogemuse* kohta, nii et sellisel indiviidil sel hetkel on seda konkreetset liiki kogemus, kuulub klassi (β) tõsiasjade hulka: ja klassi (β) kuuluvad üksnes sellist liiki tõsiasjad.

Esimest liiki mentaalsete tõsiasjade hulka minu tähenduses kuuluvad eranditult klassi (α) ja (β) tõsiasjad ning sinna kuuluvad *kõik* emba-kumba liiki tõsiasjad.

(*b*) Mulle näib, pole vähimatki kahtlust, et on olemas hulgaliselt nii klassi (α) kui ka klassi (β) kuuluvaid tõsiasju. Ent minu äranägemist mööda on paljud filosoofid asunud teatud seisukohal

klassi (α) tõesiasjade *analüüsi* suhtes, nii et kui see seisukoht oleks tõene, oleks olemas veel üht liiki tõesiasju, mida samuti meelsasti nimetaksin “mentaalseiks tõesiasjadeks”. Ma ei ole sugugi kindel, et see analüüs tõene on; ent mulle näib, et ta *võib* olla tõene; ja et oleme võimelised aru saama, mida on silmas peetud oletustega ta tõesuse kohta, võime ka aru saada, mida on silmas peetud oletusega toda teist liiki “mentaalsete tõesiasjade” olemasolu kohta.

Paljud filosoofid on minu arvates asunud alljärgneval seisukohal analüüsides seda, mida teab meist igauks, kui ta (ükskõik millal) teab, et “Ma olen praegu teadvusel”. Nimelt on nad arvanud, et on olemas teatav seesmine [*intrinsic*] omadus (mis on meile kõigile hästi tuntud ja mida võiks nimetada “kogemusolu” [*being an experience*]-omaduseks), nii et kui keegi teab ükskõik millisel ajahetkel: “Olen praegu teadvusel”, teab ta selle omaduse ja iseenda ja kõnealuse ajahetke kohta: “Praegu leiab aset sündmus [*event*], millel on see omadus (s.t “on kogemus”) ja mis on minu kogemus”, ja nii, et teadmise “Olen praegu teadvusel” kaudu väljendab ta nimelt seda tõesiasja. Ja kui selline vaade tõene on, peab olemas olema arvukalt tõesiasju, mis jagunevad kolme liiki; igat sellist tõesiasja nimetaksin “mentaalseks tõesiasjaks”; nimelt (1) tõesiasjad mingi sündmuse, millel on oletatav seesmine omadus, ja mingi ajahetke kohta, nii et antud sündmus antud ajahetkel esineb, (2) tõesiasjad selle oletatava seesmise omaduse ja ja mingi ajahetke kohta, nii et *mingi* sündmus, millel on see omadus, sel ajahetkel esineb ning (3) tõesiasjad mingi omaduse kohta, mille näol on tegu oletatava omaduse omamise *erilise viisiga* (ülalselfigitatud tähenduses; nii nagu “punasus” [*being red*] on “värvilisuse” [*being coloured*] eriline viis) ja mingi ajahetke kohta, nii et sündmus, millel on see eriline omadus, antud ajahetkel esineb. On muidugi ilmne, et mitte üksnes ei ole olemas, vaid *ei saagi* olemas olla ükskõik millist eeltoodud liiki tõesiasju, kui ei ole olemas seesmist omadust, mis määratletud viisil on seotud sellega, mida igauks meist (ükskõik millisel juhtumil) [propositsiooniga] “Olen praegu teadvusel” väljendab; ja kahtlen vägagi sellise omaduse olemasolus; teisisõnu: ehkki tean täie kindlusega nii seda, et mul on olnud arvukalt kogemusi, kui ka seda, et mul on olnud arvukaisse eri liikidesse kuuluvaid kogemusi, kahtlen väga, kas öelda esmamainitud on seesama mis öelda, et on olemas olnud arvukalt

sündmusi, millest igatüki oli kogemus ja [oli] minu kogemus, ja kas öelda teist on seesama mis öelda, et on olemas olnud palju sündmusi, millest igatüki oli minu kogemus ja millest igatüki oli ka üks teine omadus, mis oli kogemusolu mingi eriline viis. Propositsioonist, et mul on olnud kogemusi, ei järeldu tingimata propositsiooni, et on olemas olnud mingid sündmused, mis olid kogemused; ja ma ei ole sugugi veendunud, et mulle oleks tuttav mingi sellesse oletatavasse liiki kuuluv kogemus. Ent siiski näib mulle, et on võimalik, et äsjaesitatud propositsiooni "Olen praegu teadvusel" analüüs on korrektne: et ma tõepoolest olen tuttav oletatud liiki sündmustega, ehkki ma ei mõista, et olen [*I cannot see that I am*]. Ja kui oleksin, nimetaksin kolme ülalpiiritletud liiki tõsiasju "mentaalseiks tõsiasjadeks". On muidugi ilmne, et kui on olemas "kogemusi" selliselt piiritletud tähenduses, oleks võimalik (nagu paljud on arvanud), et ei saa olemas olla kogemusi, mis ei oleks *mingi indiviidi* kogemused; ja sel juhul oleks ükskõik millisesse antud kolme liigi seast kuuluv ükskõik milline tõsiasi loogiliselt sõltuv, ehkki mitte tingimata identne, mõne klassi (α) või klassi (β) tõsiasjast. Ent mulle näib, et kui on olemas "kogemusi", võib olemas olla kogemusi, mis ei kuulu mitte ühelegi indiviidile; ja sel juhul võiks olemas olla ka "mentaalseid tõsiasju", mis ei ole ei identsed ega loogiliselt sõltuvad mitte ühestki klassi (α) või klassi (β) tõsiasjast.

(c) Lõpuks on mõningad filosoofid, nagu mina asjast aru saan, arvanud, et on olemas või et võib olemas olla tõsiasju, mille näol on tegu tõsiasjadega mingi indiviidi kohta, nii et ta on teadvusel või on teadvusel mingil erilisel viisil, mis aga erinevad klassi (α) ja (β) tõsiasjadest selles olulises aspektis, et tegu ei ole tõsiasjadega *ühegi ajahetke suhtes*: nad on pidanud võimalikuks, et võib olemas olla indiviid või indiviide, kes on teadvusel *ajatult*, ja erilistel viisidel. Ja teised jällegi on minu meelest kaalunud hüpoteesi, et (b) all defineeritud seesmine omadus ei tarvitse kuuluda üksnes *sündmustele*, vaid võib kuuluda ka ühele või rohkemale tervikule, mis *ei* esine ühelgi ajahetkel: teisisõnu, et võib olemas olla üks või rohkem *ajatut* kogemust, mis võib, ehkki ei pruugi olla mingi indiviidi kogemused. Kahtlen väga, kas on isegi võimalik, et mõni neist hüpoteesidest tõene on, ent ma ei või öelda täie kindlusega, et nad ei ole võimalikud: ja kui nad on võimalikud, annaksin

meelsasti nime "mentaalne tõsiasi" (mis tahes alljärgnevasse viide liiki kuuluvale) tõsiasjale (kui selliseid olemas oleks), nimelt (1) mis tahes tõsiasjale, mis on tõsiasi ükskõik millise indiviidi kohta, et viimane on *ajatult* teadvusel, (2) mis tahes tõsiasjale, mis on tõsiasi ükskõik millise indiviidi kohta, et ta on *ajatult* teadvusel ükskõik millisel erilisel viisil, (3) mis tahes tõsiasjale mingi *ajatu* kogemuse kohta, et viimane eksisteerib, (4) mis tahes tõsiasjale, mis on tõsiasi oletatava seesmise omaduse "kogemusolu" kohta, et *ajatult* eksisteerib midagi, millel on see omadus, ja (5) mis tahes tõsiasjale, mis on selle oletatava seesmise omaduse eriline ilmneviis, et *ajatult* eksisteerib midagi, millel on see omadus.

Niisiis olen piiritletud kolm üksteisest erinevat tõsiasjade liiki, igauks neist selline, et kui *oleks* olemas mingeid seda liiki tõsiasju (nii nagu need kahtlemata olemas *on* esimese liigi puhul), *oleks* tegu minu tähenduses "mentaalsete tõsiasjadega"; kitsendatud tähenduse, milles kasutan [väljendit] "mentaalsete tõsiasjad", piiritelu lõpetuseks jääb lisada, et soovin siduda seda nime ka *neljanda* tõsiasjaliigiga: nimelt mis tahes tõsiasjaga, mille näol on tegu tõsiasjaga mis tahes eeltoodud kolme tõsiasjaliigi või ükskõik millise neis sisalduva liigi kohta, *et on olemas kõnealust liiki tõsiasju*; s.t minu tähenduses pole "mentaalne tõsiasi" mitte üksnes iga klassi (α) kuuluv üksiktõsiasi, vaid ka üldine tõsiasi, "et klassi (α) tõsiasjad on olemas", on ise "mentaalne tõsiasi"; ja sarnaselt kõigil teistel juhtudel: nt ei ole "mentaalne tõsiasi" mitte üksnes (klassi (β) kuuluv) tõsiasi, et ma praegu midagi tajun, vaid ka üldine tõsiasi, et *on olemas* tõsiasju indiviidide ja ajahetkede kohta, nii et [asjaolu], et kõnealune indiviid kõnealusel hetkel tajub, on "mentaalne tõsiasi".

A. Niisiis, mõistes [väljendeid] "füüsiline tõsiasi" ja "mentaalne tõsiasi" äsjaselgitatud tähendustes, arvan, et pole mingit alust oletada, et *iga* füüsiline tõsiasi *loogiliselt* sõltuks mõnest mentaalsest tõsiasjast. Ja ma kasutan kahe tõsiasja F_1 ja F_2 kohta fraasi " F_1 sõltub loogiliselt F_2 -st" kõigil juhtudel ja ainult neil juhtudel, kui F_1 -st *järeldub* F_2 kas tähenduses, nagu propositioonist "Praegu ma näen" järeldub "Praegu olen teadvusel", või nagu propositioonist (ükskõik millise konkreetse eseme kohta) "See on punane" järeldub (sellesama eseme kohta käiv) propositioon "See on värviline", või siis rangelt loogilises tähenduses,

milles (näiteks) konjunktiivsest propositsioonist “Kõik inimesed on surelikud ja hr. Baldwin on inimene” järeldeb propositsioon “Hr. Baldwin on surelik”. Niisiis, öelda kahe tõsiasja F_1 ja F_2 kohta, et F_1 ei ole loogilises sõltuvuses F_2 -st, tähendab üksnes öelda, et F_2 võinuks olla tõsiasi isegi siis, kui tõsiasja F_2 poleks olemaski olnud; või et konjunktiivse propositsiooni “ F_1 on tõsiasi, ent tõsiasja F_2 pole olemaski” näol ei ole tegu iseenesele vasturääkiva propositsiooniga, s.t et temast ei järeldu korraka kaht teineteisele vasturääkivat propositsiooni.

Niisiis arvan, et *mõnede* füüsiliste tõsiasjade puhul pole mingit alust oletada, et on olemas mingisugune mentaalne tõsiasi, nii et kõnealune füüsiline tõsiasi ei saaks olla tõsiasi, kui ka kõnealune mentaalne tõsiasi poleks seda olnud. Ja minu seisukoht on täiesti selgepiiriline, sest arvan, et eeltoodu kehtib kõigi nelja füüsiliste tõsiasjade näidetena toodud füüsilise tõsiasja kohta. Näiteks pole mingit alust oletada, et oleks olemas ükskõik millist mentaalset tõsiasja, nii et tõsiasi, et see kaminasimss praegusel hetkel asub ligemal mu kehale kui see raamaturiul, ei saanuks olla tõsiasi, ilma et ka kõnealune mentaalne tõsiasi ei oleks seda olnud; ja nii ka ülejäänud kolmel juhul.

Nii arvates läheb mu seisukoht kindlasti lahku mitme teise filosoofi omast. Näiteks olen eri arvamusel Berkeleyga, kes arvas, et kõik — nii see kaminasimss, see raamaturiul kui ka minu keha on kas “ideed” või “ideede poolt konstitueeritud” ja et pole võimalik, et kasvõi ükski idee eksisteeriks, kui teda ei tajutaks. Seega arvas ta, et see füüsiline tõsiasi sõltub loogiliselt mentaalsest tõsiasjast, mis minu liigituses kuulub neljanda klassi alla: nimelt tõsiasjast, mis on tõsiasi indiviidi ja praeguse ajahetke kohta, nii et see indiviid praegu midagi tajub. Ta ei ütle, et see füüsiline tõsiasi loogiliselt sõltuks ükskõik millisest tõsiasjast, mis kuuluks ükskõik millisesse mu liigituse esimese kolme klassi seast, nt ükskõik millisest tõsiasjast, mille näol on tegu tõsiasjaga mingi konkreetse indiviidi ja praeguse ajahetke kohta, et *see* indiviid praegu midagi tajub: õieti ütleb ta, et füüsiline tõsiasi ei saanuks olla tõsiasi, kui ei oleks olnud tegu tõsiasjaga, et oli olemas *mingisugune* seda laadi mentaalne tõsiasi. Ja mulle näib, et mõnigi filosoof, kes ehk ei jääks nõusse Berkeley seisukohaga, et mu keha on “idee” või “ideede poolt konstitueeritud” ega mitte ka tema seisukohaga, et

“ideed” ei saa eksisteerida ilma, et neid tajutaks — lükates tagasi emma-kumma või mõlemad — jääks sellegipoolest temaga nõusse selles osas, et see füüsiline tõsiasi loogiliselt sõltub *mingisugusest* “mentaalsest tõsiasjast”: nad ütleksid näiteks, et see ei oleks saanud olla tõsiasi, kui ei oleks olemas olnud ühel või teisel ajahetkel või kui ei oleks olnud ajatult *mingisugust* “kogemust”. Tõepoolest, nagu ma aru saan, on nii mõnigi arvanud, et *iga* tõsiasi loogiliselt sõltub igast teisest tõsiasjast. Ja on muidugi i'mne, et nad on pidanud oma arvamusi, nagu ka Berkeley enda omi, küllaldaselt põhjendatuks.

B. Ka arvan ma, et pole mingit alust oletada, et *iga* füüsiline tõsiasi *kausaalselt* sõltuks mõnest mentaalsest tõsiasjast. Öeldes, et F_1 *kausaalselt* sõltub F_2 -st, pean vaid silmas seda, et F_1 *ei oleks* olnud tõsiasi, kui ka F_2 ei oleks seda olnud; *mitte* seda (mida väidab “loogiliselt sõltuv”), et F_1 *poleks võinud* olla tõsiasi, kui ka F_2 seda poleks olnud. Ja selle illustreerimiseks saan viidata äsjatoodud näitele. Tõsiasi, et see kaminasimss paikneb praegu lähemal mu kehale kui see raamaturiul, ei sõltu (nagu just selgitasin) minu arusaamist mööda mitte ühestki mentaalsest tõsiasjast *loogiliselt*; tegu *võinuks* olla tõsiasjaga isegi siis, kui poleks olemas olnud mitte ühtegi mentaalset tõsiasja. Ent kindlasti sõltub ta paljudest mentaalsetest tõsiasjadest *kausaalselt*: mu keha ei *asuks* siin, kui ma poleks olnud teadvusel minevikus mitmel viisil; ja kaminasimss ja raamaturiul ei *oleks* kindlasti eksisteerinud, kui ka teised inimesed ei oleks olnud teadvusel.

Ent kahe minu poolt füüsilise tõsiasja näiteks toodud tõsiasja kohta, *nimelt* tõsiasja kohta, et Maa on eksisteerinud juba aastaid, ja tõsiasja kohta, et Kuu on juba paljude aastate jooksul asunud Maale ligemal kui Päikesele, arvan ma, et pole mingit alust oletada, et need tõsiasjad *kausaalselt* sõltuksid ükskõik millisest mentaalsest tõsiasjast. Minu arusaamist mööda puudub alus oletada, et on olemas mingi mentaalne tõsiasi, mille kohta kehtiks: kui see tõsiasi ei olnuks tõsiasi, ei oleks Maa juba palju aastaid eksisteerinud. Ja jälle — sellist seisukohta pooldades lahkneb mu arvamus minu arvates nii mõnegi teise filosoofi omast. Näiteks läheb mu arvamus lahku nende omast, kes on arvanud, et kõik materiaalsed asjad on loodud Jumala poolt ja et neil on piisavalt alust nii arvata.

III. Äsja selgitasin, et ma ei jaga nende filosoofide vaateid, kelle arvates on alust oletada, et kõik materiaalsed asjad on loodud Jumala poolt. Ja minu arvates väärib mainimist see mu vaadetes olulisel kohal olev seisukoht, et ma ei jaga ka nende filosoofide vaateid, kes on arvanud, et on piisavalt alust oletada Jumala olemasolu üldse, on nad siis pidanud tõenäoliseks, et ta lõi kõik materiaalsed asjad, või mitte.

Ja sarnaselt: kui mõnede filosoofide arvates on olnud alust oletada, et meie, inimolendid, jätkame eksisteerimist ja oleme teadvusel pärast oma keha surma, siis minu vaadete kohaselt pole selleks oletuseks alust.

IV. Siin vaatlen ma üht täiesti teist laadi seisukohta.

Nagu selgitasin I. osas, ei suhtu ma põrmugi skeptiliselt seda laadi propositsioonide *tõesusse* nagu "Maa on eksisteerinud palju aastaid", "iga inimkeha paljude seast on palju aastaid elunenud ta pinnal", s.t selliste propositsioonide *tõesusse*, mis väidavad materiaalsete asjade olemasolu — otse vastupidi, olen seisukohal, et me kõik oleme kindlasti teadlikud paljude selliste propositsioonide *tõesusest*. Ent ma suhtun väga skeptiliselt väidetesse selle kohta, milline võiks välja näha korrektne *analüüs* nende propositsioonide jaoks teatud vaatenurkade alt. Ja siin on tegu teemaga, kus ma ei jaga nii mõnegi filosoofi arvamust. Paljud näivad arvavat, et pole vähimatki kahtlust nende seisukohtade *analüüsis*, niisiis ka propositsiooni "materiaalsed asjad on eksisteerinud" *analüüsis* teatud vaatenurkade alt, mille suhtes ma olen seisukohal, et kõnealuste propositsioonide *analüüs* on äärmiselt kahtlane; ja mõned neist, nagu nägime, näikse kahtlenuvat ükskõik millise seda laadi propositsiooni *tõesuses*, arvates samal ajal, et pole mitte mingisugust kahtlust nende *analüüsis*. Mina teiselt poolt, olles küll seisukohal, et pole mingit kahtlust paljude eelmainitud propositsioonide täielikus *tõesuses*, arvan ühtlasi, et siimaani pole mitte ühelgi filosoofil õnnestunud pakkuda nende propositsioonide ligilähedaseltki tõekindlat *analüüsi* teatud tähtsates aspektides.

Mulle tundub, et vastus küsimusele äsjatoodud tüüpi propositsioonide korrektsest *analüüsist* sõltub ilmselt vastusest küsimusele, kuidas tuleks *analüüsida* teist laadi ja lihtsamat tüüpi propositsioone. Praegusel hetkel tean ma, et ma tajun inimkätt, sulepead,

paberilehte jne; ning mulle tundub, et teadmaks propositsiooni "Materiaalsed asjad eksisteerivad" korrektset analüüsi, pean ma kõigepealt olema teadlik kõnealuste lihtsamate propositsioonide analüüsiviisist teatud vaatenurkade alt. Ent needki [propositsioonid] on liialt keerukad. Mulle tundub, et mu teadmine, et ma praegu tajun inimkätt, on ilmselt tuletatud veelgi lihtsamast propositsioonipaarist — propositsioonidest, mida saan väljendada vaid vormis: "Praegu tajun ma *seda*" ja "See on käsi". Mulle tundub, et nimelt viimati mainitud propositsioonide analüüs valmistabki suuri raskusi; ent sellegipoolest sõltub ilmselt kogu materiaalsete asjade *loomuse* küsimus nende analüüsist. Mulle näib üllatavana asjaolu, et väga vähesed filosoofid, kes on palju juttu teinud sellest, mis *on* materiaalsed asjad ja mida tähendab nende tajumine, on püüdnud üheselt mõistetaval viisil selgitada, mida täpselt nad arvavad *teadvat* (või mille üle *otsustavat*, kui nad on arvanud, et me ei *tea* selliste propositsioonide tõesust või isegi, et ükski selline propositsioon ei *ole* tõene), kui nad teavad või otsustavad: "See on käsi," "See on Päike," "See on koer," jt selliste asjade üle.

Mulle tundub, et selliste propositsioonide analüüsi kohta võib piisava kindlusega väita üksnes kahte asja (ja ma kardan, et isegi nende puhul läheks paljude filosoofide arvamus lahku minu omast), nimelt et millal ma oleksingi teadlik või otsustaksin sellise propositsiooni tõesuse üle, (1) on alati olemas mingi *meelesignaali* [*sense-datum*], mille suhtes kõnealune propositsioon on propositsioon — mingi meelesignaali, mis kõnealuses propositsioonis on *subjekt* (ja teatud mõttes ka põhi- või viimne [*ultimate*] subjekt) ja (2) see, mille tõesuse üle ma antud meelesignaali suhtes otsustan või millest teadlik olen, pole (üldiselt), et see [meelesignaali] *ise* on olenevalt olukorrast käsi, või koer, või Päike jne jne.

Mõned filosoofid on minu arvates kahelnud, kas üldse on olemas neid asju, mida teised peavad silmas "meelteandmete" [*sense-data*] või "meelelisuste" [*sensa*] all. Ja minu arvates on täiesti võimalik, et mõned filosoofid (kelle hulka ma ka ise minevikus kuulusin) on kasutanud neid mõisteid tähenduses, mis tõepoolest seab selliste asjade olemasolu kahtluse alla. Ent pole mingit kahtlust, et meelteandmed minu praegu kasutatavas tähenduses on tõepoolest olemas. Praegu ma näen neid suurel hulgal ning

tunnen teisi. Ja et lugejale näidata, milliseid asju ma nimelt silmas pean meelteandmete all, pruugib mul vaid paluda tal vaadata oma paremat kätt. Nii toimides saab ta eristada midagi (ja *ainult* ühe asja, kui just pole tegemist topeltnägijaga), mille kohta võiks esmapilgul arvata, et see asi pole küll identne kogu ta parema käega, vaid selle osaga käe pinnast, mida ta tegelikult näeb; ent (veidi järele mõeldes) mõistab ta ka, et on kahtlane, kas see asi ikka on identne tema käe kõnealuse pinnaosaga. *Seda laadi* asju (teatud vaatenurkade alt), mille hulka kuulub ka asi, mida ta näeb oma kätt vaadates, ja mille kohta ta mõistab, kuidas said mõned filosoofid arvata, et see asi *ongi* tema poolt nähtav osa ta käe pinnast, teised aga, et see asi ei saa olla osa ta käe pinnast, peangi ma "meelteandmeteks". Seepärast defineeringi selle termini nii, et jääb lahtiseks, kas meelesignaali, mida ma praegu näen oma kätt vaadates, nii et see on meelesignaali minu käest, on või ei ole identne selle osaga käe pinnast, mida ma praegu tegelikult näen.

Mulle näib kindlana, et teades selle meelesignaali kohta, et "see on käsi", ei tea ma, et see meelesignaali on *ise* inimkäsi, sest ma tean, et mu käel on palju osi (nt ta teine külg ning temas sisalduvad luud), mis päris kindlasti *ei* ole selle meelesignaali osad.

Seepärast arvan kindlalt, et propositsiooni "See on inimese käsi" analüüsil on vähemalt üldjoontes kuju "On olemas üks ja ainuke asi, mille kohta on tõene nii see, et ta on inimkäsi, kui ka see, et *see pind* on osa ta pinnast". Teisisõnu, andes mu vaatekohaks "esindava tajuteooria" [*theory of representative perception*] kaudu, on minu veendumuste kohaselt üsna kindel, et ma ei taju *vahetult oma kätt*; ja kui öeldakse (see on täiesti võimalik), et ma teda "tajun", tähendab see, et ma tajun ([selle sõna] teistsuguses ja põhilisemas tähenduses) midagi, mis teda (sobivas mõttes) *esindab*, nimelt teatud osa ta pinnast.

See on kõik, milles minu arvates võib olla kindel propositsiooni "See on inimkäsi" analüüsi puhul. Nägime, et see sisaldas propositsiooni kujul "See on osa inimkäe pinnast" (muidugi esineb sõna "see" siin asja analüüsitud lähtepropositsioonist erinevas tähenduses). Ent see propositsioon on kahtlemata ka propositsioon meelesignaali kohta, mida ma näen ja mis on meelesignaali minu käest [*of my hand*]. Nii kerkib uus probleem: *Mida* tean ma kõ-

nealuse meeesignaali kohta, teades “*See on inimkäe pinna osa*”? Kas ma tõepoolest tean sel juhul kõnealuse meeesignaali kohta, et ta *ise* on osa inimkäe pinnast? Või — täpselt nii, nagu selgus propositsiooni “*See on inimkäsi*” puhul — et minu teadmise selle meeesignaali kohta ei seisnenud kindlasti mitte selles, et ta *ise* oli käsi, on ka ehk selle uue propositsiooni puhul lugu nii, et isegi siin ei tea ma selle meeesignaali kohta, et nimelt ta *ise* on käepinna osa? Ja mida tean ma sel juhul selle meeesignaali enda kohta?

Nagu mulle näib, pole siiamaani mitte ükski filosoof andnud sellele küsimusele ligilähedaseltki *tõekindlat* vastust.

Mulle tundub, et sellele küsimusele on võimalik anda parajasti kolme üksteist välistavat tüüpi vastuseid; ja mulle näib, et iga sellise tüübi igale seni pakutud vastusele võib tuua kaalukaid vastuväiteid.

(1) Esimest tüüpi vastuseid on vaid üks: nimelt et eeltoodud juhul tean ma õieti, et meeesignaali *ise* on osa inimkäe pinnast. Teisisõnu — tajumata küll vahetult *oma kätt*, tajun ma sellegipoolest *vahetult* osa tema pinnast; meeesignaali *ise ongi* see pinnaosa ja mitte selle pinnaosa pelk “esindaja” (tähdenduses, mis pole veel kindlaks määratud); ja järelikult ei tule tähendust, milles ma “taju” seda osa oma käe pinnast, omakorda defineerida “tajuma” kolmanda ja viimsema [*more ultimate*] tähenduse kaudu, milles ainsana on taju vahetu; nimelt selle [tähdenduse] kaudu, milles ma meeesignaali tajun.

Mulle tundub, et kui see vaade on tõene (ja minu arvates on see võimalik), siis tuleb meil kindlasti loobuda filosoofide enamiku kindlalt tõeseks peetud vaatest, nimelt vaatest, mille kohaselt meie meelteandmetel on alati tõepoolest just need omadused, mis meile meelte kaudu antud on. Sest tean, et kui keegi vaataks läbi mikroskoobi pinda, mida mina jälgin palja silmaga, erineksid tema nähtud meeesignaali kvaliteedid, nii nagu nad on meeleliselt antud temale, tunduvalt minu omadest ja oleksid vastuolus minu meeesignaali mulle meeleliselt antud kvaliteetidega: ent kui minu meeesignaali on identne pinnaga, mida me mõlemad näeme, siis peab ka tema oma seda olema. Seepärast saab minu meeesignaali olla selle pinnaga identne vaid tingimusel, et ta on identne ka tema meeesignaali; ja et temale on ta meeesignaali antud minu meeesignaali antutest erinevaid kvaliteete, saab tema mee-

lesignaali olla identne minu omaga vaid tingimusel, et kõnealusel meesignaalil kas puuduvad omadused, mis on meeleliselt antud mulle, või siis puuduvad tal omadused, mis on meeleliselt antud talle.

Sellegipoolest ei pea ma seda vastuväidet sellele esimest tüüpi seisukohale saatuslikuks. Mulle tundub, et kaugelt suurema kaaluga on vastuväide, mille kohaselt on meile, kui me näeme mingit asja kahekordsena (nii et meie silme ees seisab tema nn "topeltkujutis" [*double image*]), kindlasti antud kaks meesignaali, nii et nad mõlemad on nähtava pinna kohta, ja seetõttu ei saa nad mõlemad olla selle pinnaga identsed; kuigi võiks arvata, et kui mingi meesignaal on identne pinnaga, mille kohta ta meesignaal on, siis ka kõik nõndanimetatud "kujutised" peavad seda olema. Seepärast tundub, et iga meesignaal lõppude lõpuks üksnes "esindab" pinda, mille kohta ta on meesignaaliks.

(2) Ent mis suhe on tal sel juhul kõnealusel pinnaga?

Teist tüüpi seisukoha järgi on nii, et teades: "See on osa inimkäe pinnast," tean ma meesignaalist, mis on selle pinna kohta, mitte seda, et ta ise on osa inimkäe pinnast, vaid ligikaudu järgmist. Selle käsituse järgi on olemas mingi suhe R, nii et ma tean selle pinna kohta kas: "On olemas üks ja ainuke asi, mille kohta on tõene nii see, et ta on osa inimkäe pinnast, kui see, et ta on seotud selle meesignaaliga R-i kaudu" või siis: "On olemas asjade hulk, mille kohta on tõene nii see, et selle hulga liikmed üheskoos võetuna on käepinna osa, kui ka see, et iga selle hulga liige on seotud selle meesignaaliga R-i kaudu, ja mitte miski väljaspool selle hulga liikmeid pole temaga seotud R-i kaudu."

Ilmselt on ka siinse teise tüübi puhul võimalikud erinevad seisukohad, sõltuvalt sellest, millisenah suhet R vaadeldakse. Ent mulle tundub, et vaid üks nende seast on vähemalt mõnetigi tõepärane; nimelt käsitus, et R on viimne ja analüüsimatult suhe, mida võiks väljendada öeldes, et "x R y" tähendab sedasama mis "y on x-i ilmum [appearance] või avaldus [manifestation]". S.t et selle seisukoha põhjal annaks propositsiooni "See on osa inimkäe pinnast" analüüs: "On olemas üks ja ainus asi, mille kohta on tõene nii see, et ta on osa inimkäe pinnast, kui see, et see meesignaal on ta ilmum või avaldus."

Mulle tundub, et ka sellele seisukohale võib esitada väga tõsiseid vastuväiteid, mis kerkivad peamiselt vaagides küsimust, kuidas võime *teada* mis tahes meile antud meelesignaali kohta, et on olemas üks ja ainuke asi, millega ta on seotud eeldatava viimse suhte kaudu; ja kuidas, kui meil see teadmine ongi, võime selliste asjade kohta *teada* midagi täpsemalt, nt nende suurust või kuju.

(3) Kolmandale vastusetüübile, mis minu meelest on ainuvõimalikuks alternatiiviks, kui nii (1) kui ka (2) tagasi lükata, näib vihjanuvat J. S. Mill, kui ta ütles, et materiaalsed asjad on "alalised aistimisvõimalused" [*permanent possibilities of sensation*]. Tundub, et ta mõtles, et teades tõsiasja, nagu "See on osa inimkäe pinnast", ei tea ma selle tõsiasja peasubjektiks [*principal subject*] oleva meelesignaali kohta mitte seda, et ta ise oleks osa inimkäe pinnast, ega mitte ka mingi suhte kohta, et *see* asi, mis on temaga seotud selle suhte kaudu, on osa inimkäe pinnast, vaid tervet hulka hüpoteetilisi tõsiasju, nii et iga selline tõsiasi esineb kujul "*Neil* tingimustel pidanuksin ma tajuma meelesignaali, mis on *selle* meelesignaali seesmiselt seotud *sellisel* viisil", "*Neil* (teistsugustel) tingimustel pidanuksin ma tajuma meelesignaali, mis on seesmiselt seotud *selle* meelesignaali *sellega* (teisel) viisil", jne jne.

Mulle näib, et selle kolmandat tüüpi seisukoha puhul, mis puudutab nende propositsioonide analüüsi, mida me parajasti vaeme, on jällegi vaid *võimalik*, et see seisukoht tõene on; ent mulle tundub, et asuda seisukohale (mida ilmselt pooldas Mill ise ja teisedki), et ta on tõene *kindlasti* või peaaegu kindlasti, on sama suur eksitus, kui asuda seisukohale (1) või (2) suhtes, et üks neist vaadetest on *kindlasti* või peaaegu kindlasti tõene. Mulle tundub, et sellele arvamusele leidub tõsiseid vastuväiteid; eriti: (a) ehkki üldiselt, teadlikuna tõsiasjast nagu "see on käsi" tean ma kindlasti ka mingisuguseid hüpoteetilisi tõsiasju kujul "*Neil* tingimustel pidanuksin ma tajuma *seda* liiki meelesignaali, mis olnuks meelesignaal sellesama pinna kohta, millest *see* on meelesignaal", näib kahtlane, kas need tingimused, mille kohta ma seda tean, ka ise ei ole kujuga "Kui sel või teisel *materiaalsel asjal* olnuks selline asend või asunuks ta neis tingimuses...", (b) jällegi tundub ülimalt kahtlane, kas on olemas mingisugust sisemist suhet, nii et minu teadmine, et (*neil* tingimusil) pidanuksin ma tajuma *seda*

liiki meelesignaali, mis olnuks meelesignaali sama pinna kohta, mille kohta ka *see* on meelesignaali, on samaväärne teadmisega selle suhte kohta, et neil tingimusil pidanuksin ma tajuma meelesignaali, mis tema kaudu on seotud *selle* meelesignaali, ja (c) kui *see* nii on, siis paratamatult erineks tähendus, milles mingi materiaalne pind on ümmargune või kandiline, täiesti tähendusest, milles meie meelteandmed meile antud on “ümmarguste” või “kandilistena”.

V. Täpselt nii, nagu ma arvan, et propositsioon “Materiaalsed asjad on ja olid olemas” on üpris kindlasti tõene, ent küsimusele, kuidas teda analüüsida, pole siia maani antud ligilähedaseltki tõsikindlat vastust, arvan ma ka, et propositsioon “On ja oli olemas palju Minasid” on üpris kindlasti tõene; ent ka selle propositsiooni puhul on minu arvates kõik filosoofide poolt siia maani selle propositsiooni jaoks pakutud analüüsid äärmiselt kahtlased.

Ma tean täie kindlusega, et ma praegu tajun ja olen ka minevikus tajunud paljusid eri meelteandmeid — see tähendab, et ma tean, et on olemas klassi (β) kuuluvad mentaalsed tõsiasiad, seotud viisil, mille kohta on sobiv öelda, et kõik need tõsiasiad käivad *minu* kohta; ent ma ei tea täie kindlusega, kuidas tuleks seda laadi seoseid analüüsida, ega arva ka, et mõni teine filosoof seda ligilähedasegi kindlusega teaks. Täpselt nii, nagu on olemas radikaalselt lahknevaid seisukohti propositsiooni “See on osa inimkäe pinnast” analüüsi suhtes, mis kõik tunduvad mulle *võimalikud*, ent mitte ükski ligilähedaseltki kindel, on lood ka propositsiooni “Seda, teist ja toda meelesignaali tajun kõiki praegu *mina*” ja enamgi veel propositsiooni “Praegu tajun *mina* seda meelesignaali, ja *mina* tajusin ka minevikus noid teistesse liikidesse kuuluvaid meelteandmeid” analüüsiga. Mulle tundub, et nende propositsioonide *tõesus* on väljaspool kahtlust; ent mis puutub nende korrektseks analüüsi, siis näib mulle, et siin kerkib ülimalt tõsiseid kahtlusi — näiteks on *võimalik*, et tõene analüüs osutub niisama paradoksaalseks kui äsja IV. all kolmandana toodud seisukoht “See on osa inimkäe pinnast” analüüsi suhtes; mulle tundub siiski, et asjaolu, et ta ka nõnda paradoksaalne *on*, pole rohkem tõepärane kui ülaltoodud juhul. Teisalt tundub mulle, et paljud filosoofid on eeldanud, et selliste propositsioonide korrektne analüüs on vaid pisut kahtlane, kui üldse; ja paljud neist

on ka arvanud, täpselt vastupidiselt minu seisukohtadele, et need propositsioonid ise ei ole tõesed.

GEORGE EDWARD MOORE (1873–1958), inglise filosoof, üks *uusrealismi* alusepanijaid. Oli 1925–1939 Cambridge'i filosoofiaprofessor ja 1921–1947 ajakirja *Mind* peatoimetaja. Sai tuntuks terava kriitikaga Inglismaal domineerinud uushegeliaanliku idealismi (artikkel "The Refutation of Idealism", 1903) ja naturalistliku eetika aadressil. Kaitseb realismi terve mõistuse seisukohalt. Ta kirjutised olid teedrajavad analüütilise meetodi osas ja *metaeetika* alal. Suure tähelepanu osutamisele *tavakeelele* oli eelkäijaks hilisele Wittgensteinile ja "tavakeele filosoofia" koolkonnale.

Teosed: *Principia Ethica* (1903); *Ethics* (1912); *Philosophical Studies* (1922); *Some Main Problems of Philosophy* (1953); *Philosophical Papers* (1959); *The Commonplace Book* (1962) ja *Lectures in Philosophy* (1965).

TEOREETILINE EPIDEMIOLOOGIA JA KLIINILINE UURIMISTÖÖ

Hans-Olov Adami

Tõlkinud Tiiu Aareleid

Viimaseid aastakümneid bioloogiateadustes võib pidada revolutsiooniliseks. Progress toimus esmajoones tänu meetodilistele uuendustele. Alusuuringute tulemused avardavad jätkuvalt meie arusaamu molekulaarsetest mehhanismidest, mis mõjutavad haiguste esinemist, kulgu ning ravitavust. Võib arvata, et tulevikus kujuneb molekulaarbioloogia meetodite kasutamine kliinilise uurimistöö lahutamatuks osaks.

Käesoleva kirjutisega tahaksin aga juhtida tähelepanu sootuks teisele, seni vähem rõhutamist leidnud uuenemisvajadusele. Nimelt teoreetilise epidemioloogia¹ põhitõdede ja meetodite kasutamisele kliinilises uurimistöös (Miettinen 1985). Eeldusi võib pidada soodsaiks. Haiguste etioloogia valdkonnas tehtud peamiselt vaatluslike uuringute najal arenes ulatuslik meetodika, mis nüüd ootab rakendamist. Moodsa epidemioloogia areng on tegelikult toimunud samas tempos nagu revolutsioon bioloogias: see algas 1950. aastatel, ent sai murranguliseks viimasel kümnendil.

Käesolev kirjutis on autori poolt Akadeemiale kohaldatud variant 1990. aastal ajakirjas *The Uppsala Journal of Medical Sciences* (Suppl. 51, pp. 3–8) ilmunud artiklist “Theoretical epidemiology and clinical research”.

¹Epidemioloogia on teadusharu, mis käsitleb haiguste esinemist inimrühmades. Moodsa epidemioloogia algtööd on ülevaatlikult kajastatud hiljuti eesti keeles ilmunud Anders Ahlbomi ja Staffan Norelli raamatus *Sissejuhatus moodsasse epidemioloogiasse* (Tallinn 1993). *Tlk.*

Epidemioloogiale omane fundamentaalne lähenemisviis toob ühtlasi esile asjaolu, et kliiniliste nähtuste ja haiguste põhjuste uurimisel saab enamasti järgida samu põhimõtteid. Siit ka idee, et epidemioloogia meetodite kasutamine võimaldaks parandada kliinilise uurimistöö tõhusust, tulemuste usaldusväärsust ja paikapidavust. Teiste sõnadega — sellise metodoloogilise uuendusega võidaks kliinikus tehtava teadustöö kvaliteet, mis omakorda kiirendaks üldist meditsiiniprogressi.

RELEVANTSUS, VALIIDSUS JA TÄPSUS

Relevantsus kui igasuguse teadustegevuse põhilisim nõue ei ole eriliseks probleemiks kliinilises uurimistöös. Enamasti tegelevad sellega kliinikus töötavad arstid. Uurimistööd ajendavad arsti tähelepanekud, kokkupuude erandlike nähtustega, edu või edutus haigete ravimisel. Aja ja vahendite nappus sunnib üldiselt rangelt piirama kontrollitavate hüpoteeside hulka, ent teadmishimu ning tulemustele orienteeritud traditsioon soodustab kliiniliste uurimisprojektide täitmist.

Lisaks relevantsusele iseloomustatakse tänapäeval epidemioloogilist uuringut valiidsuse² ja täpsuse³ kaudu (Rothman 1986; Ahlbom, Norell 1990). Esimene neist osutab uuringu käigus tekkida võivale süstemaatilisele veale ehk nihkele, teine — juhuslikule veale. Uuringu valiidsus ja täpsus sõltuvad vahetult uuringukavandist⁴ ning andmeanalüüsi korrektsusest. Samal ajal kui epidemioloogid arutlevad eriti hoolikalt uuringukavandi üle ja peavad valiidsuse saavutamist ülimalt oluliseks, osutub tavakohase kliinilise uurimistöö metodoloogiline külg harilikult nõrgaks.

²Valiidsus (ingl. *validity*) näitab, missugusel määral mõõdab uuring seda, mida ta on plaanitud mõõtma. *Tlk.*

³Täpsus (ingl. *precision*) osutab uurimistulemuste reprodutseeritavusele täpselt samasugustes uuringutingimustes. *Tlk.*

⁴Uuringukavand (ingl. *study design, research design*) on menetluste ja meetodite kogum, mis määrab uuringuliigi; moodsas epidemioloogias kasutatakse tihti kohort- ja juhtkontrollkavandit. Laiemas tähenduses viitab kavand uuringu vaatluslikule või eksperimentaalsele iseloomule. *Tlk.*

Kliiniliste hüpoteeside kontrollimisel arutletakse harva teadusliku eksperimendi põhitõdede üle. Uuringukavandi koostamine lähtub pigem improvisatsioonist kui teadlikust valikust võimalike alternatiivide vahel. Tavapärase "uuringukavandina" nähakse andmestiku retrospektiivset kogumist haiguslugude põhjal.

Elukutselise biostatistiku abi ei ole kliinilises uurimistöös traditsiooniliselt kättesaadav, mistõttu uurijad püüavad end ise kursis hoida andmeanalüüsi võtetega, hankides vastavaid teadmisi näiteks statistika algkursustel. Et niiviisi pole võimalik süüvida nii kiiresti areneva teadusala põhitõdedesse ja meetoditesse nagu biostatistika, piirdub kliiniline uuring enamasti summaarsete näitajate arvutamise ning ühemõõtmelise analüüsiga, ehkki võib aimata tunnustevaheliste seoste rohkust. Seetõttu on loomulik, et meditsiiniliste andmete analüüsi käsitlevates ülevaateartiklites nenditakse metodoloogilisi möödalaskmisi, väärtõlgendusi, vähest statistilist usaldusväärsust ning üsna algete meetodite kasutamist (Gardner, Bond 1990).

MIS ON KLIINILINE UURIMISTÖÖ?

Käesoleva kirjutise eesmärk pole liigitada kliinilist uurimistööd. Lihtsa, ent mõneti vaieldava määratluse kohaselt peetakse seda meditsiinialaste teadusuuringute liigiks, mille objektiks on inimindiviid. Siinjuures vajaks rõhutamist, et väljaspool nak-kushaiguste valdkonda osutab traditsiooniline kliiniline uuring üsna tagasihoidlikku tähelepanu haiguste põhjustele. Seevastu asuvad huvi keskmis juba haigestunud indiviid (s.t patsient), haiguse diagnoosimine ja ravi, haigusprotsessi areng ning selle mitmesugused (nt biokeemilised, immunoloogilised, psühholoogilised jm) aspektid, haiguse kulg ja lõpp. Erilist tähelepanu osutatakse sealjuures ravimeetodite tõhususe hindamisele (Weiss 1986; Sox jt 1988; Sackett jt 1991).

Üks väljapaistvamaid saavutusi kliinilises uurimistöös seostub kahtlemata omalaadse eksperimendi — randomiseeritud kliinilise katse (ingl. *randomized (controlled) clinical trial*) meetodika väljaarendamise ning kasutuselevõtuga (Pocock 1983). Niisuguse uuringu käigus imiteeritakse ideaalolukorda, kus võimalike

segavate tegurite⁵ toime säilib konstantsena. Lubatakse vaid ühe teguri — nn põhjuse — muutumist. Niisugust olukorda iseloomustab optimaalne valiidsus, s.t süstemaatilise vea puudumine, ning seetõttu saab uurida, kas põhjus ja efekt on teineteisega veenvalt seotud.

Et inimindiviidid ja haigusseisundid varieeruvad teatavasti väga suurel määral, ei saa tavapärasel kliinilises uurimistöös kõnelda ideaalse eksperimendi tingimustest. Randomiseeritud katses seevastu moodustatakse juhukorras kaks või enam vaatlusaluste rühma, kes sarnanevad teineteisega kõigi tuntud (või ka arvata-vate) segavate tegurite poolest. Uuringu käigus varieerub üksnes ekspositsioon (nt uus *versus* traditsiooniline ravimeetod), mille efekti selgitamine ongi selle eksperimendi eesmärk.

Randomiseerimine ei taga süstemaatilise vea vältimist, ent ta on siiski tõhusaim abinõu kindlustamiseks vaatlusrühmade võrreldavust. Samuti ei kaitse randomiseerimine uuringu käigus tekkinud vigade eest. Näiteks võib süstemaatilise vea põhjuseks saada osa vaatlusaluste ekslik kõrvalejätmine, nende väljalangemine või tulemusnähtude ebaühtlane kirjeldamine. Katseid inimindiviididega peetakse õigustatult kliinilise uurimistöökäitumiseks valdkonnaks, mille võimalikke meetodilisi möödalaskmisi kirjeldatakse põhjalikult vastavates käsiraamatutes (nt Pocock 1983).

Siiski leidub vähemalt kaks kaalukat asjaolu, miks randomiseeritud kliinilist katset võib pidada väärtuslikuks meetodiliseks uuenduseks. Esiteks, sellist tüüpi uuring kehtestab kuldse standardi inimese tervise ja haiguse käsitlemisel. Ka juhtudel, kui valiidsuse probleem kerkib vaatluslikus kliinilises uuringus, võimaldab analoogia kliinilise katse tingimustega selgemini mõista süstemaatilise vea tähendust (Rothman 1986). Teiseks, kuivõrd kliinilise katse näitel tekib arusaam alatistest raskustest valiidsuse tagamisel, muutub tõenäoliselt kogu suhtumine uurimistöökäitumiseks.

Eksperimentaalse ja vaatlusliku uuringukavandi erinevus ei taandu lihtsale dihhotoomiale. Erinevust võib pidada pigem kvantitatiivseks kui kvalitatiivseks. Uuringu valiidsust on kergem

⁵Segav tegur (ingl. *confounding factor, confounder*) on tegur, mis vaatluses või eksperimendis moonutab uuritava teguri toimet. *Tlk.*

saavutada juhtudel, kui uuritava põhjusega (ekspositsiooniga, raviga jm) saab manipuleerida; hoopis raskemaks osutub valiidsuse tagamine olukorras, kus usaldusväärsete järeldesteni soovitakse jõuda loomuliku varieeruvusega vaatlusobjektide põhjal. Siinjuures ei maksa unustada, et süstemaatilise vea tekkimise võimalust tuleb silmas pidada igasuguse uuringukavandi puhul.

EPIDEMIOLOOGIA ARENG

Moodne epidemioloogia võrsus valdkonnast, mis tegeles nakkushaiguste ja nende vältimise võimaluste uurimisega. Moodne epidemioloogia keskendub esmajoonel selistele kroonilistele mittenakkushaigustele, nagu arterioskleroos ja vähk. Eesmärgiks on nende haiguste leviku ja seda mõjutavate tegurite tundmaõppimise teel luua alus ennetava meditsiini programmide väljatöötamiseks ja rakendamiseks (Rothman 1986). Epidemioloogiliste uuringute arv suurenes märgatavalt kahe viimase aastakümne jooksul; iseäranis kiire areng leidis aset 1980. aastatel. Selle tulemusena lisandub järjest uusi teadmisi haiguste esinemist mõjutavate põhjuslike seoste kohta.

Traditsiooniline epidemioloogiline uuring on vaatlus. Selle lähenemisviisi põhjusi pole raske aimata, sest eetilistel kaalutlustel ei tohi uurija suurendada haigustekkega seostatavat ekspositsiooni. Nii näiteks ei tohi randomiseeritud katse korraldamise nimel sundida inimesi alustama suitsetamist. Lisaks võib kroonilist haigust käsitleda kui üldiselt harva esinevat sündmust, mis indiviidil ilmneb enamasti küllalt pika peiteaja järel. Siit tuleneb üks põhjusi, miks eksperiment pole epidemioloogias enamasti teostatav: see nõuaks suure hulga indiviidide jälgimist aastaid või isegi aastakümneid.

Epidemioloogia puhul on niisiis tegemist teadusharuga, mille enamik uurimistulemusi pärineb rahvastikus kas tahtlikult (nt suitsetamine) või tahtmatult (nt õhu saastumine) toimuvatest "eksperimentidest". Üldiselt ei allu selline ekspositsioon uurija kontrollile. Ühtlasi on epidemioloogid aegade jooksul seisnud silmitsi vajadusega omandada järjest uusi teadmisi metodoloogiliselt keerulises valdkonnas. Seepärast pole imekspandav, et epidemioloogid, nagu ka nende erialal kirjutatud käsiraamatud, tegelevad

eeskätt küsimusega, kuidas valiidsete tulemuste nimel kavandada uuringut ning analüüsida andmeid. Nüüd jääb veel küsimus: kas moodsa vaatlusliku epidemioloogia meetodid ikka osutuvad kasutamiskõlblikuks kliinilises uurimistöös?

Nagu juba öeldud, toimus ulatuslik metodoloogiline areng epidemioloogias kõrvuti bioloogiaalaste teadmiste hoogsa lisandumisega. Nüüdseks on süvenemas arusaam, et fundamentaalsete põhitõdede tasandil võib epidemioloogilist ja kliinilist uurimistööd pidada silmatorkavalt sarnaseks. Mõlemal juhul toimuvad uuritavad nähtused vaatlusalustel mingi vaatlusperioodi vältel, s.t indiviidi ja aja ühenduses. Nähtuste esinemist võib käsitleda kui teatud tüüpi sagedust, mida tavaliselt väljendatakse uuritava nähtuse esinemistõenäosusega ajaühikus (epidemioloogide kõnepruugis nt risk või haigestumustihedus (ingl. *incidence density*). Seesugune käsitlusviis sobib niihästi haiguse leviku kui ka haigusliku kirjeldamiseks. Mõlemal korral ilmneb tegelikult sarnasus fundamentaalse teaduseksperimendiga.

Traditsiooniliselt tegelevad epidemioloogid etioloogilise uurinuga, mis püüab kindlaks teha haiguse esinemissagedust mõjutavaid tegureid. Näiteks püütakse vastata küsimusele, kas kopsuvähk tekib suitsetajatel sagedamini kui mittesuitsetajatel või kas laste bronhiaalastma sagenemine võiks olla tingitud õhu saastumisest. Epidemioloogide kolleegid kliinikus püüavad selgitada, missuguses sõltuvuses on ühelt poolt haiguse nn prognoostilised tegurid ja haigele määratud ravi ning teiselt poolt haigusest paranemise, haiguse remissiooni või progresseerumise, tüsistuste tekke või surma tõenäosus. Analoogia mainitud uurimisvaldkondade vahel on ilmne, ning siit järeldus, et epidemioloogia meetodeid võib edukalt rakendada kliinikus.

Siinkohal vajaks veel omakorda märkimist tihed seos kahe põhilise epidemioloogilise uuringu liigi — kohortuuringu⁶ ja juhtkon-

⁶Kohortuuring (ingl. *cohort study, follow-up study*) on epidemioloogiline uuring, mille korral jälgitakse eksponeeritud ja eksponeerimata kohorte, et võrrelda haiguse esinemissagedust neis ning seeläbi otsustada uuritava ekspositsiooni efekti üle. *Tlk.*

trolluuringu⁷ (Breslow, Day 1980, 1987; Miettinen 1985; Rothman 1986) vahel. Tavaliselt käsitletakse neid kui põhimõtteliselt erinevaid uuringukavandeid. Ehkki erinevused on ilmselged, tuginevad need uuringuliigid tegelikult ühisele teoreetilisele alusele: nii üks kui teine kogub informatsiooni teatud nähtuse (nt haiguse) esinemist määravate tegurite kohta indiviididel, keda mingi aja vältel jälgitakse. Sealjuures püütakse kohortuuringus iseloomustada kõiki indiviide, juhtkontrolluuringus aga neid, kellel vaadeldav nähtus esineb (juhud), ning lisaks veel teisi, kellel vaadeldavat nähtust ei esine (kontrollid). Uuritava "nähtuse" all ei pruugi sealjuures mõelda üksnes haigust, vaid põhimõtteliselt kõiki patsientidel esinevaid ilminguid, mille mõjurites soovitakse selgusele jõuda. Siit siis seisukoht, et kohort- ja juhtkontrolluuringu põhitõdesid saab vahetult järgida kliinilises uurimistöös. Niisugusel järeldusel võiksid olla olulised tagajärjed.

TULEVIKUVÄLJAVAATED

Käesoleva kirjutise autor lähtub niisiis kindlast usust, et kliinilise uurimistöö laiem haare ning parem kvaliteet on täiesti saavutatavad. Praeguse ni siin valitsevat olukorda iseloomustavad järgmised tegurid: suhteliselt madal metodoloogiline tase; piiratud ressursid; ühekordsed uuringud, mitte aga koordineeritud pikaajaline tegevus; üksikuurijate pingutus, mitte aga rühmatöö; vähene koostöö vanemate ja nooremate kolleegide vahel. Lisaks killustab uurimistöö ajakava asjaolu, et liiga palju tegeldakse küsimustega, millega saab paremini hakkama arvutispetsialist, programmeerija või biostatistik. Kõige selle tõttu ei jätkugi enam aega tegelda uurimisprojekti enda, uuritavate hüpoteeside ja uuringukavandiga. Sellepärast võib epidemioloogilise ja kliinilise uurimistöö lähendamises näha väljavaadet mõlema valdkonna edendamiseks.

Randomiseeritud kliiniline katse jääb tõenäoliselt edaspidigi täiuslikemaks kliinilise uuringu kavandiks, ent paraku saab seda rakendada üksnes kliinikus tehtava uurimistöö väikeses osas.

⁷Juhtkontrolluuringus (ingl. *case-control study*, *case-referent study*) kõrvutatakse haigete rühma ja kontrollrühma, et selgitada, mil moel nad arvatava ekspositsiooni suhtes teineteisest erinevad. *Tlk.*

Võiks mainida mitut põhjust, miks see nii on. Teaduslikku kontrollimist nõudvaid hüpoteese on ilmselt tulevikuski palju rohkem kui korraliku kliinilise katsena realiseeritavaid uurimisprojekte, mille tarvis ühtlasi leiduks piisavalt raha, uurijaid ja patsiente. Sageli raskendavad seda tüüpi uuringut eetilised ja praktilised piirangud. Liitigi pole saladus, et paljud hüpoteesid püstitatakse *a posteriori* ehk kogemusest lähtudes, ning nende kontrollimiseks läheb vaja andmestikku juba haigestunud, ravitud, paranenud või surnud indiviidide kohta. Niisiis on alust arvata, et ka tulevikus domineerib kliinilises uurimistöös mitteeksperimentaalne, s.t vaatluslik suund.

Et epidemioloogia meetodid juhivad valiidsuse saavutamise nõudest enamasti just vaatlusuuringu tingimustes, siis nende kasutuselevõtt kliinikus võiks viia soodsatele tulemustele. Esmalt paraneks arusaamine uuringukavandi tähendusest ning süstemaatiliste vigade päritolust, toimest ja nende käsitlemisest. Loode-tavasti kaasneks sellega uuringu säästlikkuse taotlemine. Nagu teada, on suure hulga haiguslugude läbivaatamine kliinilise uurimistöö standardne menetlus. Paljudel juhtudel saaks koguda samaväärse andmestiku sootuks väiksema aja- ja muu kuluga, näiteks tehes haigete kohordis juhtkontrolluuringu⁸ (Rothman 1986; Breslow, Day 1987).

Põhjuslike hüpoteesidega tegelemine ahvatleb siiani üksnes väheseid klinitistidest uurijaid, kuigi just nemad moodustavad epidemioloogia traditsioonilise uurijaskonna. Kahe lähedalt seotud valdkonna, nimelt epidemioloogia ja kliinilise uurimistöö praegune eraldatus näib igal juhul kunstlik. Kui leiduks viljakas koostöövorm etioloogiliste ja kliiniliste hüpoteeside kontrollimisel, stimuleeriks see arvatavasti mõlemat valdkonda. Tänu bioloogilisele orientatsioonile ja kliinilisele kogemusele võib arstist teaduri roll kujuneda siin vägagi oluliseks. Arst suhtleb otse patsiendiga, mistõttu tulemuslik etioloogiline uuring võib kliinilise praktika raames teoks saada suhteliselt väikeste lisakulutustega.

Mis puutub epidemioloogidesse, siis just nemad on võtnud südamasjaks biostatistika meetodite toomise arstiteadusse. Olu-

⁸Juhtkontrolluuringu erivariant (ingl. *case-control study "nested" in the cohort of patients*). Tlk.

liseks saavutuseks võib sealjuures pidada kontrolli süstemaatiliste vigade üle ning järjest täielikuma informatsiooni kättesaamist uuringutest. Neidsamu meetodeid peaks kasutama kliinilises uurimistöös. Siin ei tohiks viivitada, ent professionaalse abita on selline uuendus vaevalt võimalik. Pole mõeldav, et klinitistid võtaksid endale vastutuse biostatistika kui täiesti iseseisva ning sealjuures kiirelt areneva teadusala meetodite alal. Biostatistikaosakonnad, mis tänapäeval kuuluvad paljude kõrgkoolide ja teadusasutuste koosseisu, võiksid juba praegu kliinikus töötavaid arste nende uurimistöös aidata. Ilmselt jäävad need üksused tulevikuski ainsaks reaalseks biostatistilise konsultatsiooni kohaks.

Kokkuvõttes, epidemioloogilise ja kliinilise, nii nagu ka eksperimentaalse ja vaatlusliku uurimissuuna eraldatus meditsiinis on meelevaldne ning pärsib teadusmõtte arengut. Tuleks igati ergutada nende valdkondade integreerumist. Parimaks väljavaateks võib pidada teoreetilise epidemioloogia kujunemist meditsiinialase uurimistöö fundamentaalseks metodoloogiliseks distsipliiniks. Praeguseks oleme jõudnud punkti, kus epidemioloogid ja kliinikus töötavad uurijad ei tohiks oma tööd enam jätkata teineteisest isoleerituna. Suurema asjatundlikkuse nimel — niihästi bioloogias kui ka kaasaegsete uuringumeetodite alal — peaksid nad kuuluma ühte ja samasse uurijaterühma.

LÕPETUSEKS

Kas on ikka tõepoolest mõeldav, et ülalkirjeldatud metoodiliste uuenduste näol toimuks revolutsioon kliinilises uurimistöös? Kriitikameelega lugeja võib pidada seda väidet liialdatuks. Minu arvates aga hindab see, kes nii arvab, kliinilise uurimistöö praegust taset üle, või siis alahindab uuringukavandi ja biostatistilise analüüsi tähendust — või nii seda kui teist. Tegelikult teadvustab teoreetilise epidemioloogia võimalusi praegu järjest laiem ring kliinikust võrsunud uurijaid ja epidemiolooge. Need inimesed ongi nüüd kutsutud ja seatud veenma oma kolleege ning näitama teed keerukas valdkonnas, mis uurib bioloogilisi nähtusi inimindiviididel.

Kirjandus

- Ahlbom, Anders, Staffan Norell 1990. *Introduction to Modern Epidemiology*. Chestnut Hill: Epidemiology Resources Inc.
- Breslow, Norman E., Nick E. Day 1980. *Statistical Methods in Cancer Research. I: The Analysis of Case-Control Studies*. (IARC Scientific Publications No. 32.) Lyon
- Breslow, Norman E., Nick E. Day 1987. *Statistical Methods in Cancer Research. II: The Design and Analysis of Cohort Studies*. (IARC Scientific Publications No. 82.) Lyon
- Gardner, Martin J., J. Bond 1990. An exploratory study of statistical assessment of papers published in the British Medical Journal. — *Journal of the American Medical Association*, vol. 263, pp. 1355–1357
- Miettinen, Olli S. 1985. *Theoretical Epidemiology*. New York: John Wiley & Sons
- Pocock, Stuart J. 1983. *Clinical Trials*. Chichester: Wiley Med Publ.
- Rothman, Kenneth J. 1986. *Modern Epidemiology*. Boston: Little, Brown and Company
- Sackett, David L., R. B. Haynes, G. H. Guyatt, P. Tugwell, (eds.) 1991. *Clinical Epidemiology: A Basic Science for Clinical Medicine*. Boston: Little, Brown and Company
- Sox, H. C. Jr., M. A. Blatt, M. C. Higgins, K. I. Marton 1988. *Medical Decision Making*. Boston: Butterworths
- Weiss, Noel S. 1986. *Clinical Epidemiology: The Study of the Outcome of Illness*. New York: Oxford University Press

HANS-OLOV ADAMI (sünd. 1942), tänapäeva tuntuimaid vähiepidemioloogide. Lõpetas 1963. aastal Uppsala ülikooli meditsiini erialal. 1969. aastal sai meditsiini doktoriks, 1978. aastal filosoofiadoktoriks kirurgia erialal. Aastast 1990 vähiepidemioloogia korraline professor Uppsala ülikoolis ning aastast 1992 epidemioloogia erakorraline professor Harvardi ülikoolis.

Hans-Olov Adami tegevus on suurepärane näide, kuidas edukast kirurgist saab edukas epidemioloog: 1986. aastal pühendus ta täielikult moodsale epidemioloogiale. Tema algatusel korraldas Rootsi Arstide Selts oktoobris 1992 Stockholmis tulemusrikka sümpoosioni *Epidemiology around the Baltic Sea*.

ARVUSTUS

KAUA OODATUD TEOS ON ILMUNUD

Kai Laitinen. *Soome kirjanduse ajalugu*. Tallinn: Vagabund, 1994. 552 lk.

Eesti—Soome kirjandussuhete arenguloos on 10. oktoober 1994 eriti meelepidamist vääriv päev: autori, tõlkijate, kirjastajate ja soome kirjanduse sõprade osavõtul esitleti pidulikult Kai Laitise teose *Suomen kirjallisuuden historia* eestikeelset tõlget.

Ei ole liialdus arvata, et tegemist oli sajandi kirjandussünnimusega, sest seni — kummaline küll — eestikeelset esindavat ülevaadet soome kirjanduse arenguloost ju polnudki. 1930. aastail liikus jõudsalt selle loomise poole August Annist, soome kirjanduse agar ja asjatundlik tutvustaja, tõlkija ning *Kalevala* uurija. Ent tema *Soome antoloogias* esitatud ülevaade soome luulest käsitleb vaid üht kirjanduse põhiliiki ning on visandlik juba saatesõna funktsiooni tõttu. Põgus on ka Osvald Kukkuri "Sissevaade soome kirjanduse arengukäiku" 1937. a ilmunud krestomaatias *Valimik soome kirjandust*, mille teiseks koostajaks oli Bernard Linde. Siiski oli see esimene üldvaade soome kirjandusse, konkreetiseeritud ja toetatud krestomaatia tekstinäidetega ja biobibliograafiliste andmetega autorite kohta. Oli suuresti Teise maailmasõja ja selle järelmõjude tagajärg, et järgmine üldesitus soome kirjandusest ilmus alles 30 aastat hiljem. Selleks oli Toivo Kuldsepa *Ülevaade soome kirjandusest* (1979, teine trükk 1986), konspektiivne õppevahend üliõpilastele. Silla Kukkurist Kuldsepani loob Viljo Tarkiaise *Suomalaisen kirjallisuuden historia*, mis on mõlemale olnud oluliseks alliketeoseks. Uuema soome kirjanduse tähtsaimaks juhiks T. Kuldsepale oli aga K. Laitise *Suomen kirjallisuus 1917–1967*, teos, millest lähtudes K. Laitinen oli parasjagu liikumas hõlmava üldesituse poole *Suomen kirjallisuuden historia*, millest nüüdseks on ilmunud kolm soomekeelset trükki ja (suuremate või väiksemate seadetega) tõlked ungari (1981) ja rootsi (1988) keelde, nüüd siis eesti keelde ning ilmumas on poolakeelne

tõlge. Nõnda on K. Laitise teosest kujunenud viimase aja tõlgitumaid kirjanduslugusid. Teenitult.

Eesti poolelt vaadates tasandab ilmunud kirjanduslugu olulise kultuurivõla lähima hõimurahva ees. Ilmus ju esimene soomekeelne vaade eesti kirjandusse juba 1856. aastal. See oli August Ahlqvisti *Viron nykysemmästä kirjallisuudesta*. 1939. aastal avaldati Friedebert Tuglase *Viron kirjallisuuden historia*, mis andis soomlastele väga kokkuvõtliku ning hea ülevaate eesti kirjanduse arengust kuni 1930. aastateni välja. 1965. aastal tuli Arvo Mäe koostatud *Viron kirjallisuuden historia*, mis viis teadmuse Fr. Tuglase esitusega võrreldes ajas edasi ning käsitles Teise maailmasõja aegset ja järgset kirjandust pagulase vaatepunktist. 1986. aastal ilmunud Endel Nirgi *Viron kirjallisuus* Eva Lille tundlikus tõlkes on silmapaistvalt kaunis raamat, varasematest võrreldamatult põhjalikum ja süvenenum. Oma aja ja kirjutamispaiga märkidega paratamatult seegi. Samas on selge, et E. Nirgi kirjandusloo tõlke ilmutumise järel hakkas meie võlg soome kirjanduse ees tunduma juba piinlikult suur.

Sel taustal mõjusid esimesed teated K. Laitise kirjandusloo tõlkimisest lootusi äratavalt lohutavalt. Kuigi tõlkijad Piret Saluri ja Ruth Mirov ning küllap ka värsside eestindajad Jaan Kaplinski (rootsi keel) ja Joel Sang (soome keel) sooritasid oma töö kiiduväärt nobedasti ja tõlge valmis 1990. aasta sügiseks, viibis raamatu ilmumine meie praeguses kirjastamisseadikus mitu aastat. Kirjastajagi vahetus, sest algselt oli teose avaldamine kavas "Eesti Raamatul". Aga nüüd on see meil "Vagabundi" väljaandena olemas, heal paberil ja kaunis.

Lugejale pakub teos kirjandusloolisel kõrgtasemel, nauditava, edasimõtlemiseks probleeme ärgitava ja põhjaliku käsitluse soome kirjandusest alates rahvaluulega ja lõpetades 1980. aastate ülevaatega lõpetades. Viimane teade on koguni 1994. aastast — ja see on märge Eila Pennase surma kohta. Eesti lugeja jaoks on käsitlus võib-olla liigagi põhjalik, paiguti andmetega üleüllastatud, mis mingit osa lugejaist võib isegi peletada. Ometi ei takista miski valivat lugemist, keskendusega parajasti huvitavale kirjanikule või probleemile.

Varasemast tavast, mida esindavad näiteks Rafael Koskimiehe *Elävä kansalliskirjallisuus: Suomalaisen hengen vaiheita 1860–1940* ja Viljo Tarkiaise (teisest trükist alates Eino Kauppise täiendustega) *Suomalaisen kirjallisuuden historia*, erinevad 8-köiteline akadeemiline *Suomen kirjallisuus* ja K. Laitise *Suomen kirjallisuuden historia* põhimõtteliselt selles, et vaatluse alla on võetud ka rootslastest rahvusvähemuse looming ning napp saamikeelne kirjandus (nii peaks vahest kirjutama mitte *soome*, vaid *Soome* kirjandus). See on tuntud omaks, selles kä-

sitletavaid aineid ja ilmnevaid hoiakuid aktsepteeritakse kui osa soome kultuurist. Tunnustavalt: "Harva on keeleline vähemus [täpsem tõlge oleks *napp keeleline vähemus* — K. M.] kusagil andnud nii õitsva ja viitaalse andesülemi kui soomerootsi modernismi; lähim võrdlus oleks ehk Praha sakslased Kafka aegadel" (lk 306). Ja teisel Bo Carpelani ning ta põlvkonnakaaslasi silmas pidades: "Nad räägivad küll teist keelt kui soome luuletajad ja käsitlevad osalt ka teisi asju teises stiilis, aga ometi on näha, et nad tunnevad end elavat samal maal, samal ajal ja samades oludes" (lk 426). Arusaavalt on väärtustatud ka soomelisest kultuurist kõrki eraldumusse asetunud Bertel Gripenbergi luulet (lk 236–238). Kas võiksid ja peaksid meie kirjandusloolased talitama samuti baltisakslaste loominguga, mis juba ammu on küll ainult ajalooline nähtus ja mitte elav traditsioon nagu soomerootslaste looming? Kas tõuseb sama küsimus siin vene keeles kirjutatud ja kirjutavate autorite puhul? Eriti kidane tundub probleem Teise maailmasõja lõpust alates, sest ilmselt on rängas ebasuhtes kriitilise piirini suur rahvusvähemus ja selle loov potentsiaal. Ja on väga küsitav, kas nende puhul kehtiks sama, mida K. Laitinen on väitnud soomerootsi modernismi ja Bo Carpelani kohta.

Tähelepanu äratav seegi, kui mõistvalt on K. Laitinen käsitlenud soome tööliskirjandust, Selle uurijale Raoul Palmgrenile toetudes väidab ta tööliskirjanduse varasema arengujärgu kohta: "Töölislule jõud on tema intensiivses sõnumis ja olude dokumenteerimises, ja mitte niivõrd esteetilistes saavutustes. [...] See vähendab nende mõju haritlaskonnale, ei tee aga hoopiski mitte olematuks nende tähtsust oma, mõnikord vägagi laias ringkonnas" (lk 240). Meiega võrreldes on küll ka kvantitatiivne vahe väga suur. Sest kui soome tööliskirjanduse algust kannab umbes poolteistsada autorit, võiksime meie kõnelda umbkaudu poolteistkümnest. Probleemi jätkuna on eriti põnev alapeatükk "Avara tööliseepika liin". Siin tulevad vaatlusele Hannu Salama, Alpo Ruuth, Lassi Sinkkonen, Samuli Paronen ja Jorma Ojanharju. Nende 1960.–1970. aastate töölisainelise romaani viljelejate hoiakut iseloomustades ütleb K. Laitinen: "Selle esindajad ei pruukinud üle elada poliitilist ärkamist, sest nad olid pärit töölisingkondadest ja olid juba oma lähtekohalt valmis vasakpoolsed, aga rohkem perekondliku tausta või konkreetse kogemuse kui õpitud ideoloogilise teooria põhjal" (lk 487). Ja kuigi siin võiks kahtlustada mõiste hämardumist, peaksime küsima, kas mitte meilgi suhtumisest märku võtta. Teiselt poolt on küll selge seegi, et meie praegune tõrjehoiak on loomulik reaktsioon sellele mõõdutundetule kirjandusvälisele ja -võõrale ülehindamisele, mis omal ajal meie tööliskirjanduse tutvustamist saatis.

Huvipakkuvalt erinev meie tavast on kirjanduse periodiseerimine. K. Laitinen ei lähtu siin esmajoones ajaloosündmustest, vaid määravam on olnud kirjanduse enda sisemine liikumine. Kõige selgemalt avaldub see küllap neljandas peatükis "Kirjandus murrangute maailmas", milles käsitletakse kirjanduse arengut sajandialguse Suurstreigist Talvesõjani. Kokkuvõtva motivatsiooni leiame lk 223: "Järsu piiri paigutamine aastasse 1918 sunniks meid nimetatud kirjanike [sajandi alguskümnendite] alustanud autorite — K. M.] loomingut tervikuna käsitlema seoses sajandi algusega või jagaks nende loomingu kaheks. Nii sünniks kergesti eksikujutus, et sõdadevaheline aeg 1918–39 oli üksnes ja tervenisti uue põlvkonna valitsemisaeg, mida ta ei olnud. 1918. aasta paiku ja pärast seda astus meie kirjandusse küll uus põlvkond, aga see ei katkestanud, lõpetanud ega tühistanud sajandivahetusest peale tegutsenud kirjanike mõju." Tsiteeritu tundub hästi sobivat meiegi kirjanduse kohta. Autorite lõhkumist ajaloo mõõtkava sunnil oleme igatahes truult harrastanud. Näiteks Fr. Tuuglase elu ja loomingut käsitletakse akadeemilise kirjandusloo kolmandas raamatus, siis neljanda raamatu esimeses köites ja lõpuks veel viienda raamatu esimeses köites. Ometi ei tundu ka K. Laitinen oma põhimõtte rakendamisel täiesti järjekindel, sest uusima kirjanduse esitus toimub siiski pigem kümnendite kaupa.

Modernismi mõiste tähistab K. Laitisel selgelt suuremaid esteetilisi murranguid. Alapeatükk "Soomerootsi modernism" käsitleb esteetilist murrangut 1920. aastate alguses, "Lüürika modernism" aga soome luules 1950. aastatel alanud järsku uuenemist. Siin tundub K. Laitinen igatahes täiesti järjekindel, sest ootuspärast postmodernismi mõistet ta soome uusima kirjanduse iseloomustamisel õieti ei kasutagi.

Võrdlusvõimalusi pakub soome kirjanduse ajalugu meie lugejaile veel mitmesuguseid, neist silmanähtavamaid ajalooliste tingimuste võimaldatud soodsamad arengutingimused Soomele ja sellest tulenev vabam ning kiirem areng. Nõnda ilmus esimene soomekeelne aabits vahel juba 1537, Uue Testamendi tõlge 1548, Piibli täielik tõlge 1642, esimene soomekeelne näidend 1647, esimene soomekeelne heksameetris luuletus 1658, esimene soomekeelne ilmalik luulekogu 1755, Soome Kirjanduse Selts asutati 1831, *Kalevala* esimene versioon ilmus 1835–36, esimene soomekeelne sonett 1854 jne. 1880. aastail tõusis Soomes esile esimene emakeelse hariduse saanud põlvkond, kelle üheks esinajaks on Soomes esimeseks kutseliseks kirjanikuks peetav Juhani Aho. Meil võib esimesest emakeelse hariduse saanud põlvkonnast kõnelda siiski alles 1920. aastate lõpust või 1930. aastate algusest. Kuid takistavatest teguritest tingitud arenguviivitus tehti Eestis tasa kiirendatud tempos ja 1920.–1930. aastail oli eesti kirjandus kahtlemata Soomega

võrdväärselt saavutusterikas ning lääneeuroopalistele kultuurikontaktidele vahest avatumgi. Ja üks tõusnud meie esimene kutseline kirjanik Eduard Vilde esile samal ajal Juhani Ahoga. Kõige kiuste — nagu paljugi siin maal.

Kai Laitise *Soome kirjanduse ajalugu* on õige puhtalt kirjanduse arengulugu. Kirjanduse ühiskondlike arengueelduste üldistava tähistamise järel tegeleb see teostega, nende esteetiliste väärtustega ja asendiga kirjanduse üldpildis. Autorite biograafiad on täiesti kõrvale jäetud, antakse vaid elu piirraatumid ja loomingu seisukohalt vältimatutena tunduvaid põgusaid vihjeid. Ülevaateoteose tarvis on see lahendus endastmõistetavalt kõige otstarbekam.

Seda vaatlust kirjutades kahetsesin esialgu, et tõlke kõrvale ei ole mul võrdluseks kasutada algteksti uusimat versiooni. Oli ainult Soomest ostetud teine trükk, mis siin ülikooliõpetuses soome kirjanduse ülevaate tarbeks aastaid tulusaks toeks on olnud. Ometi selgus varsti, et see oligi parim võimalus. Sest vahepeal tehtud "rootsikeelse väljaande täiendused ja eestikeelse versiooni lisandused" on "peaaegu samal kujul läinud "ka teose soomekeelsesse 3. trükki"", nagu teatab eessõna (lk 12). Nõnda osutus 1981. aastast pärit teine trükk kõige kohasemaks võrdlusaineks, mille varal selguvad vahepeal tehtud täiendused ja on aimatavad (meie tõlkijate?) väljajätted ning nähtub tõlke suhe originaaliga.

Kõige ulatuslikum täiendus K. Laitise poolt on teose viimase peatüki alaosa "Lahknevad teed", mis kümmele leheküljel annab sissevaate 1980. aastate soome kirjandusse. Puudutatud on põlvkondade suhteid, lüürika ja eepika vahekorda, on rohkesti osutatud olulisemaid autoreid ja teoseid, tähistatud mitmesse harru lahknevaid suundumusi. Lõppjäreldeuseks on, et tänapäeval võib vaevalt enam kõnelda ühtsest tervikust, rahvuskirjandusest selle varasemas tähenduses. Pigem: "Kirjandus on killunenud peegel, mis heiestab ühiskonna paljusid erinevaid ja vastuolulisi asju, sageli pigem kriise ja probleeme kui ühtset, kompaktselt paraadpilti. Selle kildudest kokkupandud erinevate piltide tõlgitsemine ja võimalike ühistegurite väljasõelumine jääb lugeja ülesandeks" (lk 514–515). Ootuspäraselt ja usutavasti nõnda.

Üllatavamalt mõjub, et Satu Apo on üsna oluliselt ümber töötanud rahvaluule peatüki, eriti põhjalikult lüüriliste laulude esituse. Tulemus tundub viljakas ja veenev. Eesti lugejale peaksid ühiste omaduste äratundmisrõõmu kõrval pakkuma huvi iseäranis eepilised rahvalaulud ja miks mitte ka lõik "Pilt rahvaluulest muutub" (lk 75–76, viimased küll juba varasemaski väljaandes).

Ülejäänud täiendused, ja neid on teoses ohtrasti, ei hõlma üldiselt enam kui lauset või kahte, sageli vähemgi. Nende ülesandeks on täpsustada andmeid (vahepeal lahkunud autorite surmadaatumid), nimetada 1980. aastail loomingut jätkanud kirjanike tähtsamaid teoseid, harvemini neid kokkuvõtlikult iseloomustada (Veikko Huovinen, Paavo Haavikko, Bo Carpelan jt).

Väljajätteid on tekstitäiendustest märksa vähem. Valdavalt on loobutud luuletsitaatidest (mõnikord ka ainult osaliselt), eriti vanema kirjanduse käsitluses, kuigi A. Annisti *Soomo antoloogia* kolmas osa oleks siin võinud sobivat tõlkeabi pakkuda. Midagi on teksti näitlikkus seetõttu kaotanud, seda ei saa kuidagi salata. Uuema kirjanduse puhul on toimitud diskreetsemalt, kuid luulenäiteid on kahandatud näiteks Juhani Siljo, Arvo Turtiaise, Aaro Hellaakoski, Lauri Viita ja mõne teisegi tutvustusest. P. Mustapää vastandusele ehitatud lühikese luuletuse "Setetus" esimese osa kustutamine tundub küll juba kurjast.

Luulenäidete tõlkijad on J. Kaplinski ja J. Sang, kuid kasutatud on ka varasemaid tõlkijaid: A. Annist, D. Vaarandi, P.-E. Rummo. Vahest oleks olnud võimalik ja mõttekas varasemat tööd enamgi austada? A. Annisti *Soomo antoloogiale* juba viitasin. Edith Södergrani luuletusest "Minu lapsepõlve puud" (lk 304–305) on olemas varasemad tõlked G. Suitsult ja D. Vaarandilt. Neid lausa kiusab siin tsiteerima. Võimalikuks võrdluseks soome kirjanduse ajaloo ja selle arvustuse lugejaile, mitte J. Kaplinski tõlget tõrjumaks.

LAPSEPÕLVE PUUD

*Kõrged seisavad mu lapsepõlve puud rohus
ja raputavad oma päid: mis sinust on saanud?
Seinapiilarid seisavad kui etteheitid, vääritud käid meie all!
Sa oled laps ja pead suutma kõik,
miks oled sa kütket haiguse kammitsasse?
Oled saanud inimeseks, võõraks, vihatavaks.
Kui olid laps, siis sa pikki kõnelusi meiega pidasid,
su pilk oli tark.
Nüüd tahaks sulle ütelda su elu saladuse:
võti kõigi saladuste juurde on rohus maas vaarikakingul.
Me tahaks koputada su otsaesisele, sa uinuja,
me tahaks äratada sind, koolnu, su unest.*

(G. Suits, *Rootsi värsipõimik*, Stockholm 1951, lk 142–143.)

MU LAPSEPÕLVE PUUD

*Aasal kõrguvad mu lapsepõlve puud
ja vangutavad pead: mis sinust on saanud?
Tüvede read seisavad nagu etteheited: väärیتuna kõnnid sa meie
seas!*

*Sa oled laps ja pead kõike suutma,
miks oled siis kinni haiguse kütkes?
Oled saanud inimeseks, oled vastumeelne võõras.
Kui olid laps, ajasid meiega pikalt juttu,
su pilk oli tark.*

*Nüüd ütleme sulle su elu saladuse:
kõikide saladuste võti on vaarikamaal rohus.
Koputame su laubale, magaja,
äratame sind, surnu, su unest.*

(E. Södergran, *Tuleviku vari*, Tallinn 1986, lk 111.)

Õige on, et originaal ja tõlge on raamatus kõrvuti. Eriti siis, kui kõik ei klapi, ja mõnikord võib tõlge naljakaski tunduda, nagu on juhtunud Yrjö Jylhä Talvesõja kogemusel põhinevate karmide värssidega lk 330:

*Mitä vannottiin, se pidetty on
yli päämme kun löi tulilaine;
ja rinnalla tuntomme tuomion
muu kunnia meille on arvoton,
katkinkulta kiitos ja maine.*

ja tõlge:

*Meist viimne kui mees oli vandele truu,
kui löi üle pea tulelaine;
ja südame kohtu ees meile kõik muu
aupaiste on täiesti väärیتu
kassi kullatud aseaine.*

Imelik ju. Isegi kassikullane aseaine mõjuks veenvamalt, kuigi tautoloogiline maik jääks juurde.

Värsside eestindajaist enamgi kiitust väärivad põhiteksti tõlkijad P. Saluri ja R. Mirov (rahvaluule ja Elias Lönnrot) — kas või seepärast, et nende töö oli juba mahult võrreldamatult suurem. Saavutatud on ilmekas, hästi loetav ning usaldusväärne ülekanne eesti keelde. Ometi pole nii ulatusliku ja nõudliku teksti tõlkimisel kõik võrdväärselt õnnes-

tunud ja komistamisigi tuleb siin-seal ette. Mõnikord on ilmselt liiga usaldatud oma keeleoskust ja omaette tuttavad sõnad võivad ühinedes olla ka salakavalad. Marko Tapio romaan *Aapo Heiskasen viikatetanssi* tõlkevasteks on saanud *Aapo Heiskase vikatitants* (lk 458; rõhutus siin ja edaspidi minult — *K. M.*). See on eesti lugeja jaoks mõistatus. Arusaadav oleks *surmatants*. Sama tüüpi lõksu on mindud lk 366, millel kolm korda esineb *näkinkenkä* vastena *näkiking*, kuigi peaks olema ainult *konnakarp*. Lk 333–334 on lause, mis teatab, et tahte rõhutamise pani Hellaakoski “värsi mõranema ja vajutas sõnakasutusele luuletaja puumärgi”. Soome puumerkki vasteks peaks siiski olema *nimemärk*, siin võiks vahest olla ka *pitser*.

Leidub muidki tõlkevääratusi. Lk 18 tõlkimata jäetud *laukkukauppa* võiks eesti keeles vahest olla *harjuskikaubandus*. Samas veel vastuoluline lause: “Ingeri esindas *ääremaade maakultuuri*: põllundus ja karjandus olid arenenumad kui Viena kõrvemaadel.” Aga soome *rintamaiden maalaiskulttuuri* tähendab tegelikult keskuste maakultuuri. Lauseosa, milles öeldakse, et Viljo Kajava “vertaa runojaan *veripunaisiin myrskyyireihin*” tõlget “võrdleb oma luuletusi *veripunaste tuulelippudega tormis*” (lk 358) võiks kahtlustada parempoolses pahatahtlikkuses, sest tegelikult võrdleb kirjanik oma luuletusi ju *veripunaste tormilippudega*. Ja see on midagi hoopis muud. Ei ole tõepärane “*jylhän* balladimaiset äänenpainot” tõlkida “*õilis* ballaadlik toon” (lk 362). Veidravõitu tundub “Hyvyyden ja pahuuden *irvokasta* piirileikista” vastena “hea ja kurja *irvitavat* ringmängu” (lk 349). “Näiteks Hellaakoski luule on näide eetilise rigorismi *võidust* selle enda kaudu”, loeme lk 333. Aga soomekeelne lause on: “Hellaakosken runous on esimerkki eettisen rigorismin *voittamisesta* sen itsensä kauta.” Soome *oppikoulu* ei ole siiski esmajoones *ühiskool* (lk 131), kuigi võib olla ka seda. Kas Sillanpää novellikogu *Maan tasalta* tõepoolest tõlkida *Maaga tasa* (lk 289)? Soome *havainnollisesti* ei anna vasteks *üksikasjaliselt* (lk 469) ja “*joukko juurettomimpää räyhääjiä*” ei tarvitse olla “*osa metsikumaid räuska-jaid*” (lk 488) ning “*suurpoliittinen tilanne*” pole “*suur poliitiline* situatsioon” (lk 373); lahkukirjutamine võib olla küll ka siin-seal esinevaid trükivigu.

Kuskil on P. Saluri pihtinud, et soome keelest tõlkimisel põhjustab eksi viivaid lisaraskusi keelte valvsust uinutav lähedus. Õige muidugi. Sellest võib juhtuda lauseehituse ja sõnajärje rikkeid. Soomekeelsest “He hyväksyivät *epävarmuuden, vastakkaisten* elementtien olemassaolon ajassaan” on lk 394 saanud segane lause “Nad võtsid omaks aja *vastuolulisuse, vastavate* elementide olemasolu selles”. Õigem oleks: “Nad tunnistasid ebakindlust, *vastandlike* elementide olemasolu oma ajas.” P. Haanpää romaan *Nöiaring* jutustavat “*asjata* *ühiskonnas* või-

mumeeste ja alistatute vahel oma kohta otsiva mehe loo" (lk 341); soome lause on aga selge: "Noitaympyrä, joka kertoo paikkaansa yhteiskunnassa vallanpitäjien ja alistettujen välillä turhaan etsivän miehen tarinan." "Raamatute väljaandmises tekkis sõja ajal seisakuid ja kasv aeglustus, aga *kohe rahu saabudes* algas kiire tõus" (lk 380) ei ole niisama selge kui "mutta *heti rauhan palattua*".

Näiteid võiks jätkata ja kahtlusi esitada veelgi, aga vahest piisab sellestki tõrvatilgast meepotti. Täiesti laitmatu tiptulemuse saavutamiseks oleks tõlkimisel vahest pidanud olema mõnevõrra kannatlikum. Võib muidugi küsida, kas vähimategi iluvigadeta tõlget kunagi üldse saavutatakse.

Soomekeelne väljaanne on hoopis rikkalikumalt illustreeritud kui tõlge ja see on mõistetav. Eestikeelne tõlge on läbi ajanud vähemaga: valikuliselt on esitatud vaid kirjanike fotoportreid. Aga midagi näikse valiku tegemisel kahe silma vahele jäänud: puuduvad Eesti vaatekohalt olulised Teuvo Pakkala, Veikko Antero Koskenniemi, Johannes Linnankoski, P. Mustapää (Haavio), uuematest kirjanikest viimastel aastatel jõudsalt tõlgitud ja lugejate poolehoiu võitnud Antti Tuuri.

Siin avalikuks tehtud ja enda teada jäetud puudused ja küsitavused ei kahanda kuigi palju rõõmu selle väga vajaliku, kaua oodatud, hea ja kauni raamatu ilmumise puhul. Pigem ärgitab *Soome kirjanduse ajaloo* ilmumine küsima, kuidas peaksime jätkama. Mulle tundub, et järgmiseks sammuks peaks olema soome luulet suuremas ülevaates tutvustava antoloogia avaldamine. Eeltõid olemasolevate tõlgetena on ju üsna piisavalt, kuigi täiendavast tõlkimisest kindlasti ka ei pääse. A. Annisti *Soome antoloogia* oli omal ajal väga ilus saavutus, kuid see on nüüdseks laiemale lugejaskonnale niisama hästi kui kättesaamatu. Uuemast soome luulest on ilmunud "*Loomingu*" Raamatukogu kaks valikvihikut: *Kõne voolab voolavas maailmas* (1967) ja *Kui palju on maailmas värve* (1983). Lisaks J. Sanga koostatud *Kümme nüüdissoome luuletajat* (1991). Peale selle on häid autorivalimikke: Eino Leino, Katri Vala, Arvo Tuurtiainen jt. Soomes on teadupärast avaldatud eesti luulest kolm üsna mahukat antoloogiat: *Eestin runotar* (1940), *20 nykyvirolaista runoilijaa*, mis juba 1969. aastal ühendas kodumaal ja eksiilis loovad autorid, ning *Uusien sulkien kasvaminen* (1984). Autorivalimikke sealgi: Marie Under, Debora Vaarandi, Hando Runnel ja veel mõni.

Tõepoolest — võimalus ja ahvatlus soome luule antoloogiaks on ilmselge.

Karl Muru

MÄRKMEID SEoses EESTIKEELSE ÜLDISE USUNDILOO ÕPPESÖNASTIKUGA

Tarmo Kulmar. *Üldine usundilugu I: Õppesõnastik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994. 64 lk.

Hiljaaegu ilmus müügile vastsetl teoloogiadoktori teadusliku kraadi kaitsnud Tartu ülikooli võrdleva usuteaduse lektori Tarmo Kulmari *Üldine usundilugu I*. Vaieldamatult tuleb seda pidada tähelepanuväärseks sündmuseks eestikeelse teoloogia ja üldse religiooniteaduste vallas, kus omakeelsete autorite töid ei ilmu just sagedasti. Kui jätta kõrvale Aado Lintropi soome-ugri rahvaste usundeid käsitlevad raamatud, siis viimane eestikeelne raamat, mis konkreetsetl puudutab usundilugu (kasutan seda nimetust siin religiooniteaduste asemel johtuvalt käsitletava raamatu pealkirjast), oli 1991. aastal taasüllitatud Ed. Tennmanni *Maailma usundid*, mille esmailmumisest oli selleks ajaks möödunud 56 aastat.

Tarmo Kulmari 64-leheküljeline teos on usundiloo sõnastik. Autori eessõna kohaselt hõlmab see suurelt osalt usundiloo raudvarasse kuuluvaid termineid või mõisteid, mis on tarvilikud teada nii teoloogia õppureile kui ka muile usundiloo huvitunuile. Veel märgib autor, et sõnastik on mõeldud loengutel kuuldava täienduseks. Üsna usutavasti on *Üldine usundilugu I* hea kõrvalmaterjal T. Kulmari loenguile. Kas ta aga on ka niisama hea neist lahus, seda kavatsen vaadelda järgnevas, rõhutades enne, et teos on kahtlemata vajalik ja hoolimata oma mõnedest puudustest hea, seda eriti olukorras, kus omakeelne algõpetuslik materjal peaaegu puudub. Veel tahan ma märkida, et see ei ole mingil moel isiklik poleemika raamatu autoriga, kellest siiralt lugu pean. Kahjuks pean vajalikuks selliste ettevabanduste kirjutamist, sest on olnud ebameeldivaid kogemusi.

Kui olin T. Kulmari *Üldise usundiloo I* läbi lugenud, jäi mind vaevas küsimus: kui palju võib usundiloo juures otseselt välja paista või tooni anda teaduri oma maailmavaade? Tahes või tahtmata on teaduri suhe ligi kõiges tema avaldatavas materjalis, täieliku objektiivsuse saavutamine või säilitamine on pigem ideaal kui midagi tegelikkus maailma kuuluvat. Kena on, kui see *oma suhe* leiab äramärkimist kas siis eessõnas või kusagil mujal, seda eriti juhul, kui kirjutis, siinkohal raamat, on autori esimene sel alal ilmunu.

Tarmo Kulmar on oma materjali käsitlemisel ja seletamisel lähenenud sellele kristliku maailmavaatega. Täpsemini väljendatult: selle fundamentaal-monoteistliku kristliku lähenemisnurgaga, mis tunnustab

üht tõde ja üht ainuõiget jumalat, pidamata muid lihtsalt muudeks tõdedeks või teistele-tõdedeks ning -jumalateks, vaid võttes neid valede või eksitustena. Tõsi, mõõnan, et minule meeldivad universalistlikumad või relativistlikumad teooriad ja religioonidele lähenemised, ja sellest tulenevalt häirisidki mind Tarmo Kulmari raamatu juures määratlused *paganlik* (artiklis *jumalus*) ja *ebajumalakumardamine* (artiklis *idolaatria*), väide, et meeleorganid ja otsustusvõime *ei funktsioneerid adekvaatselt* (artikkel *kogemuslik üleloomulik olend*), jt, mis on oma olemuselt hinnangulised. Ma arvan, et me võime või saame kõnelda *muutunud teadvuse seisundist*, mil kogetakse midagi, mis ei ole kogetav, kui meie teadvus on oma tavalises seisundis, aga nimetada muutunud teadvusseisundit seisundiks, kus otsustusvõime ei funktsioneerid adekvaatselt, on minu meelest ebaadekvaatne. Samuti kedagi *paganaks* nimetada tähendab vaid seda, et *paganaks* nimetatu ei jaga kirjutajaga sama uskumussüsteemi. Kahjuks või õnneks kuulub selline paganaiks ja mittepaganaiks, metslasteks ja inimesteks jagamine usundiloo maailmas juba mõõdanikku.

Väga lihtne ja samas väga solvav on nimetada teise uskumussüsteemi sündinud või selle muul viisil omandanud inimest ebajumalakumardajaks või paganaks. Üle kümne aasta tagasi kirjutas religioonifilosoof John Hick, et ühtki inimest ei päästa religioon/usund, vaid Jumal. Ja seda sõltumata sellest, kas me endi religiooni/usundit siis nimetame religiooniks/usundiks või millekski hoopis muuks või enamaks. (John Hick, "Is There Only One Way To God?: From a debate in the Birmingham University Union, Autumn 1980". — *Theology* 85, 1 (January 1982), lk 6.) Kristluski, koos oma kõigi erinevate ilmingutega, on religiooni-teaduste seisukohast vaid üks religioon teiste samasuguste (aga samas eriilmeliste) seas.

Kui keegi usub, et jumal (või ükskõik kuidas nimetada seda transsendentset päramist printsipi või reaalsust) peegeldub kivil, siis uskujale ongi see nii. Samamoodi, kui mõni usub, et tema pühakiri on ainsa jumala antud, või et tema rahvaga on ainus jumal teinud lepingu ja tema rahvas on väljavalitud, või et jumala poeg on lunastanud tema surmast — see kõik on reaalsus vaid nõnda uskujale. Kõik uskumised on tõed, kui neid usutakse, kuid ükski pole objektiivselt teisest parem või õigem või tõesem. Subjektiivselt, uskuja seisukohast aga küll.

Kui tulla nüüd tagasi Tarmo Kulmari raamatu juurde, siis just see hinnangulisus oli see, mis mind kõige tõsisemalt häiris. Teine kriitiline tähelepanek puudutab sõnastiku mõningast meessoo-kesksust. Artiklis *hieros gamos* on märgitud, et see on "*jumaluse ühtimine naispoolega*". Minu arvates see ei ole päris täpne muil juhtudel kui vaid siis, kui juma-

lust riituses esindab/esitab kuningas või preester, sest jumalus kui selline ei pruugi olla tingimata meessoost. Tähendab ju termin *hieros gamos* kitsamas tähenduses kuninga ja naisjumaluse/jumalanna seksuaalakti, laiemalt aga mees- ja naisjumaluse paarumist. Teine tähelepanek on artikli *initsiatsioon* juures: see ei ole termin, mis märgib ainult noorukite ellu kuuluvat või kuuluvaid rituaale. Põhjus, miks noormeeste initsiatsiooniriituste kohta materjali leidub rohkem, on see, et enamik antropolooge on kuni käesoleva sajandi teise pooleni olnud mehed. Traditsionaalkultuurides on aga mehe ja naise maailm selles mõttes eraldi, et meestel ei ole asja naiste riitustele ega vastupidi. Veelgi vähem valgel mehel.

On veel paar vormilist seika, millele tahan juhtida tähelepanu. Nimelt raamatu lõpus olevale kirjanduse loetelule. Artiklis *ini-kultuur* leidub viide ini-kultuuri hüpoteesi esitaja U. Masingu 1952. a ilmunud tööle; millisele nimelt, jääb aga lugejal teadmata, sest ei autorit ega tema teost kirjanduse loetelus ei leidu. Samuti Geo Widengreni *Religiooni fenomenoloogia* puhul võinuks märkida peale K. Kasemaa käsikirjalise tõlke ka originaali nime ja selle ilmumiskohta ning -aastat.

Siira huviga jään ootama, millal ilmub *Üldine usundilugu II*, kus käesoleva raamatu eessõna kohaselt peaks tutvustatama erinevaid usundeid, ja ühtlasi loodan, et selles on vähem hinnangulisust kui I osas.

Ringo Ringvee

EDITORIAL NOTE

Candidate of Economics Aivi Ross, head of the department of international cooperation at the Ministry of Economics of the Republic of Estonia, claims that the present dominant economic conception does not allow one to unite the passion for material consumption with being an altruistic personality who practices fine arts and earns his living from them in a civil society. In recent history of Estonia, money lacked a genuine equivalent and thus had a minimal influence on and significance for the spiritual world. How then should we manage our spiritual capital now, in our competitive macroeconomic confusion? The author finds that we need money primarily in order to spare and develop our spirit because, within the framework of an economy-centred concept, the chance for development of a welfare society has been used up already. Our purpose should be to give an opportunity for spirituality because the aim of the ego in the world of money is *murder*.

Leszek Kolakowski, a Polish-born philosopher residing in Britain, studies to what extent Georges Sorel (1847–1922) belongs to the history of Marxism. Sorel did not join any political movements which claimed to follow Marx's spiritual heritage. When his principal works were published, he did not consider himself merely a Marxist, but he also believed that he could extract the core of Marxist philosophy — class struggle and independence of the proletariat. He did not consider Marxism scientifically truthful as the Orthodox Marxists did, but truthful in a pragmatic sense — as an ideological expression of the liberation and rejuvenation movement of mankind. He was one of the few who tried to adapt Marxism to the Neoromantic philosophical style, i.e. to interpret it in its pragmatic and activist sense, with a stress on the psychological factors and respecting the independent role of tradition in

the spirit of its radical confrontation with positivism and rationalism. As an opponent of the automatic progress doctrine, he can be connected with the tradition of radical Christianity, i.e. with the Christianity of martyrs. The basic principles of Sorel's Marxism are class struggle, opposition to utopism, a firm belief in the disintegration of state and an expectation of a total revolution which is carried out solely by the proletariat who has broken away from the rest of society.

The author of the following piece is Ernst Jünger (b. 1895), a German writer and philosopher whose views have been influenced by Nietzsche and Spengler. The essay first published in 1930 has been inspired by interpreting the differences of World War I as compared to the wars waged before. According to Jünger, the saying that then the genius of war filled with the spirit of *progress* expresses most appropriately the character of this disaster. From now on, war has become a gigantic process of work, the image of which is included in the arrangement of peacetime life; the caste of warriors has disappeared — the wars of kings and burghers have been replaced by the wars of *workers* the preparations to which involve children in their cradles. Jünger characterizes the formation and progress of mass warfare with the term *Total Mobilization* which hints at the ultimate fulfilment of an entirely new era and new values.

Indrek Jääts, a 4th-year student of history at Tartu University observes the formation of the Belarussian nationality, the ethnic and demographic processes in the late 19th and early 20th centuries. With the uncertainty and weakness of their ethnic identity and with their history which can be viewed as a centuries-long attempt to hinder the emergence of ethnic identity, the Belarussians are an interesting case for the researcher of ethnic processes. Following the history of this ethnos, we can also observe the factors responsible for the strength or weakness of ethnic consciousness.

Manfried Dietrich describes in his article women's roles in the urban society of the Ancient East. Analysing the legend of Semiramis, the author excludes the possibility that the woman of the Ancient East was a warrior. Therefore, it is also rather doubtful whether she could be a ruler at all, as the task given to the ruler

by God was to defend the country and the people by all possible means, including armed struggle, against the chaos caused by the internal or external enemy. Resting on the information obtained from cuneiform writings, the author describes in detail the role of the woman in the royal and citizens' families. The author deals with two spheres in the life of citizen women — private and public. Both topics also enable the author to make conclusions about royal ladies. It is interesting to note that princesses, contracting sacramental marriages, entered nunneries. In the public sphere the connection between royal and citizen women can be proved in all respects; a royal woman, particularly a princess, was first of all an administrative functionary, a scribe, a land-owner and a manager. It does not matter how much personal liberty a woman could have in these activities, her primary concern was to be a wife, and in the case of losing her husband, a mother to her half-orphaned children. Anyway, she could break out of this framework by entering a nunnery, where she could find the best self-realization as a "God's bride". In this issue Part I of Dietrich's article is published.

The correspondence between the two poets Rainer Maria Rilke and Marina Tsvetayeva came to its end after his death. With Tsvetayeva's letter to the lately departed we finish publishing their correspondence. Its earlier parts can be read in the two previous issues of *Akadeemia*.

We publish Part II of a work by Georg Edward Moore (1873–1958), one of the founders of new realism, where he presents his *common sense view of the world*. In this part he proves his stance that there is no good reason to support either (A) that every physical fact is *logically* dependent upon some mental fact or (B) that every physical fact is *causally* dependent upon some mental fact.

The recent decades have been revolutionary for biological sciences. In future the application of methods of molecular biology will most probably become an inseparable part of clinical research. The author of the article Hans-Olov Adami, professor extraordinary of epidemiology at Harvard University, draws our attention to another research area that has been somewhat neglected until

now — namely to the application of the principles and methods of theoretical epidemiology in clinical research.

In the section of book reviews Karl Muru, professor of Estonian literature at Tartu University, analyses Kai Laitinen's history of Finnish literature. Ringo Ringvee browses the dictionary of general history of Religion compiled by Doctor of Divinity Tarmo Kulmar, lecturer of comparative history of religion at Tartu University.

Our new serial that begins in this issue is Willard van Orman Quine's *Pursuit of Truth*.

VABANDAME

Toimetuse süül on *Akadeemia* käesoleva aasta 3. numbrisse sat-
tunud mõned eksitavad vead:

lk 563 alt teises lõigus p.o "Vend on meessoost võde [*sisarus*]".

lk 637 *Editorial note*'i lõigus Bertrand Russelli artikli kohta
tuleks 5. rea alguses lugeda *determined description*'i asemel *def-
inite descriptions* ning alt teises reas *denotion phrases*'i asemel
denoting phrases.

Belarussians in the late 19th and the early 20th centuries

Indrek Jääts

Main attention in the article is devoted to the formation of the Belarussian nationality, to the ethnic and demographic processes in Belarus. The data of the 1897 census provide a valuable source for studying the population of Belarus at the end of the 19th century. They show that then the Belarussian-speaking population inhabited a much larger area than now, although even at that time it had already decreased under the pressure of other Slavic languages (Russian, Ukrainian, Polish). The overwhelming majority of Belarussians in the late 19th century were peasants, their share in towns was small as Jews were dominating there. About 75 per cent of Belarussians at that time were Orthodox and about 25 per cent were Catholics. The latter lived mostly in the western part of the country, their share diminishing gradually towards the east.

The Belarussian nationality took shape in the late 19th and the early 20th centuries. The Romantic interest in one's ethnic origin and culture which had arisen in Europe in the 19th century also influenced the young Belarussian intellectuals. They ceased losing their ethnic identity and began to appreciate the history, cul-

ture and language of their own people. The Belarussian nationalist movement was born. The 1861 agrarian reform opened up the way to capitalism, people began to move around and settle in towns. Gradually the rudiments of Belarussian bourgeoisie and proletariat emerged. Local cultural differences gave way to a wider cultural unity which embraced the Slavic areas of the former Lithuanian grand duchy. The common ethnonym "Belarussian" spread, and an ethnic identity took shape. These processes developed slowly in Belarus, the national awakening did not involve the people as a whole. Belarussians' ethnic identity remained weak and vulnerable.

In February 1917 tsarist Russia collapsed. The Belarussian nationalists were among these who hurried to make use of the favourable situation. On 25 March 1918 the independent Republic of Belarus was proclaimed, which, however, could not last long. The Riga Peace Treaty of March 1921 divided Belarus between her stronger neighbours — Poland got the western part while the eastern and central parts went under the control of Soviet Russia; there the Belarussian Soviet Socialist Republic was created. The 1920s were a favourable time for Belarussian national culture in the Belarussian SSR. Professional Belarussian culture and science developed rapidly. In the 1930s the policy of

Moscow changed, in 1928 NEP (New Economic Policy) was cancelled, farms were collectivized, national culture and its representatives began to be repressed, the Belarussian church was persecuted. Russification began anew.

Belarussians did not fare well under the Polish rule either. The Belarussian language and culture were despised, Polonization took place. Population statistics increased the percentage of Poles in the population of Western Belarus on account of the Belarussian-speaking population with no ethnic identity. Economically, Western Belarus was a poor and backward outlying area with relatively high unemployment.

In September 1939 the Soviet Union occupied Western Belarus in the course of World War II. Collectivization accompanied by deportations followed quickly, the possible opponents of Soviet power were suppressed. In the summer of 1941 the German troops occupied the whole of Belarus. In 1943, due to certain difficulties in warfare, the German authorities tried to collaborate in their own interests with Belarussian nationalists whose main centre in these years was the Belarussian National Aid. In 1943 the Germans allowed them to found the Belarussian Central Rada in order to unite Belarussians against the advancing threat of Communism. Still, the Red Army could not be stopped, and by Au-

gust 1944, the whole of Belarus was under Soviet control again.

Moscow established itself quickly in Belarus — Russian officials arrived, workers from the other parts of the Soviet Union helped in reconstruction. Industrialization was carried out, close economic ties formed with the other regions of the Soviet Union. Belarussians urbanized quickly during the postwar period; gradually the rural areas emptied of people. In towns mixed marriages spread, being encouraged by the authorities as a means of internationalization. As a rule, children born of such marriages became Russians. The Belarussian language yielded its position to Russian, which was proclaimed the language of inter-ethnic communication. Beside Russian an impoverished Russian-Belarussian mixed language (trasnyanka) spread. The people who had migrated from the country to towns became a rootless mass who often changed their places of work and residence. Due to the historically conditioned weakness of the Belarussians' ethnic identity, the Soviet ethnic policy in the Belarussian SSR succeeded in shaping the new ethnic unity — the Soviet people.

With the disintegration of the Soviet Union the independent Republic of Belarus was born, which, however, has retained close ties with Russia. The nationalist move-

Summaries

ment in Belarus does not enjoy massive support and remains rather weak.

Theoretical epidemiology and clinical research

Hans-Olov Adami

Clinical and epidemiologic researchers would mutually benefit from working more closely together. The basic principles of study design and biostatistical analysis are largely similar in these two branches of medical science; high validity and high statistical precision

are always the goal. Epidemiologic research has taken advantage of rapid methodological development during the last decades. Application of this progress to clinical research would bring about substantial improvement in its quality. Arbitrary separation of etiologic (epidemiologic) and clinical research, and of experimental and non-experimental methodologies should be discouraged and replaced by integration and collaboration. To stimulate such development, theoretical epidemiology needs to be identified as the fundamental methodological discipline in studying biological phenomena in humans.

TÕE OTSING

Willard Van Orman Quine

Tõlkinud Lauri Pilter

I

W. V. Quine. *Pursuit of Truth*. Revised edition. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1992. X + 114 pp.

Copyright ©1992, 1990 by the President and Fellows of Harvard College.

Täname Madis Kõivu väärtuslike nõuannete eest toimetamisel.

SAATEKS

Miks "Tõe otsing"? Pealkirja metafoorsusele vaatamata võiks öelda, et tõe otsimisega tegelevad ühel või teisel moel kõik intellektuaalselt aktiivsed inimesed. Kõige eksplitsiitsemalt tegeleb tõe probleemiga filosoofia.

Läbi filosoofia ajaloo on küsimust "Mis on tõde?" võimalik jagada 2 ossa — "Milline tõeteooria on õige?" ja "Mis on tõe kriteerium?". Kõige vanemaks (juba Platonilt pärit) tõeteooriaks võib pidada nn *korrespondentsiteooriat*, kus mingi väite tõesus tähendab ta vastamist tegelikkusele, faktidele. 20. sajandi alguses oli selline üsna naiivne tõeteooria (ja ühtlasi -kriteerium) valitsevaks. Sellise teooria põhiraskuseks on vastavussuhte määratlemine, mis viis välja mõtteni, et tõde on tülikas käsitada korrespondentsina.

Matemaatikast pärineb teine tõekäsitlus — nn *koherentsiteooria*, mille järgi mingi väide on tõene, kui ta on kooskõlas mingi süsteemi teiste väidetega. Nõnda defineerituna ei ole vastavus faktidele enam kriteeriumiks, samuti pole sel juhul mõttekas rääkida *absoluutsest tõest* — tõde on n-õ teooria-relatiivne.

USA filosoof William James (1842–1910) pakkus välja kolmanda seisukoha, nn *pragmaatilise* tõeteooria — väide on tõene, kui ta annab kasulikke tagajärgi, tõde polegi õieti midagi muud kui kasulikkus. Selline vaade tähendab aga juba üsna kaugele minemist intuiitiivsest tõemõistest kui millestki *objektiivsest*, sest kasulikkus ei sõltu ju mitte ainult konkreetsest inimesest, vaid ka kohast, ajahetkest ja kunatisest eesmärgist.

Tõe *redundantsuse* (ülearususe) teooria järgi tuleks tõemõistest aga üldse loobuda — väita mingi lause tõesust ei anna midagi juurde lihtsalt selle lause väitmisele: '*p*' on tõene = *p*.

Praeguseks on üsna paljud filosoofid jõudnud arusaamale, et tõemõistega on siiski olemuslikult seotud teatud vastavussuhte. See ei pea aga loomulikult tähendama naiivset korrespondentsiteooriat. Paljude arvates pakub parima lahenduse poola loogiku

Alfred Tarski (1902–83) *semantiline* tõeteooria, mille järgi on tõest rääkimine võimalik vaid fakte kirjeldavast objektkeelest astte kõrgemal asuvas *metakeeles*. Nn *T-konventsiooni* järgi peab objektkeelet iga lause *S* jaoks saama öelda “*S* on tõene parajasti siis kui *p*”, kus *p* on *S*-i tõlge metakeelde. Selline hierarhiseerimine võimaldab vältida ka klassikalise korrespondentsiteooria paradokse (tuntuim juba antiigist pärit “Valetaja paradoks”). Algselt küll formaliseeritud keelte jaoks loodud semantiline teooria kehtib aga ka loomulike keelte puhul, mis on ise omaenda metakeeleks. Quine’i seisukoht on sellest siiski veidi erinev (vt eriti §§ 33–34).

Willard Van Orman Quine (sünd. 1908) on 20. sajandi II poole mõjukamaid filosoofe ingliskeelses maailmas. Oma karjääri alustas ta 1930. aastail loogikuna. 1948 sai temast Harvardi ülikooli professor. Laiemale filosoofilisele avalikkusele sai ta tuntuks oma esseedekogumikuga “Loogilisest vaatepunktist” (*From a Logical Point of View*, 1953), kus kritiseeris eristust analüütiliste ja sünteetiliste väidete vahel ning esitas oma veidi kõmulise ontoloogiakäsituse: “Olla on olla muutuja väärtuseks” (vt ka käesoleva raamatu § 10). Teoses “Sõna ja objekt” (*Word and Object*, 1960) esitas Quine teesi *radikaalse tõlke määramatus*est — meil pole kriteeriumi tõlkimaks absoluutselt tundmatu keele väljendeid radikaalselt, s.t kõigil juhtudel.

Quine’i filosoofilise süsteemi kolme alustala võib tähistada märksõnadega *naturalism*, *empirism* ja *pragmatism*. Esimest rõhutab ta ise kõige rohkem. Naturalistlik on Quine’i vaade, et maailma tuleb kirjeldada teaduse, mitte mingi sellele primaarse filosoofia abil. Empirismi väljendab Quine’i tees, et “me võime teada välismaailma objekte ainult nende mõjutuste kaudu meie närvilõpmetele” (Quine 1960: 2). Epistemoloogia peab samuti olema “naturaliseeritud” — ta peab analüüsima ja kirjeldama seoseid meie närvilõpmete mõjutuste ja meie teaduslike teooriate lausete vahel.

Pragmatism on Quine’il eelkõige *metodoloogiline* — hea teaduslik teooria on see, mis edukalt mugandub jätkuvate mõjutustega meie meeltele. Tõe üle saame otsustada vaid oma teooriast lähtudes.

Oluline on rõhutada, et tõlke määramatus tuleneb doktrinaarsetest naturalismist ega ole ilma selleta usutavalt motiveeritav.

Käesolevas, seni viimases teoses Quine lisaks oma põhiväadete lühikesele ja kokkuvõtvale esitusele ka **muudab mõningaid neist** üsnagi otsustavalt. Eelkõige võib täheldada suuremat kaldumist pragmatismi suunas. Seda näitab nt ta kõhklemine "sektantliku" ja "oikumeenilise" suhtumise vahel erinevaisele empiirilisele ekvivalentsele teooriasse (§ 42). Ka valmidus mentalistlike predikaatide ("ta usub, et ilm on ilus" jms) inkorporeerimiseks loodusteaduste keelde on näide suundumusest pragmatismi poole.

Jaan Kangilaski

BURT DREBENile
ustavale sõbrale ja
konstruktiivsele kriitikule
läbi aastakümnete

Eessõna parandatud väljaandedele

1990. aasta mais, üksnes neli kuud pärast käesoleva raamatu esmailmumist, viibisin ma väikses toredas San Marino Vabariigis nädalasel rahvusvahelisel kollokviumil, mida mu filosoofia üle peeti. Kuus kuud hiljem olin keskaegse ilmega Girona linnas Kataloonias pidamas Josep-Ferrater-Mora-loenguid — viisteist tundi loenguid ja viis tundi arutelu. Andmaks arutelule sügavust ja hoogu, olid minuga kaasa kutsutud Donald Davidson, Burton Dreben, Dagfinn Føllesdal ja Roger Gibson. Tõised ettevalmistuskuud ja innustavad mõttevahetused äratasid ideid, millest võinuks saada parem raamat, juhul kui sündmuste käik olnuks ajas vastupidine. Teen käesolevas, varakult muudetud trükis oma parima, et niisugusele tasemele ligineda.

Vana 13. alapeatükk "Ontoloogiline relatiivsus" on saanud rõhulisema nime "Mahendatud ontoloogia" ja sisaldab löike minu vastustest kavandatavas San Marino kogumikus. Minu isikliku [*domestic*] tähenduse käsitus alapeatükis 22 on täielikult muudetud ja nii tänu Davidsoni ning Føllesdali parandustele ka paragrahvid 28–29 propositsionaalsete hoiakute kohta.

Märtsis 1992

W. V. Q.

Eessõna esimesele väljaandele

Olen neil lehekülgedel võtnud eesmärgiks ajakohastada, summeerida ja selgitada oma mitmeti põimuvaid vaateid kognitiivsest tähendusest, objektiivsest osutusest ning teadmise alustest. Osa edasiminekuks on seletav ja osa substantsiaalne. See substants on esile kerkinud hooti viimase kümne aasta jooksul, osalt loengutel, vabas arutelus ja juhuartiklites. Neid mõtteid omavahel seostades olen vahetevahel leidnud vigaseid ühenduspunkte ning andnud neile kuju, mis mind rahuldab.

Adresseerin selle raamatukese niihästi oma vanadele kui uutele lugejatele ning seetõttu esitan lühemalt neid teemasid, mida olen teistes raamatutes juba käsitlenud. Siiski kordan tuttavat mõttekäiku kohtades, kus näen idees või tema esitusviisis edasimineku, ja ka seal, kus üsna lugeja vajab kaasatulekuks lühikest eelkõrvõtet.

Raamatu varem trükitud ilmumise tõuke tuleb kokku kõigest üheksa lehekülge ja need on tuvastatud ühel lõpuleheküljel. Avaldamata loengud pakkusid ohtramalt materjali. Alapeatüki 31 aluseks on mu 1983. aastal Calcuttas peetud loeng "Mentalistlik pärand", ning "Harkisjalgne loom" on andnud ainet IV peatüki eesmisetele osadele. Too loeng oli kolmas mu neljast Kanti-loengust Stanfordis aastal 1980. Neljaosalise sarja pealkirjaks oli *Science and Sensibilia* ("Teadus ja meelteandmed"), mis on parafraseeritud laen John Austini laenust Jane Austenilt. Need neli loengut ilmusid Michele Leonelli tõlkes itaaliakeelse raamatukesena *La scienza e i dati di senso* (Rooma: Armando, 1987). Selle asemel et avaldada nad inglise keeles muutmata kujul, olen kasutanud osi neist järgnevates trükistes, nagu ka siin.

Suurem jagu mu loengust "Kolm määratlematust", mille esitasin Quine'i sümposiumil Washingtoni ülikoolis aprillis 1988, on põimitud I peatükki, osalt ka V peatükki. Too loengutekst ilmub kavakohaselt Barretti ja Gibsoni toimetatud sümposiumi ettekannete kogumikus *Perspectives on Quine* ("Väljavaateid

Quine'ile", Oxford: Blackwell). Teine peatselt ilmuv ja siinsega mõneti kattuv kirjutis on "Tõde", mille tegin Institut International de Philosophie palvel üllitisele *Philosophical Problems Today* ("Filosoofilised probleemid täna", Haag: Nijhoff). Eelnevalt kooskõlastanud, kasutasin seda olulisel määral V peatüki jaoks.

Õnneks on mul targad ja ausad lugejad. Leonelli kirjutas mulle Pisast, et mu uus reifikatsiooni* ja vaatluse segu tekkis temas *una sorta di crampo mentale*** . Pärast kaht kirja hakkasin seda krampi ise tundma. Selle tulemusena muutsin oluliselt I ja II peatükki. Kiri Felix Mühlhölzerilt Münchenist ergutas mind lisama paar teadusliku meetodi ebapuhast külge tunnistavat alapeatükki. Stockholmlase Lars Bergströmi täheldatud küsitavus on nüüd tekstis ära märgitud ja läbi vaadatud, ning minu tänuvõlga Donald Davidsonile, Dagfinn Føllesdalile ja Roger Gibsonile on sobivais kohtades mainitud. Olen palju tänu võlgu ka Burton Drebenile, kes luges varasemaid visandeid hoole ja tähelepanuga ning tegi hulga kasulikke ettepanekuid.

W. V. Q.

*Millegi käsitlemine objektina, ladina sõnast *res*, asi. Sellest on täpsemalt juttu 9. ja 11. alapeatükis. *Toim.*

**Itaalia k omamoodi vaimse krambi. *Toim.*

Päästa välispind ja sa päästad kõik.
SHERWIN-WILLIAMS

I

TÕENDMATERJAL

1. Stimuleerimine ja ennustamine

Mõjude põhjal meie meeltepindadele on meie kollektiivne ja kumulatiivne loovus põlvkondade jooksul kujundanud süstemaatilise teooria välismaailma kohta. Meie süsteem suudab ennustada järgnevaid sensoorseid sisendeid. Kuidas oleme selle saavutanud?

Neuroloogia avab uusi harjumatud perspektiive selle suhtes, mis toimub stimuleerimise ja taju vahepeal. Psühholoogiast, täpsemini psühholingvistikast võib otsida teavet ülemineku kohta tajust ootustele, üldistamisele ja süstematiseerimisele. Evolutsiooniline geneetika heidab neile aladele lisavalgust, põhjendades sarnasusstandardeid, millel rajanevad meie üldistused ja seega meie ootused. Teadusliku loovuse heuristikat valgustab samuti, ehkki anekdootlikult, teaduse ajalugu.

Selles sensorstimulatsiooni ja maailma kohta käiva teadusliku teooria vaheliste suhete sasipuntras leidub valdkond, mille võime tänumeeles eraldi selgitamisele võtta, jättes kõrvale neuroloogia, psühholoogia, psühholingvistika, geneetika ning ajaloo. See on valdkond, kus teooriat suunab ennustamine. See on tõendusmaterjali sugulane, ning tema põhiolemust saab enamjaolt väljendada loogilise analüüsi teel.

Mitte et ennustamine oleks teaduse peaeesmärk. Üks tähtsaimaid eesmärke on mõistmine. Teine on keskkonna valitsemine ja kujundamine. Ennustamine võib samuti olla eesmärk, kuid antud juhul suhtun ma temasse kui teooria *kontrollimisvahendisse*, olgu eesmärk milline tahes.

Tavapärane on öelda, et teaduse tõendmaterjal on vaatlus, ja et see, mida ennustame, on vaatlused. Kuid vaatluse mõiste on analüüsimiseks ebamugav. Selgitust on otsitud nihke abil vaadeldavaile objektidele ja sündmustele. Kuid nende ja otseselt meie sensoorretseptoreid erutavate välissisendite vahel asub haigutav tühimik. Seetõttu olen keskendunud erutusele ehk stimuleerimisele endale ning kõnelnud niisiis võib-olla veidralt stimuleerimise ennustamisest. Antud juhul mõistan subjekti poolt läbitehtud stimulatsiooni all lihtsalt kõigi tollel juhul erutatud eksterotseptorite* kompleksi ajalisel järjestatud hulka.

Niisiis langeb vaatlus kui tehniline mõiste välja. Samuti juhtub tõendusmaterjaliga, kui see oli vaatlus. Võime tegelda teaduse tõendusmaterjali küsimusega ilma "tõendusmaterjali" kui tehnilise mõiste abita. Selle asemel võtame appi vaatluslausete mõiste.

2. Vaatluslaused

Võtsime ette uurida tõendmaterjali toetust teadusele. Too materjal, nimetagem teda kuidas tahes, ilmneb nüüd kui stimuleerimise suhe teadusliku teooriaga. Teooria koosneb lausetest või kätkeb neis; ja loogika seob lauseid lausetega. Alglülideks nois siduvais ahelais vajame seega lauseid, mis assotsieeruvad otse ja kindlalt meie stiimulitega. Igaüks neist lauseist peaks olema teatud stiimulite jadaga jaatavas ja teatud jadaga eitavas seoses. Stiimuli puhul sobivas jadas peaks lause kutsuma subjekti heakskiidu või eriarvamuse esile otse, edasise uurimiseta ning sõltumata subjekti võimalikust tegevusest sel ajal. Lisanõue on intersubjektiivsus: erinevalt tundeavaldusest peab see lause esile kutsuma ühesuguse otsustuse kõigi sündmuse keeleliselt pädevate tunnistajate poolt.

Kutsun neid *vaatluslauseteks*. Näiteks "vihma sajab", "läheb külmaks", "see seal on jänes". Erinevalt lausest "inimesed on surelikud" on nad *juhtumilauseid*: mõnel juhul tõesed, teisel väärad. Mõnikord sajab, mõnikord mitte. Lühiväitena seega on vaatluslause selline juhtumilause, millega keele kõnelejad võivad

*Eksterotseptor (inglise k *exteroceptor*): sensoorretseptor, mis reageerib organismiväliseile stiimuleile. *Toim.*

nõustuda otsekohe juhtumit tunnistades. Edasi vaata alapeatükki 15.

Vaatluslikkus on häguste piiridega. Indiviidi valmisolek heakskiiduks on astmeline. Miski, mis oli rahuldanud näiteks vaatluslauset "see seal on luik", võib subjekti enese üllatuseks tekitada kõhklusi, kui ta kohtab musta isendit. Oma keelekasutuse korrastamiseks peab ta võib-olla abi otsima konventsioonist. Meil tuleb ikka ja jälle tuletada meelde inimkäitumise korratust, kuid vahepeal püüdleme selgusele piire ette kujutades.

Vaatluslausega jaatavalt või eitavalt seostatud stiimulite jada kutsun ma lause jaatavaks või eitavaks *stiimultähenduseks* antud kõneleja jaoks. Iga stiimul on minu määratluse järgi kõikehaarav: see on *kõigi* erutatud eksterotseptorite kompleks, mitte üksnes nende, mis juhtusid esile kutsuma käitumist. Seega erinevad ühte stiimultähendusse hõlmatud stiimulid tohutult üksteisest oma ebaefektiivselt kütuselt [*firing*], ent oma efektiivselt tuumalt on nad möödapääsmatult sarnased üksteisega mõnes suhtes, subjekti valguses;¹ nad kutsuvad esile sarnast käitumist. See, et subjekt viib nad vastavusse ühesama vaatluslausega, on ise sarnaselt esilekutsutud käitumise juhtum.

Vaatluslause võib koosneda üksikust nimi- või omadussõnast, mida mõeldakse kui lauset; nõnda "vihm", kui "vihma sajab", "külm", kui "on külm", "jänes", kui "see on jänes". Vaatluslauseid võidakse ka liita edasisteks vaatluslauseteks, näiteks lihtsa *konjunktsiooni* teel: "Päike tõuseb ja linnud laulavad". Teine viis neid liita on *predikatsioon*: "See munakivi on sinine" kui lausete "Näe, munakivi" ja "Näe, sinine" liit. Võrdväärne väljendus on lihtsalt "sinine munakivi"; neil on seesama stiimultähendus. Kuid nad ei võrdu pelga konjunktsiooniga "Näe, munakivi ja näe, sinine". Nende seos on tihedam. Konjunktsioon on täidetud, seni kui stiimul näitab kummagi koostisosaks oleva vaatluslause täideviidust kusagil nähtavuses — nõnda siis valge munakivi siin, sinine lill taamal. Seevastu predikatsioon koondab fookusse kaks täideviidust, nõudes nende kokkulangemist või ulatuslikku kattumist.

¹Niisiis pertseptiivselt, mitte retseptiivselt sarnased. Quine 1974: 16–18.

Sinine peab hõlmama munakivi. Ta võib ulatuda ka teisale; see konstruktsioon pole sümmeetriline.

Vaatlauseid uurima ajendas meid seose otsimine vaatluse ning teooria vahel. Vaatlause on vahend verbaliseerimaks teooriat kontrollivat ennustust. Nõue, et ta tooks kaasa silmapilksuse otsustuse, teeb temast lõpliku kontrolljoone. Just intersubjektiivsuse nõue annab teadusele ta objektiivsuse.

Vaatlused on seega teadusliku tõendusmaterjali tööriist, võiksime öelda — üritamata küll defineerida “tõendusmaterjali” ennast. Kuid ühtlasi on nad kiiluks keele õppimisse. Esimene, mis laps omandab kognitiivkeelde, on rudimentaarsed vaatlused, nagu “Ema”, “Piim” ja nendesarnased ühesõnalised vaatlused. Nad assotsieeruvad stiimulitega, tingides [*conditioning*] vastuseid. Nad peavad olema otseseoses kaasaskäiva stiimuliga, et laps saaks neid omandada eelneva keeleoskusega, ning oluline on intersubjektiivsuse nõue, et ta sobivail ühiselt kogetud juhtumel õpiks väljendusi teistelt kõnelejatelt.

Selles, et vaatlused toimivad mõlemal viisil — teadusliku tõendusmaterjali tööriistana ja kiiluna keelde — pole midagi imelikku. Vaatlused on side keele, olgu see siis teaduslik või mitte, ning reaalse maailma vahel, millest keel räägib.

Vaatlused, nagu mina neid defineerin, ulatuvad kaugemale primitiivseist lauseist, millega laps siseneb keelde. Paljusid neist ei õpita lihtsa tingimuse või imitatsiooni teel, vaid hilisema konstruktsiooni abil keerukast sõnavarast. Otsese vastavuse nõuet stiimulijadadega saab rahuldada mõlemal viisil. Milliseid lauseid õpitakse otse tingimise teel ja milliseid kaude läbi kõrgema keele, see erineb isikuti. Kuid kaks nõuet, intersubjektiivsus ja vastavus stimulatsioonile, tagavad selle, et iga vaatluslauset *on võimalik* õppida otsesel teel. Me kuuleme kaaskõnelejaid jaatamas ja eitamas lauset just neil juhtumel, mil meie oleme stimuleeritud teatud viisil, ja me liitume nendega.

3. Teooriast koormatud?

Oma vaatluslause-definitsiooni olen ma ise loonud, kuid seda mõistet mitte. Filosoofid on ammu käsitletud eri kombeil ühikut, mida nad kutsusid vaatlustermineiks või vaatluslauseiks. Kuid

nüüd on läinud moodi neid mõisteid kahtluse alla seada ning väita, et see, mida tahetakse esitada vaadeldavana, kannab endas eri astmeil teooriat. Tuuakse esile, et kui teadlased korraldavad ja kontrollivad omaenda või üksteise andmestikku, ei püri nad kaugemale, kui on vajalik tagamaks subjektiga kaasaraäakivate tunnistajate nõusolekut; sest nad on ju mõistlikud mehed. "Segu on 180°C juures" ja "Eraldub vesiniksulfiid" on piisavalt vaatluslikud neist igapäevale ning ligipääsmatumad tähelepanekud on piisavalt vaatluslikud mõnele neist. Olen nõus, et praktiline vaatluse mõiste on seega suhtes ühe või teise piiratud hulga, mitte terve kõnelejaskonnaga. Vaatluslause kõnelejaskonna jaoks on juhtumilause, millega kõnelejaskonna liikmed võivad nõustuda kohe, juhtumit tunnistades.

Filosoofilistel eesmärkidel võime aga tungida sügavamale ning jõuda üheainsa standardini kogu kõnelejaskonna jaoks. Selles mõttes on vaadeldav kõik, mida võiks sündmuspaigas kinnitada milline tahes tunnistaja, kes valdab keelt ning oma viit meelt. Kui teadlased veidral kombel nõuaksid rohkemat tõendusmaterjali, kui oli nõusolekuks küllaldane, taanduks nende vaadeldav enamjaolt terve kõnelejaskonna omani. Üksnes vähesed asjad, nagu näiteks mõne vähelevinud gaasi raskestikirjeldatav lõhn, ei alluks taandamisele.

Kuid mis on sel kõigel ühist lause teooriast koormatusega või teooriavabadusega? Minu definitsioon eristab vaatluslauseid ülejäänuist, olgu nad suhtes spetsiaalsete kooslustega või üldise kõnelejaskonnaga, ilma viideteta nende teooriavabadusele. Mõnes mõttes, nagu varsti näeme, kannavad nad kõik endas teooriat, isegi kõige primitiivsemad neist, ning mõnes mõttes ei kannu seda neist ükski, isegi kõige professionaalsemad mitte.

Mõelge esmalt primitiivsetele lausetele, kiilule keeleõppesse. Nad seonduvad kui tervikud sobivate stiimulijadadega tingimise teel. Koostisosaks olevad sõnad on seal üksnes kui komponentsilbid, teooriavabad. Kuid need sõnad ilmuvad aja möödudes uuesti teoreetilistes kontekstides. Just see, et vaatluslauseid ja teoreetilised laused jagavad ühiseid sõnu, loob kaht tüüpi lausete vahele loogilisi seoseid ning muudab vaatluse teadusteooria jaoks tähtsaks. Tagasisivaates kannavad need kord sütitud vaatluslauseid endas tõepoolset teooriat. Vaatluslause, mis ei sisalda ühtegi

tehnilisemat sõna kui "vesi", paneb oma jõud kokku sedavõrd tehnilisi mõisteid kui "H₂O" sisaldavate teorialausetega. Holofrastiliselt võttes, nii nagu stimulaatorsed olukorrad teda tingivad, on lause teooriavaba; nähtuna analüütiliselt, sõna sõna kaupa, on ta teooriast koormatud. Kuivõrd vaatluslausetel on teadusele üldse tähtsust — tõendmaterjali ning kontrollimisvõimaluste pakujana, peab eksisteerima see retrospektiivne teooriast koormamine ühes algse holofrastilise vabadusega teooriast. Rännata nende vaatluslikkust sedasi tagasivaates tähendaks toime panna see, mida Firth (Firth 1981: 100) on nimetanud kontseptuaalse tagasiheite veaks.

Keerukamad vaatluslauseid, sealhulgas spetsialiseerunud teaduskogukondade omad, on samamoodi kahepalgelised, kuigi neid õpitakse pigem kompositsiooni kui otsese tingimise teel. Neid kvalifitseerib vaatluslauseina ikkagi nende holofrastiline seostatus meeleliste stiimulite fikseeritud jadadega, ükskõik kuidas see seos on omandatud. Holofrastiliselt toimivad nad ikka teooriavabade lausetena, just nagu C. I. Lewis** "ekspressiivlauseid" (Lewis 1946: 179), ehkki võetuna sõna-sõnalt tagasivaates, on noodsamad laused teooriast koormatud nii nagu Lewis "objektiivlauseid".

Kui epistemoloogias algas keeleline pööre, asendus jutt vaadeldavaist objektidest jutuga vaatlusterminitest. See oli hea suundumus, kuid mitte küllalt hea. Vaatluslauseid eristati teoreetilistest üksnes derivatiivselt, lausetena, milles vaatlusterminite kõrval puudusid endas teooriast koormatud või teoreetilised terminid. Seepärast tajusid Reichenbach*** jt vajadust "sillaprintsiipide" järele kaht tüüpi lausete suhestamiseks. Nüüd näeme, et mingit

*Tervet fraasi või lauset ühe sõnana käsitades. *Toim.*

**Clarence Irving Lewis (1883–1964), USA filosoof ja loogik. Tunnud eelkõige ekstensionaalse loogika kriitikuna ja modaalse loogika alusepanijana. Olulisemaid teoseid: *A Survey of Symbolic Logic* (1918); *Mind and the World-Order* (1929). *Toim.*

***Hans Reichenbach (1891–1953), saksa-ameerika filosoof, üks loogilise positivismi esindajaid. Oli Berliini teadusfilosoofia seltsi mõjukamaid esindajaid, emigreerus 1933 USA-sse. Tähtsamaid teoseid: *Experience and Prediction* (1938) ja *The Rise of Scientific Philosophy* (1951). *Toim.*

silda pole vaja ning sillaehitamine on vale kujund. Lähtudes meie kombel pigem lauseist kui termineist, ei näe me mingit takistust, miks need kaht tüüpi laused ei võiks jagada üht ja sama sõnavara; ja just see ühine sõnavara seob neid.

Lähtumine lausetest on lisahüvena toonud kaasa võimaluse vabastada vaatluslause definitsioon sõltumast igasugusest eristusest teooriavabaduse ja teoriast koormatuse vahel. Kuid selle sammu kolmas eelis on, et võime nii uurida vaatluslausete omandamist ja kasutamist eelnevalt otsustamata, millistele objektidele, kui üldse, koostisosaks olevad sõnad on mõeldud viitama. Nõnda oleme priid spekulerima reifikatsiooni olemuse üle ja tema kasulikkusest teadusteooriale — teema II peatüki tarvis. Terminite võtmine lähtepunktiks oleks tähendanud jätta reifikatsioon mängust välja ning mõõnda objektiivset osutust, arvestamata, milleks see on määratud või mida ta sisaldab.

4. Vaatluse kategoorialaused

Teooria toetamine vaatluse teel ilmneb kõige nähtavamalt eksperimendis, nii et heitkem pilk selsse. Teadlasel on olemas aktsepteeritud teooria tagavara, ning ta kaalub mingi hüpoteesi võimalikku paigutamist selsse. Teooria ütleb talle, et juhul kui kaalumise all olev hüpotees on tõene, siis mil iganes tekitatakse teatud vaadeldav olukord, peaks vaatlusel ilmnema teatud efekt. Nii ta siis tekitabki vastava olukorra. Juhul kui ennustatud efekt ei ilmne, loobub ta oma hüpoteesist. Juhul kui efekt ilmneb, võib tema hüpotees olla tõene ning selle võib katseliselt lisada tema teooriatagavarasse.

Nõnda kujutlege, et meeskond välitöödel olevaid mineralooge on leidnud ainulaadset roosakat tooni tundmatu kristallitaolise mineraali. Nad kõnelevad sellest tinglikult kui *litoliidist*, parema nime puududes. Üks neist esitab oletuse tema keemilise koostise kohta. Säastan end selle hüpoteesi detailidest. Oma keemiateadmistega tagavara baasil arutleb ta, et juhul kui see keemiline hüpotees on tõene, peaks iga litoliidi tükk kuumutatuna üle 180°C eraldama vesiniksulfiidi. Need viimased abitingimused on vaatlusandmed, sest meie mineraloog ja tema kolleegid tunnevad ära

litoliidi, kui nad seda näevad, ja vesiniksulfiidi, kui tunnevad selle lõhna, ning oskavad kasutada termomeetrit.

Hüpoteesi kontrollimine sõltub seega implikatsiooni loogilisest suhtest. Ühest, teoreetilisest küljest on meil olemas aktsepteeritud teooriatagavara ning lisaks hüpotees. See kombinatsioon pakub implikatsiooni. Teisest, vaatluslikust küljest, on meil implitseeritud üldisus, mida eksperimenteerija võib otseselt kontrollida, otseselt proovile panna — antud juhul kuumutades osa roosat materjali ning nuusutades.

Üldisust, mis koosneb viisil “mil tahes see, siis too” liidetud vaatlusandmeist, kutsun ma *vaatluse kategoorialauseks*. See koosneb liidetud vaatlusauseist. “Mil tahes” ei ole ette nähtud reifitseerima ajahetki ning üle nende kvantifitseerima. Kavatsuseks on igale objektiivsele osutamisele eelnev taandumatu üldisus. See on üldisus selles mõttes, et ühes vaatluslauses kirjeldatud asjaoludega kaasnevad eranditult need asjaolud, mida on kirjeldatud teises.²

Kuigi ta on liidetud kokku kahest juhtumilausest, on vaatluskategoorialause ise *püsilause* [*standing sentence*], ja sobib seega teadusteooria implikatsiooniks. Sedasi ta lahendab nii teooria loogilise sidumise vaatlusega kui ka eksperimentaalolukorra täpse esitamise probleemi.

See on olukord, kus hüpoteesi kontrollitakse eksperimendi teel. Niisama tuttav on ka vastupidine olukord: juhuslik vaatlus võib meid panna oletamisi välja tulema uue vaatluskategoorialausega, ja me võime leiutada selle seletamiseks teoreetilise hüpoteesi. Näiteks võime märgata oja kohale koolduvaid pajusid. See võib sugereerida vaatluskategoorialause:

(1) Kui paju kasvab vee ääres, kooldub ta vee kohale.

See omakorda tekitab teoreetilise hüpoteesi: “Pajujuur toidab peamiselt seda külge puust, millel ta ise kasvab.” Koos varasemate teoorialõikudega, nagu see, et juured saavad rohkem toi-

²Vaatluskategoorialauseid ei tohi ajada segi vaatlustingimuslausega — üks mu vähem viljakaid mõisteid aastast 1975. Vaatlustingimuslause moodustatakse kahest püsilausest, mis mõlemad on teooria abil rajatud mingile vaatlusausele. Vt Quine 1981: 26–27.

tu märjemast pinnasest ja et toit soodustab okste kasvu, osutub hüpotees implitseerivat vaatluskategoriaalause. Implitseeritakse teisigi vaatluskategoriaalauseid, ning hüpoteesi kontrollimisele järgneb uute lausete kontroll, edasi kontrollides hüpoteesi ajendanud lauset.

Vaatluskategoriaalause (1) ületab minu definitsiooni peenel viisil: see ei koosne kahest eneseküllasest [*self-sufficient*] vaatluslauselausest. Seda ei saa lugeda "Kui üks paju kasvab vee ääres, kooldub üks paju vee kohale". Koostisosaks olevad vaatluskategoriaalauseid ei pea kehtima mitte lihtsalt sama sündmuspaiga kohta sel ajal, vaid sündmuspaiga sama osa, s.t sama paju kohta. See oli asesõna "ta" sisu lauses (1). Meil on miski, mida võib kutsuda *fokuseeritud* vaatluskategoriaalauseks, ja mis erineb *vabast* vaatluskategoriaalausest.

Alapeatükis 2 nägime kontrasti konjunktsiooni ja predikatsiooni vahel. Vaba vaatluskategoriaalause võtab üldistuse aluseks üksnes konjunktsiooni ning väidab, et igas juhtumis, milles esineb üks neid tunnusoone, esineb kuskil ka teine. Fokuseeritud vaatluskategoriaalause võtab üldistuse aluseks pigem predikatsioonilise vaatluslauselause. Lause (1) üldistab predikatsiooni "See jõeäärne paju kooldub vee kohale" väiteks kõigi jõeäärsete pajude kohta.

Täpsem predikatsiooniline vaatluslauselause on "See ronk on must" või "Must ronk". See üldistub fokuseeritud vaatluskategoriaalauseks "Mil iganes leidub ronk, on ta must" või täpsemalt "Kõik rongad on mustad".

5. Kontroll ja ümberlukkamine

Vaatluskategoriaalauseid kontrollitakse vaatluspaaride abil. Ta ei omanda lõplikku verifitseeritust temaga sobivate vaatluste teel, kuid tema ümberlukkamiseks piisab vaatlustepaarist, millest üks on kinnitav ja teine eitav — nõnda litoliidi vaatlus 180°C juures, kuid vesiniksulfiidi puudumine või jõeäärsete pajude vaatlus, mis koolduvad veest eemale. Vaba vaatluskategoriaalause "Kui päike tõuseb, siis linnud laulavad" lükatakse ümber, kui vaatlusel päikese tõustes linnud vaikivad.

Teaduslike hüpoteeside ja tegelikult üldse kõigi lausete vaatluskontroll omakorda seisneb nende poolt implitseeritud vaatlus-

kategoorialausete kontrollimises. Ka siin, nagu vaatluskategoorialause enesegi puhul, ei toimu lõplikku tõestamist, üksnes ümberlükkanine. Lükka ühe positiivse ja ühe negatiivse vaatluse teel ümber vaatluskategoorialause, ja sa oled lükanud ümber kõik, mis iganes seda implitseeris.

Traditsiooniline epistemoloogia on otsinud meeltekogemustes aluseid, mis oleksid võimelised implitseerima meie teooriaid maailma kohta või vähemalt andma noile teooriaile mingi annuse tõenäosust. Sir Karl Popper on kaua rõhutanud vastupidist, nimelt et vaatlus aitab teooriat üksnes ümber lükata ega toeta teda.* Oleme nüüd skemaatilisel näinud, miks see nii on.

Kuid nagu alapeatükis 2, peame pidama meeles, et me skematiseerime: paneme teravaid piirjooni sinna, kuhu neid ei saa tõmmata. Vaatluskategoorialauset ümber lükata püüdev vaatlustepaar ei pruugi olla otsustav, kui ettenägematult ei osata otsusele tulla ühe vaatluslause paari stiimultähenduse suhtes nagu musta luige või albiinoronga puhul. Teooria, mis implitseeris vaatluskategoorialause "Kõik luige on valged" või "Kõik rongad on mustad", võib ebatüüpilise isendi leidmise puhul nii ümber lükkuda kui jõusse jääda, sõltuvalt meie otsusest sõna ebamäärase stiimultähenduse suhtes. Mõlema näite puhul aitab tegelikult omaks võetud sõnakasutus, mis tunnistab mustade luigede ja heledate ronkade olemasolu, saavutada täpsemat terminoloogiat üldteoorias.

Pealegi on ilmselt nii, et arutluste käigus mitte üksnes ei kummutata hüpoteese jätkuvalt, vaid ka kinnitatakse neid. See aga kujutab endast loogilist või tõenäosuslikku arutlemist teiste, varem omaks võetud tõekspidamiste varal. Siin tuleb kasutusele tõenäosuse ja matemaatilise statistika tehnika. Mõned neist toetavaist tõekspidamistest võivad olla vaatluslikud, kuid tuge annavad nad üksnes koos teiste, teoreetilistega. Puhtakujuline vaatlus pakub üksnes negatiivset tõendusmaterjali, lükates ümber vaatluskategoorialause, mida esitatud teooria implitseerib.

*Vt Popper 1959. *Toim.*

6. Holism

Meenutagem, et hüpotees litoliidi keemilise koostise kohta ei implitseerinud oma vaatluskategoriauset üksi omal jõul. Seda tegi ta seni aktsepteeritud teadusteooria tagavara abiga. Dedutseerimaks antud hüpoteesist vaatluskategoriauset, võib meil tekkida vajadus võtta appi teisi teoreetilisi lauseid ning palju tervemõistuslikke endastmõistetavusi ja võib-olla isegi aritmeetikat ning muid matemaatika osi.

Selles olukorras ei tarvitse vaatluskategoriause väärus hüpoteesi lõplikult ümber lükata. Ümber lükkab ta lausete konjunktsiooni, mida vajati vaatluskategoriause implitseerimiseks. Selleks et lükata tagasi too konjunktsioon, ei pea me tagasi lükkama kõnealust hüpoteesi, selle asemel võime lükata tagasi konjunktsiooni mõne teise lause. Seda tähtsat arusaama kutsutakse *holismiks*. Pierre Duhem oskas temaga käesoleva sajandi algul üht-teist ette võtta, kuid mitte väga palju.*

Teadlane mõtleb eksperimendist kui spetsiifiliselt oma uue hüpoteesi kontrollist, kuid üksnes seetõttu, et tegu on lausega, mille üle ta on juurelnud ja mida on valmistunud kõrvale heitma. Pealegi tuleb ette ka olukord, et tal pole ühtki varem väljamõeldud hüpoteesi, vaid kus ta juhtumisi kohtab anomaalset nähtust. Sel puhul satub ta vastunäitele oma vaatluskategoriausele, mis tema käsiloleva tervikteooria kohaselt pidanuks olema tõene. Nii ta heidab oma teooriale kriitilise pilgu.

Äärmuseni loogiliseks minnes võime kujutleda luhtunud vaatluskategoriause mugandamist kulgevat järgmiselt. Meie ees on mingi kompleks S hüpoteetilisi tõdesid, mis koos osutusid implitseerivat väära kategooriause. Implikatsiooni võib siin võtta lihtsalt kui tuletatavust tõefunktsioonide, kvantifikatsiooni ja identsuse loogika alusel. (Olemuslikumaid tulemusi võime saavutada, kui liidame sobivad eeldused eksplitsiitselt S -iga.) Üks

*Vt Duhem 1906.

Pierre Duhem (1861–1916), prantsuse füüsik ja filosoof. Ühena esimestest rõhutas teadusajaloo olulist rolli epistemoloogia jaoks. Väitis, et füüsikateooria üksikud osad omavad tähendust vaid kogu teooria kontekstis. *Toim.*

või rohkem lauseid S -ist tuleb nüüd tühistada. Mõned S -i liikmed päästame sellest ohust, tehes kindlaks, et saatuslik implikatsioon jääb jõusse nende abita. Seega jääb kõrvale iga puhtalt loogiline tõde, kuna ta ei lisa midagi sellele, mida S loogiliselt nagunii implitseeriks; ja mitmesugused ebaolulised laused S -ist jäävad samuti kõrvale. Ülejäänud S -i liikmeist tühistame niisuguse, mis näib meie üldise teooria jaoks kõige kahtlasem või kõige vähem kriitiline. Järgime minimaalse moonutuse põhimõtet. Kui S -i allesjäänud liikmed ikka implitseerivad väära kategoorialause, siis tühistame prooviks ühe teise ning taastame esimese. Kui endiselt implitseerub väär kategoorialause, proovime mõlema tühistamist. Jätkame nii, kuni implikatsioon hajub.

Kuid see on alles algus. Samuti peame jõudma lausekomplekside jälile mujal meie üldises teoorias, mis implitseerivad neid äsja tühistatud tõekspidamisi; sest ka need tuleb hajutada. Jätkame nii, kuni kooskõlalikus paistab taastatud olevat. Niisugune on moonutus, mida minimaalse moonutuse põhimõte peab minimeerima.

Konkreetselt sunnib see põhimõte meid valikul, milliseid S -i lauseid tühistada, säästma mis tahes puhtalt matemaatilist tõde; sest matemaatika täidab kõiki meie maailmasüsteemi osi, ning lõhe temas toob kaasa talumatud ebakõlad. Kui teadlaselt küsitakse, miks ta säästab matemaatikat, vastab ta võib-olla, et selle seadused on paratamatult tõesed; kuid minu arust on meil siin tegemist pigem matemaatika enese paratamatuse seletusega. See peitub meie vaikivas tavas säästa matemaatikat, rakendades võimalust kõrvale heita selle asemel teisi tõekspidamisi.

Niisiis sel, milline tõekspidamine kõrvale heita, puudub tähtsus üksnes sedavõrd, kui asi puutub luhtunud vaatluskategoorialausesse, ja mitte teistel juhtudel. Nagu nägime, pole hea paati ülearu kõigutada. Tulemuseks oleva teooria lihtsus on aga teine juhtpõhimõte, ning kui teadlane näeb lihtsuses suurt võitu, on ta valmis paati selle tarvis isegi väga palju kõigutama. Kuid lõppemärk on valida selline ümbertegemisviis, mis maksimeerib tulevase ennustuse: mis viib tulevikus tõeste vaatluskategoorialauseni. Selleks pole olemas retsepti, kuid maksimaalne lihtsus ja minimaalne moonutus on põhimõtted, mille abil teadus püüab tulevastes ennustustes saavutada enamat.

On raske mõista, kuidas keegi võib seada kahtluse alla holismi siin esitatud mõttes. Grünbaum on tõesti esitanud holismile vastuväiteid, kuid holismile äärmuslikumas mõttes kui see, millega siin tegu.* Ta omistab holismile väite, et kui ennustus nurjub, võime alati päästa ohustatud hüpoteesi, revideerides aktsepteeritud teooriate tagavara nii, et see koos ohtu seatud hüpoteesiga implitseeriks ennustuse *nurjumise*. Mina niisugust eeldust ei püstita. Kaalul on üksnes väära implikatsiooni inaktiveerimine. Oodatule vastupidist tulemust ilmutanud vaatluse seletamine on hoopis teine aste teaduse arengukäigus, milleni võidakse aja möödudes kas jõuda või mitte.

Holism siinses mõõdukas mõttes on ilmne, kuid eluliselt tähtis parandus naiivsele arusaamale, nagu oleks igal teaduslikul lausel omaenda eraldivõetav empiiriline sisu. Sisu on ühine paljudele, isegi matemaatikale, niipalju kui see kasutusele tuleb.

7. Empiiriline sisu

Stiimultähendustel on hägused piirid, millest taas annavad tunnistust must luik ja albiinoronk. Kui aga kujutleme teravaid piirjooni, võime valmis saada empiirilise sisu petlikult täpse, kuid ometi õpetliku definitsiooni.

Kutsugem ühe antud kõneleja vaatluskategoriaalaset *analüütiliseks*, kui ühe komponendi jaatav stiimultähendus sisaldub tema jaoks teise komponendi omas — nii nagu lauses “Rästad on linnud”. Muul juhul *sünteesiliseks*. Nimetagem lauset või lausete kompleksi *kontrollitavaks*, kui ta implitseerib mõningaid sünteesilisi vaatluskategoriaalauseid. Nimetagem kaht vaatluskategoriaalaset *sünonüümseks*, kui nende vastavil koostisosadel on ühesugune stiimultähendus. Siis on kontrollitava lause või lausete kompleksi *empiiriline sisu* selle kõneleja jaoks kõigi tema poolt implitseeritud sünteesiliste vaatluskategoriaalauseste kompleks, lisaks kõik sünonüümsed laused. Viimased lisan seepärast, et pelk verbaalne variatsioon ei takistaks nägemast sisu samasust.

*Vt Grünbaum 1962.

Adolf Grünbaum (sünd. 1923), USA teadusfilosoof. Peateos *Philosophical Problems of Space and Time. Toim.*

Olles nii defineerinud empiirilise sisu ja seega empiirilise ekvivalentsuse üksiku kõneleja jaoks, võime pidada kaht lauset või lausete kompleksi ekvivalentseks kogu kõnelejaskonna jaoks, kui nad on ekvivalentsed igale selle liikmele.

Mõned liitmata vormis lihtlauseid võib samuti arvata kontrollitavate hulka, sealhulgas sünteetilised vaatluskategoorialaused ise. Enamjaolt aga peab kontrollitav lausete kompleks või -konjunktsioon olema üpris suur, ja see on holismi koorem. Siin on küsimus kriitilises semantilises massis.

Peame mõistma, et peale stiimultähenduste idealiseerimise esineb olulisel määral idealisatsiooni ka hüpoteeside kontrollimise praeguses käsitelus. Teadlane ei laota enda ette eelnevalt laiali teoreetiliste seikade ja tehniliste eelduste kogumassi, saati siis veel tervemõistuslike enesestmõistetavuste ja matemaatika-seaduste oma, mida läheb vaja lisaks parajasti tema tähelepanu keskmes olevale hüpoteesile, et implitseerida tema eksperimendi vaatluskategoorialauset. Oleks vaid Heraklesele jõukohane vaev, et mitte öelda Augeiase tallide puhastamine, sorteerida välja kõik eeldused ja loogilised implikatsioonipõimikud, mis lõpuks seovad teooria vaatlusega, juhul kui või sedavõrd kui neid seostada saab.

Veelgi hullem: näib, et paljudel juhtudel ei aitaks mingi selline varjatud eelduste kindlakstegemine päriselt paika seada vaatluskategoorialauset; põhjuseks on ebamäärasus. Olukorda näitlikustab peaaegu argisuseks olev

(1) Naatriumkloriid lahustub vees.

Teatavasti kehtib see üksnes *ceteris paribus** ning *cetera* jääb määratlemata. Tavaliselt lihtsalt võetakse lauset (1) tõesena ja lisatakse see implitsiitselt või eksplitsiitselt abitõekspidamiste tagavarra. Juhul kui negatiivse tulemuseni jõudnud eksperimenterija katsetab hüpoteesi päästmiseks abitõekspidamisi ning eeskätt lauset (1), teeb ta seda kõrvalteooriat luues, mis põhjendab erandit tollest lausest. Üldiselt aktsepteeritakse lauset (1) kui suure tõenäosusega, ent lõplikult määratlemata väidet, mis on lahtine üksnes juhul, kui ebatõenäoline vastunäide usutavalt arvesse tuleb.

*Ladina k muude võrdsete tingimuste korral. *Toim.*

Võib näida, et selline mugandamine kaitseb enamikku teadust vaatluskategoorialausede lihtsa järeleproovimise eest. On isegi väidetud, et teaduse avaraimad seadused jäävad lausa teispoole tõendmaterjali. Yosida kirjutab (Yosida 1984: 207–208), et need “võivad minna moest... neid ei lükata kunagi ümber otsese vaatluse teel, nad on nagu vanad sõdurid, kes kunagi ei sure, vaid üksnes hajuvad.”

Vaatluskategoorialausede doktriini siht on seletada meelte stimuleerimise kehtivust teadusteooria suhtes niivõrd ja niikaua, kui teadus pole jätnud oma empiirilisi sidemeid. Minu mureks on olnud empiirilise tõendmaterjali keskne loogiline struktuur. Se-gades Kanti ja Russell'i fraase, on küsimus selles, kuidas meie teadmine välismaailma kohta on võimalik. Mingil moel jääb teadus tõesti vastama meelte stimuleerimisele nii varases kui hilises staadiumis, kuid tema vastamisviis pärast sidemete katkemist jääb mu skeemile kättesaamatuks. Seega kehtib mu empiirilise sisu definitsioon üksnes nende lausete ja lausekomplekside puhul, mis on *kontrollitavad* selles kindlaks määratud mõttes, et nad otseselt implitseerivad sünteetilisi vaatluskategoorialauseid.

8. Normid ja eesmärgid

Ma kuulun sellesse suurde vähemusse või väikesesse enamusse, mis heidab kõrvale kartesiaanliku unelma teadusliku kindluse alusest, mis oleks kindlam kui teaduslik meetod ise. Kuid nagu näeme, jään ma hõivatuks traditsioonilise epistemoloogia keskse probleemiga, milleks on teaduse suhe meelteandmetega. Lähenen sellele kui sisend-väljund-suhte eelnevalt reaalseks tunnistatud välismaailma lihast ja verest elanikes, suhtele, mis on avatud uurimiseks kui peatükk tolle maailma teadusest. Rõhutamaks oma lahknevust kartesiaanlikust unelmast, ei ole ma kirjutanud mitte tajust, vaid närvireseptoreist ja nende stimuleerimisest. Kutsun seda otsingut naturaliseeritud epistemoloogiaks, kuid ma ei tülitse traditsionalistidega, kes protestivad selle viimase sõna säilitamise vastu minu poolt. Nõustun nendega, et kartesiaanliku unelma kõrvaleheit pole sugugi vähese tähtsusega kõrvalekalle.

Kuid nad eksivad, kui protesteerivad selle vastu, et epistemoloogiale nii iseloomulik normatiivne element lendab üle par-

da. Sedavõrd kui teoreetiline epistemoloogia naturaliseeritakse teoreetilise teaduse ühte peatükki, naturaliseeritakse normatiivne epistemoloogia ühte inseneriteaduse peatükki: meelte stimulatsiooni ettenägemise tehnoloogiasse.

Naturaliseeritud epistemoloogia kõige märkimisväärsem norm langeb tegelikult ühte traditsionaalse epistemoloogia omaga. Selleks on lihtsalt empirismi juhtnõor: *nihil in mente quod non prius in sensu**. See on naturaliseeritud epistemoloogia esmaseid näidiseid, sest olgu ta kui ekslik tahes, on loodusteaduse enese leid, et meie informatsioon maailma kohta tuleb üksnes läbi mõjude meie meelteretseptoritele. Ja ometi on see punkt normatiivne, hoiatades meid telepaatide ning ettekuulutajate vastu.

Veelgi enam, oma normatiivse külje pealt on naturaliseeritud epistemoloogia hõivatud heuristikaga üldiselt — ratsionaalse oletamise kogustrateegiaga teaduslike hüpoteeside sõnastamisel. Käesolevatel lehekülgedel tegelen pigem valmismõeldud teooria kontrollimisega, seega tõetingimuste ja empiirilise sisu asualaga, olen mööda läinud väljamõtlemisprotsessist, sellest, mille puhul tulevad mängu normatiivsed kaalutlused. Ullian ja mina süvenesime sellesse mõnevõrra teoses "Uskumise võrk" (*The Web of Belief*), kus loetlesime viis väärtust, mis peaksid leiduma hüpoteesis: konservatiivsus, üldisus, lihtsus, kõrvaleheidetavus ja tagasihoidlikkus. Lisanõu otsitagu *hard science*'i ajalugudest. Tehnilisema külje pealt kuuluvad normatiivse naturaliseeritud epistemoloogia probleemide sasipuntrasse eksimispriir, juhuhälve ja kõik muu praktilisse statistilisse matemaatikasse puutuv. (Vaadake alapeatükki 5.)

Kuid mainides ennustusi kui teaduse kontrollpunkte, ei mõtle ma seda normatiivselt. Mõtlen selle all eripärase keelemängu määratlemist, kasutades Wittgensteini fraasi: kui teadusmängu, kontrastina teistele headele keelemängudele nagu jutukirjandus ja värsikunst. Lause pretensioon teaduslikkusele rajaneb tema panusel teoriasse, mille kontrollpunktid kuuluvad ennustusse.

Rõhutasin 1. alapeatükis, et ennustus ei ole teadusmängu põhi-eesmärk. Ta on see, mis on mängus otsustav, nagu sööstud ja audid pesapallis. Vahetevahel on ta eesmärgiks, ja muistsetel

*Ladina k Ei ole midagi vaimus, mida pole olnud meeltes. *Toim.*

aegadel aitas ta primitiivsel teadusel püsida. Kuid tänapäeval on teadusmängu valdavad eesmärgid tehnoloogia ning mõistmine.

Teadusmäng ei ole ainult füüsikalisele, mida see mõiste ka tähendaks. Kehad on juba ammu hajunud osakeste parvedeks ja Bose—Einstein'i statistika (alapeatükk 13) on seadnud kahtluse alla osakeste terviklikkuse. Isegi telepaatia ning selgeltnägemine, ehkki elujõuetud, on teaduslikud võimalused. Nende elustamiseks läheks vaja mingit ebaharilikku tõendusmaterjali, aga kui see saadaks, lendaks empirism ise — nagu nägime, naturaliseeritud epistemoloogia valitsev norm — üle parda. Sest meenutagem, et see norm ja naturaliseeritud epistemoloogia ise on teaduse osad, ja teadus võib eksida, aga seda võib ka parandada.

Pärast sellist katastroofi oleks teadus ikka veel teadus, seesama vana keelemäng, endiselt sõltuv meelelise ennustuse kontrollpunktidest. Empirismi kollaps võimaldaks saada lisamaterjali telepaatia või ilmutuse abil, kuid tulemuseks oleva teaduse kontrolliks oleks endiselt tajuennustus.

Sellisel äärmusjuhul oleks tõesti mõttekas modifitseerida mängu ennast, võttes meeleliste mõjude kõrvale kontrollpunktideks ka telepaatilise ja ilmutusliku mõju. On ülearune kindlustada defitsiitsete vähetõenäoliste lisavõimaluste vastu.

II OSUTUS

9. Kehad

3. alapeatükis nägime, et alustamine vaatluslausetest terminite asemel pakub teatud eeliseid. Üks eeliseid oli see, et reifikatsiooni loomust ja kasulikkust võib hoida hilisemaks aruteluks, kui epistemoloogiline taust on valmis visandatud. Nüüd olemegi selles staadiumis.

Reifikatsiooni alget võib tajuda juba predikatiivseis vaatluslauseis (alapeatükk 2). Selline kombinatsioonimoodus annab komponentidena eelistuse vaatluslauseile, mis keskenduvad vaatevälja märgatavalt piiratud osadele; sest nende kombinatsioon väljendab säärase fookuste ühtelangevust.

Järgmine reifikatsiooni aste, ja seekord samm edasi vaatluslausetest, oli äratuntav pöördumises fokuseeritud vaatluskategoorialausete juurde (alapeatükk 4). Laps omandab selle konstruktsiooni nagu ka vaba vaatluskategoorialause minu meelest lihtsalt üldistatud ootuseavaldusena: mil tahes see, siis too. Tema jaoks kaht tüüpi kategoorialause erinevus esialgu esile ei kerki. Erinevus, meenutame, on selles, et fokuseeritud kategoorialause nõuab kahe tunnusoone — näiteks “ronk” ja “must” — segunemist vaateväljal, kuna vaba kategoorialause seda ei nõua. Kuid esmalt “rongaga” assotsieeruvad vaated näitavad esiletungivas fookuses ronka ja esmalt “mustaga” seostuvad näitavad esiletungivas fookuses musta. Sinnamaani vastab vaba kategoorialause fokuseerituse nõudele. Erinevus vaba ja fokuseeritu vahel muudel juhtudel ning konjunktsiooni ja predikatsiooni vahel (alapeatükk 2) selgub lapsele pikkamisi omal ajal.

Oma kitsenenud fookuse mõjul on aga fokuseeritud vaatluskategoorialausel — erinevalt vabast — selgelt üldise arutelu iseloom kehave kohta: ühes näites pajude, teises ronkade kohta. Just siin näen kehasid materialiseeruvat, ontoloogiliselt rääkides: ideaalsete ühenduspunktidenäe lõikuvate vaatluslausetega fookustes. Oletan, et siin on reifikatsiooni juur.

Väga noore lapse jaoks, kes pole jõudnud kaugemale vaatluslausetest, on mingi keha korduv esitamine paljuski võrdväärne samaste stiimulitega, mis selgesti ei kutsu reifikatsiooni esile. Korduv kokkupuude palliga on algul võrdväärne pelga korduva viibimisega päikesepaistes või jahedas õhus: küsimusel, kas tegu on sellesama vana palliga või mõne tema samasega, pole rohkem mõtet kui küsida, kas see on seesama vana päikesekiir või seesama vana tuuleiil. Kogemus on oma *tunnusjooni paigaldavas* staadiumis, kui kasutada Strawsoni fraasi. Individuatsioon saabub alles hiljem.

Tõsi, vaatlused näitavad, et laps ootab ühtlaselt liikuva objekti taasilmumist pärast seda, kui too on möödunud eesriide tagant; kuid see kõik juhtub konkreetses olevikus ja kajastab pigem mingi olemasoleva tunnusjoone kestvuse ootust kui ajutiselt puuduoleva objekti reifikatsiooni. Samuti ei tule arvesse see, et koer tunneb ära korduvalt kohatava indiviidi; koer reageerib eripärasele lõhnale või muule iseloomulikule tunnusele, mida ei esine kvalitatiivselt eristamatute pallide puhul.

Meie jaoks on küsimus, kas näeme sedasama vana palli või lihtsalt temasarnast, tähendusrikas isegi juhtudel, kus ta jääb vastamata. Just siin saab kehade reifikatsioon täishoo. Meie austusväärne teooria kehade kestvuse ja taasilmumise kohta on iseloomulik reifikatsiooni kasutamisele meie maailmasüsteemi integreerimisel. Juhul kui ma püüaksin kindlaks teha, kas praegu minu taskus olev penn on seesama, mis asus seal eelmisel nädalal, või lihtsalt teine temasugune, peaksin uurima oma üldise asjadeskeemi üpriski erilaadseid aspekte, rekonstrueerimaks lihtsaima ning usutavaima aruande oma vahepealsete liikumiste, rõivastuste ja kulutuste kohta.

Võib-olla on mõnel teiselgi loomal mingil määral seda kehade kaudse samastamise ja eristamise oskust? Võib-olla ei asu üsna hiljuti ühte nurka kadunud palli otsiv koer taga ajama sellesarnast palli ebatõenäolises kauguses? Kuidas ka ei oleks, tundub, et niisugune kehade reifikatsioon ajas on väljaspool vaatluslausete ja vaatluskategoorialausete haardeulatust. Substantsiaalne reifikatsioon on teoreetiline.

10. Muutujate väärtused

Isegi meie komplitseeritud arusaam püsivaist ja taasilmuvaist kehadedest, mis on nii iseloomulik meie inimlikule ontoloogiale, pole meile palju enam kui algus. Oma teaduse süstematiseerimise edenedes oleme hakanud reifitseerima vedelikke ja nähtamatut õhku ning integreerinud need kehade hulka, käsitades neid kui märkamiseks liiga väikeste kehade kogumeid. Ka siin pole me pidama jäänud. Abstraktsed objektid on ammu osutunud loodusteadusele möödapääsmatuks — nõnda siis arvud, funktsioonid, klassid.

Sel astmel kerkib küsimus, mida pidada reifikatsiooniks ja mida lihtsalt kasulikuks, kuid ontoloogiliselt mittesiduvaks sõnastuseks; sest idee, mis nii kindlalt näis tähistavat kehade reifikatsiooni, nimelt ilmnemiste vaheline kestvus, osutub abstraktsete objektide puhul mõttetuks. Olen väitnud mujal, et reifikatsiooni kõige määravamad üldised märgid meie keeles ja teistes samasugustes on asesõnad, ning tõepoolest oli see "ta" lauses (1) alapeatükis 4, mis andis märku noist algseist reifitseerimiskatseist fokuseeritud vaatluskategoriaalauseis. Teema võtavad tervikuna käsile relatiivpronoomenid ja nende abisõnad.³ Kui keelt korrastatakse predikaatarvutuse loogilises notatsioonis, mängivad selliste asesõnade rolli seotud muutujad.

Vaatlauseid tuleb võtta holofrastiliselt tõendmaterjali seisukohast, nagu rõhutasin alapeatükis 3, ja analüütiliselt sõnasõnalt teooria retrospektiivsest seisukohast. Viimati mainitud seisukohast on fokuseeritud vaatluskategoriaalause otsene kvantifikatsioon. "Rongad on mustad" saab kuju

$$\forall x (x \text{ on ronk.} \rightarrow . x \text{ on must}).^*$$

Vabu vaatluskategoriaalauseid konstrueeritaks sarnasel viisil, tavaliselt kvantifikatsiooni abil üle ajahetkede ja kohtade.

Nõnda olen aastate viisi rõhutanud, et olla tähendab olla muutuja väärtuseks. Täpsemini, see, mida peetakse olemasolevaks, on see, mida tunnistatakse seotud muutujate väärtusena. Seda

³Vt Quine 1981: 5–6.

*Iga objekti korral kehtib: kui ta on ronk, siis ta on must. *Toim.*

ideed on tunnustatud kui ilmselget ja triviaalset, kuid on peetud ka vastuvõetamatuks, isegi nende lugejate poolt, kes üldiselt mu filosoofilist maailmavaadet jagavad. Lubage mul selgitada mõningaid kaalutlusi.

Eksistentsiaalse kvantifikatsiooni kunstlikku tähistust " $\exists x$ " seletatakse kui sõnade "on olemas miski x , selline et" sümbolilist tõlgitsust. Nii et mida iganes enamat ka ei soovita öelda olemise või eksistentsi kohta, kõik, mida peetakse olemasolevaks [*taken to be*], on kindlasti ainult see, mida peetakse sobivaks " x "-i väärtuseks kvantifitseerimisel. Mõte on seega triviaalne ja ilmselge.

On vaieldud vastu, et olemasolu ei ole keele-, vaid faktiküsimus. Täiesti õige. Ent ütelda või implitseerida seda, mis on, kuulub keele valdkonda; ja see on seotud muutujate esinemiskoht.

On vaieldud vastu, et kvantifikatsiooni loogiline tähistusviis on ontoloogilise kohustuse [*ontological commitment*] suvaline ja kildkondlik rakendusstandard. Vastus on, et seda standardit saab üle viia igasse alternatiivsesse keelde, kuivõrd me oleme kokku leppinud, kuidas kvantifikatsiooni sellesse tõlkida. Predikaatfunktorloogika jaoks on võrdväärne printsiip, et see, mida peetakse olemasolevaks, on see, mille kohta peetakse oma monaadilisi predikaate (kaasa arvatud täiendused) tõesteks. Tavalise inglise keele korral peetakse olemasolevaks seda, millele arvatakse oma relatiivpronoomeneid viitavat. Tavavestlus ajab ontoloogias tõesti harva täpsust taga, ning selle tagajärjena peegeldab tavavestluse relatiivpronoomeneil põhinev otsustus paratamatult üpris korrastamatut maailma; kuid soovi puhul võib ontoloogilist selgust ja säästlikkust edendada parafraasi teel ikkagi relatiivlause ja -pronoomenite, mitte aga kvantorite ning seotud muutujate kaudu. Seal, kus tegeldakse otseselt ontoloogiliste peensustega, on kvantifikatsiooni tähistusviis praegu tavalisim ja tuntuim; seepärast olen temast teinud paradigma.

Osutusest mõeldakse eelkõige kui nimede ja teiste singulaarsete termide suhestamisest nende objektidega. Ometi ei viita singulaarsed termid sageli millelegi. Ümberpöörduvalt õpetab hulgateooria ka, et paratamatult on olemas individuaalselt määratud objektid — näiteks määratud irratsionaalarvud — kui rikkalik meie notatsioon ja kohmakad meie väljendid ka ei oleks.

Muutujad võtavad seevastu kõiki objekte väärtustena, sõltumata määratavusest.

Ja pealegi, kui meie keel kord on korrastatud sobivaks predikaatarvutusega, on lihtne ja õpetlik loobuda singulaarsetest termindest üldse, jättes muutujad ainsaks sidemeks objektidega. Põhimõtteks on siin " $\exists x (Fx \text{ ja } a = x)$ " ja " Fa " ekvivalentsus; sest see võimaldab meil " a " iga esinemise paigutada konteksti " $a =$ " ja käsitleda toda konteksti siis lahutamatu predikaadina " A ", mis haarab endasse singulaarse termini. Singulaarseid terme võib hiljem taastada, et neid kasutada kui sobivat lühikest tähistust, võttes kasutusele Russelli moodi singulaarkirjelduse ning defineerides " a " kui " $(\lambda x) Ax$ ".⁴

Juhul kui meil mõnes keeles ei õnnestu jõuda väljendi "on olemas" ja seega eksistentsiaalse kvantifikatsiooni rahuldava kontekstuaalse tõlkeni, siis ei õnnestu meil määrata tolle keele kõnelejate ontoloogiat. Mõned keeled erinevad meie omast võib-olla niivõrd, et "on olemas" või " $\exists x$ " iga tõlge, ükskõik kui oskuslikult kontekstuaalne ta olekski, tähendaks sisuliselt selle surumist Prokrustese sāngi. Rääkida üldse tuntud või tundmatust ontoloogia mõistest sellise keele kõnelejate puhul tähendaks meie poolt ainult meie keelealale sobiva kihelkondliku kategooria lubamatut pealesurumist. Seega tunnistan tõesti, et ontoloogilise kohustuse küsimus on kihelkondlik, kuid ta kuulub palju suuremasse kihelkonda kui sümbolloogika kõnelejate ning kirjutajate oma.

11. Reifikatsiooni kasulikkus

Märkasime esimest vihjet reifikatsioonile vaatluslausete predikaatiivses seostamises, nagu see vastandub lihtsale konjunktsioonile. Predikatsioon on tugevam seos kui konjunktsioon; see nõuab munakivi seost sinisega (alapeatükk 2) ja ronga seost mustaga, samas kui pelk konjunktsioon lubab neil tunnusjoontel püsida eraldi.

Algselt leiame reifikatsiooni seega täiendamas vaatluse ja teooria loogilisi sidemeid, tihendades neid kuni tõefunktsiooni-deni. Olen seda mõtet mujal kujukalt väljendanud neljaosalise näitega:

⁴Vt Quine 1960: 176–190.

(1) Valge kass seisab vastamisi koeraga ja ajab end turri.

Selle aluseks on neli lihtsat vaatluslauset. Üks on "Kass", ehk ontoloogiliselt süütu "Sajab" analoogia põhjal "Kassib". Teised on "Valge", "Vastamisi-koeraga-seisab" ja "Turritab". Kuid lauset (1) ei saa tõlgitseda kui nende nelja pelka konjunktsiooni, sest konjunktsioon on liiga lõtv. See ütleb meile üksnes, et neli asja juhtuvad samal vaateväljal. Me tahame, et nad oleksid asetatud vaatevälja ühte ossa. Just see tihendus saavutatakse, kui allutama neljalise konjunktsiooni eksistentsiaalsele kvantifikatsioonile, seega:

Miski kassib ja on valge ja vastamisi-
koeraga-seisab ja turritab,

mis on öelda lauset (1). Oleme postuleerinud ühe objekti, kassi.⁵

Kogu oma kompleksuse juures on (1) vaatluslause. Selle ni võiks jõuda tema poolt vahendatava kompleksse situatsiooni otsese tingimise teel, juhul kui see situatsioon korduks ning teda kirjeldataks sagedamini, kui ollakse valmis ootama. Kuid see on iseloomulik piiramatule hulgale võrdselt kompleksseid ning ebatõenäolisi vaatluslauseid. Pole mingit lootust kõiki neid otseselt omandada; hädavajalik on süstemaatiline konstruktsioon elementidest. Näeme, et päästab reifikatsioon.

Tolle konteksti piires piisab hetkelisest kassist; pole vaja püüvat kassi. Illustreerimaks vajadust püsiva kassi järele, pean minema kaugemale vaatluslauseist ning oletama, et oleme mingil moel jõudnud oma töös piisavalt edasi teadusliku teooria poole, et käsitleda aega; varasemat ja hilisemat. Oletagem siis, et tahame edasi anda sellist mõtet:

(2) Kui kass sööb riknenud kala ja haigestub, siis hoidub ta edaspidi kala söömast.

Me ei või käsitada seda kui kahe eneseküllase komponentlause lihtsat "kui—siis" kombinatsiooni. Nagu eelmise näite "ja", on

⁵Minu siinse lähenemise inspireeris Davidsoni adverbilooika ta teosest *Essays on Actions and Events* (Davidson 1980: 166). Vt minu artiklit "Events and Reification" (Quine 1985).

see "kui—siis" seos liiga nõrk. Mõlemas lauses peab olema seesama kass, seega püsiv kass. Meie lause on tegelikult universaalselt kvantifitseeritud tingimuslause:

Iga asi on selline, et kui ta on kass
ja ta sööb riknenud kala ja haigestub,
siis edaspidi ta hoidub kala söömast.

Hilary Putnam ja Charles Parsons on mõlemad osutanud vii-
sidele hoida kokku abstraktsete objektide arvel, võttes appi modaalse võimalikkuseoperaatori.⁶ Vaatlesime äsja sellesama mündi teist külge: objektide postuleerimine võib aidata jõustada nõrku tõefunktsioone, võtmata appi modaalseid operaatoreid. Seal, kus leidub niisuguseid valikuvõimalusi, pooldan ma objektide postuleerimist. Abstraktseid objekte postuleerin ma üldiselt tõrksalt, kuid seal, kus alternatiivsuund nõuab modaalseid operaatoreid, teen seda meelsasti. (Vrd alapeatükk 30.)

Minu näited pakuvad umbkaudset aimu, mismoodi reifikatsioon ja osutus annavad oma panuse peenekoelisse struktuuri, mis suhestab teaduse ta sensoorse tõendmaterjaliga. Oma kõige rudimentsemal astmel on reifikatsioon vahend vaatluslausetes koonduvaks fokuseerimiseks; nõnda lauses (1). Anafoor, ristuva osutuse koondumine, jääb tema ülesandeks ka keerukamail astmeil, nagu lauses (2). Pole mingi juhus, et nimelt see on ka asesõnade või seotud muutujate ülesandeks. Olla tähendab olla muutuja väärtus.

(Järgneb)

⁶Putnam 1967: 47–49; Parsons 1983: 44–47.

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igaühele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe irooniaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992–1993; 1994 — 2–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*. *Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aastakäiku 48 krooni, 1993. aastakäiku 60 krooni ja 1994. aastakäiku 77 krooni eest.

Address: *Akadeemia*, Kööri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1995:

USD 33, DEM 50, FIM 155, CAD 45, FRF 173, SEK 240, GBP 20, AUD 45.

Back issues for 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993; 1994 — 2–12 and single issues for 1995:

USD 3, DEM 5, FIM 13, CAD 4, FRF 15, SEK 20, GBP 2, AUD 4.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1995

Single issues for 1994

☐	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--------------------------	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4	☐	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--------------------------	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

☐	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--------------------------	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Feasibility of civil society in Estonia	<i>Aivi Ross</i>	675
Georges Sorel: Jansenist Marxism. I	<i>Leszek Kolakowski</i>	684
Total Mobilization	<i>Ernst Jünger</i>	701
Belarussians in the late 19th and the early 20th centuries	<i>Indrek Jääts</i>	730
Semiramis — or was the woman of the Ancient East only beautiful. I	<i>Manfried Dietrich</i>	758
Correspondence of Marina Tsvetayeva and Rainer Maria Rilke. III		784
A defence of common sense. II	<i>George Edward Moore</i>	816
Theoretical epidemiology and clinical research	<i>Hans-Olov Adami</i>	832
<i>Review:</i> A long-expected book is out. Kai Laitinen. <i>Soome kirjanõuduse ajalugu</i> . Tallinn: Vagabund, 1994.	<i>Karl Muru</i>	842
<i>Review:</i> Some notes on the learner's dictionary of general history of religion. Tarmo Kulmar. <i>Uldine usundilugu I: Oppesõnastik</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.	<i>Ringo Ringvee</i>	851
Editorial note. Summaries.		854
Pursuit of truth. I	<i>Willard van Orman Quine</i>	861

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 12 krooni